

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Α' Κύκλος
Κατεύθυνση: Νεώτερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία

*Ενάντια στις λογικές του “απο βορράν κινδύνου”:
Ο πολιτικός λόγος της ΕΔΑ απέναντι στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας και
τις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις (1951-1964)*

Εισηγητής:

ΛΥΓΚΟΥΡΗΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ-ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ-ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:
ΣΠΥΡΙΔΩΝ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ
Α.Μ: 201325
ΑΘΗΝΑ Ιούνιος 2017

Περιεχόμενα:

- Πρόλογος, ...σσ. 3-8.
- Εισαγωγή: *Η προϊστορία της ελληνοβουλγαρικής αντιπαράθεσης: Από το Μακεδονικό Αγώνα στον ψυχροπολεμικό διπολισμό (1870-1953)*, ...σσ. 9-26.
- Κεφάλαιο Πρώτο: *Παλαιοί εχθροί σε νέα αντιπαλότητα: Ελλάδα και Βουλγαρία (1944-1962)*, ...σσ. 27- 66.
  - I. *Η Ελλάδα ως “ακρογωνιαίος προμαχώνας ελευθερίας στην Ανατολή”: Από το Δόγμα Τρούμαν στην σύνδεση με την ΕΟΚ (1947-1962)*,.....σσ. 28-45.
  - II. *Η Βουλγαρία (1939-1962): Από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην εποχή του Τοντόρ Ζίφκωφ*,.....σσ. 46-66.
- Κεφάλαιο Δεύτερο: *Ελλάδα και Βουλγαρία (1953-1976): μια ταραχώδης συνύπαρξη. Από την ένταση του Ψυχρού Πολέμου στην ενσωμάτωση της διαμάχης και στην τελική υπέρβαση*,.....σσ. 67- 98.
  - I. *Η πρώτη απόπειρα “ανατολικής πολιτικής” και η “τήξη των πάγων” με τη Σόφια (1953-1954)*,.....σσ. 69-75.
  - II. *Ο βουλγαρικός επανεξοπλισμός και ο φόβος του τοπικού πλήγματος*, ...σσ. 75-78.
  - III. *Το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων της Βουλγαρίας ως λυδία λίθος της ελληνοβουλγαρικής σχέσης (1953-1964)*, ...σσ. 78-82.
  - IV. *Η “λύση-πακέτο” του Ιουλίου 1964*, ...σσ. 82-91.
  - V. *Το “βαλκανικό άνοιγμα” του Κωνσταντίνου Καραμανλή και η εξομάλυνση των σχέσεων Αθήνας - Σόφιας (1974-1976)*, ...σσ. 91-98.
- Κεφάλαιο Τρίτο: *ΕΔΑ και “Νέα Βουλγαρία”: Οι πολιτικές θέσεις της ελληνικής Αριστεράς απέναντι στο σοσιαλιστικό καθεστώς της Σόφιας και την ελληνοβουλγαρική προσέγγιση (1951-1964)* , ...σσ. 99-140.
  - I. *Η “Νέα Βουλγαρία” ως απάντηση στον “Από βορράν κίνδυνο”*,.....σσ. 100-112.
  - II. *Η ΕΔΑ απέναντι στο ζήτημα των βουλγαρικών επανορθώσεων (1953-64)*,.....σσ. 112-121.
  - III. *Η ΕΔΑ και η διπλωματική τομή του 1953-54: Η πρώτη προσπάθεια προσαρμογής στα δεδομένα της “ειρηνικής συνύπαρξης”*,.....σσ. 121-129.
  - IV. *Η ΕΔΑ απέναντι στην ομαλοποίηση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων (1963-1964)*,.....σσ. 121-140.
- Επίλογος, ...σσ. 141-145.
- Πηγές και Δευτερογενής Βιβλιογραφία, ...σσ. 146-154.

Πρόλογος

Ο πολιτικός λόγος ενός ευρωπαϊκού κόμματος πάνω σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής αποτελεί πάντα ένα πεδίο μεγάλου ενδιαφέροντος για τους ερευνητές της Πολιτικής Ιστορίας του «σύντομου» 20ού αιώνα, εφόσον μέσα από αυτόν αποκρυσταλλώνονται πολιτικές ταυτίσεις, αντιλήψεις δεκαετιών, προοπτικές μιας μελλοντικής πορείας, καθώς και οι επιρροές του διεθνούς σκηνικού (του μακρόκοσμου) μέσα στο εσωτερικό πεδίο αντιπαράθεσης (μικρόκοσμος). Τι γίνεται, όμως, όταν η εξεταζόμενη ελληνική περίπτωση τοποθετείται μέσα στο μεγάλο σκηνικό του Ψυχρού Πολέμου, όταν η σχέση μεταξύ εσωτερικού-εξωτερικού είχε πολύ δυσδιάκριτα όρια εφόσον ήταν συνηθισμένο μέσα στο εσωτερικό μιας χώρας (μέλος του ενός από τους δύο συνασπισμούς) να υπάρχει μια μεγάλη κατηγοριοποίηση ανθρώπων, η οποία να ταυτίζεται περισσότερο ιδεολογικά με την πλευρά των “απέναντι”; Πόσο δεν μάλλον, όταν αυτό το κόμμα δημιουργήθηκε μέσα από τις συνέπειες της εσωτερικής σύγκρουσης του 1946-1949, σύγκρουσης ιδεολογίας και προοπτικής, σύγκρουσης κυριολεκτικά δύο κόσμων. Πως εκφράζεται το κόμμα, που μετά το 1951 εκπροσωπεί τον “κόσμο των ηττημένων” του 1949 απέναντι σε ένα κεντρικό θέμα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής και δη της βαλκανικής της διάστασης;

Τα παραπάνω αφορούν το κόμμα της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ), η οποία δημιουργήθηκε το 1951 ως μία συσσωμάτωση της Αριστεράς (με πρωτοβουλίο του εξόριστου πλέον ΚΚΕ), η οποία επιδίωκε να εκφράσει τα στρώματα, που την περίοδο της Κατοχής είχαν δεχθεί την επιρροή του Ε.Α.Μ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο). Παρότι ακριβώς επρόκειτο περί ενός συνασπισμού δυνάμεων της Αριστεράς, είναι σίγουρο ότι τουλάχιστον μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960 (ίσως με μια σταδιακή απομείωση λόγω της ανάπτυξης ενός ρεύματος αμφισβήτησης της πρωτοκαθεδρίας του ΚΚΕ μέσα στην ΕΔΑ) η επιρροή του ΚΚΕ ήταν βαρύνουσα στην διαμόρφωση της πολιτικής του Κόμματος. Αυτό αποκρυσταλλώνεται σίγουρα και στην γραμμή της ΕΔΑ απέναντι σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, ιδίως όσον αφορά τις χώρες του Ανατολικού Συνασπισμού. Άλλωστε, την περίοδο άμεσου ενδιαφέροντος της εργασίας αυτής δεν είχαν διαφανεί το πρώτο ευρωκομμουνιστικό ρεύμα στον κόσμο της Αριστεράς ούτε η μεγάλη αμφισβήτηση της πρωτοκαθεδρίας της Μόσχας πάνω στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα. Αυτό είναι ένα φαινόμενο που θα παρουσιαστεί μετά την καταστολή της Άνοιξης της Πράγας από τα στρατεύματα του Συμφώνου της Βαρσοβίας (1968). Οπότε μέχρι τότε η προδιάθεση ενός κόμματος αριστερού, στον πυρήνα του οποίου υπάρχει η σχέση με ένα κομμουνιστικό κόμμα απόλυτα *νομιμόφρον* ως προς στις κεντρικές στρατηγικές της ΕΣΣΔ, απέναντι στις χώρες του υπαρκτού

σοσιαλισμού ήταν αναμφίβολα εξόχως θετική. Αντικείμενο της ερευνητικής δουλειάς αυτού του κειμένου είναι να καταγράψει και να παρουσιάσει τον πολιτικό λόγο του κόμματος της ΕΔΑ απέναντι στην κυριότερη εκπρόσωπο του ανατολικού συνασπισμού στην βαλκανική χερσόνησο (μετά την ρήξη Τίτο-Στάλιν και την αποπομπή της Γιουγκοσλαβίας, 1948). Αναφερόμαστε στη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας.

Η επιλογή της Βουλγαρίας μεταξύ των υπολοίπων σοσιαλιστικών κρατών δεν έγινε τυχαία. Η Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας σε αυτή την πρώτη μεταπολεμική εποχή για την Ελλάδα συγκεντρώνει δύο βασικά χαρακτηριστικά: Καταρχάς, αποτελεί τον πλέον πιστό σύμμαχο της Μόσχας στη Νότια Βαλκανική, που πάντα ακολουθούσε τις κεντρικές στρατηγικές της ΕΣΣΔ, είτε αυτή ήταν η αποσταλινοποίηση (20ο Συνέδριο ΚΚΣΕ, 1956), είτε η πολιτική των αποπυρηνικοποιημένων ζωνών. Αυτή η βαρύνουσα επιρροή της Μόσχας στη Σόφια εξηγείται μέσα από το ιστορικό αίσθημα ρωσοφιλίας του βουλγαρικού λαού λόγω του ρόλου που έπαιξε η Ρωσία στη βουλγαρική εθνογένεση το 1877-1878, καθώς και από το γεγονός, ότι η πολιτική μεταβολή της 9ης Σεπτεμβρίου 1944 (επικράτηση του Πατριωτικού Μετώπου στη Σόφια) έγινε και με την ισχύ των όπλων του Κόκκινου Στρατού. Δεύτερον, η Βουλγαρία συγκεντρώνει για τους διαμορφωτές της επίσημης εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας τα περισσότερα χαρακτηριστικά του παλαιού δόγματος του “από βορράν κινδύνου”, που τώρα ανανεώνεται και εμπλουτίζεται από τα δεδομένα του μεταπολεμικού κόσμου μετά το 1945. Το καθεστώς της Σόφιας αποτελεί για την Αθήνα σε όλη την δεκαετία του 1950 και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960 μία συνεχή απειλή με τρεις πτυχές : γεωγραφική (που την εντείνει ο τεράστιος γεωγραφικός όγκος του συνόλου του σοσιαλιστικού στρατοπέδου πάνω από την Ελλάδα), ιστορική (λόγω των αλληπάλληλων συγκρούσεων Ελλήνων και Βουλγάρων και κυρίως λόγω των τριών κατοχών ελληνικού εδάφους από βουλγαρικά στρατεύματα την περίοδο 1912-1944) και ιδεολογική (λόγω της επαναστατικής ιδεολογίας του κομμουνισμού, ο οποίος σύμφωνα με τους έλληνες ιθύνοντες λειτουργεί ενωτικά για τον κόσμο των Σλάβων).

Η δομή της διπλωματικής εργασίας επιλέχθηκε έτσι ώστε να ευνοεί τη ροή της αφήγησης: Σε ένα πρώτο επίπεδο κατατίθεται μια ιστορική εισαγωγή, η οποία να βάζει το ζήτημα των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων στις ιστορικές του καταβολές. Εδώ, παρουσιάζεται η προϊστορία των ελληνοβουλγαρικών ανταγωνισμών στη σύγχρονη εποχή από τη δημιουργία της ανεξάρτητης βουλγαρικής θρησκευτικής δομής, της Εξαρχίας (1870), μέχρι το τέλος της πρώτης εποχής του Ψυχρού Πολέμου (1953). Αυτή η αφήγηση κρίνεται απαραίτητη, ώστε να γίνει αντιληπτό το υπόβαθρο της σύγκρουσης Ελλήνων και Βουλγάρων σε αυτή τη περιφέρεια του διεθνούς συστήματος, δηλαδή της Βαλκανικής, η οποία σύμφωνα με τους σύγχρονους ερευνητές έρχεται τελικά να ενσωματωθεί στις λογικές και το σύστημα ισχύος του Ψυχρού Πολέμου. Ποια ήταν τα

κυριότερα γεγονότα, που καθόρισαν αυτή τη διμερή σχέση και πως νοηματοδοούνται την εποχή ενδιαφέροντος αυτής της εργασίας; Το τελευταίο είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό ερώτημα, καθώς πολλοί από τους ανθρώπους που καθόρισαν την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας έναντι των σοσιαλιστικών χωρών και ειδικά έναντι της Λαϊκής Δημοκρατίας Βουλγαρίας ήταν είχαν βιωματικές εμπειρίες από πολλά γεγονότα της προγενέστερης περιόδου, όπως οι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913), η βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας (1916-1918) ή η κατοχή της Δυτικής Θράκης και της Ανατολικής Μακεδονίας το 1941-1944. Οπότε αυτές οι ζωντανές μνήμες ήταν από τους παράγοντες εκείνους που καθορίζουν τη στάση της Αθήνας στη μεταπολεμική περίοδο και ιδίως την δεκαετία του 1950.

Το πρώτο και το δεύτερο κεφάλαιο αποτελούν συμπληρωματικά της αφήγησης, καθώς και τα δύο αφορούν την πορεία των δύο γειτονικών χωρών στον μεταπολεμικό κόσμο. Το πρώτο παρακολουθεί συνοπτικά την παράλληλη (αλλά αποκλίνουσα) πορεία ένταξης των δύο χωρών στους δύο αντίπαλους γεωπολιτικούς και ιδεολογικούς συνασπισμούς του Ψυχρού Πολέμου, της μεν Ελλάδας στο δυτικό, της δε Βουλγαρίας στον Ανατολικό. Καταγράφονται τα σημαντικότερα σημεία-σταθμοί που καθόρισαν και οριοθέτησαν την θέση της εκάστοτε χώρας μέσα στην αναδύομενη μεταπολεμική αντιπαλότητα. Στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο (δεν είναι συμπτωματική η θέση των δύο κεφαλαίων) γίνεται αναφορά στην πορεία των σχέσεων των δύο γειτονικών χωρών και παλαιών αντιπάλων, Ελλάδας και Βουλγαρίας, στην περίοδο από τη λήξη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1949), έως την πλήρη αποκατάσταση των σχέσεων, η οποία τοποθετείται μεταπολιτευτικά στην πρώτη επίσημη επίσκεψη έλληνα πρωθυπουργού στη Σόφια το 1975, όταν ο Κ. Καραμανλής ταξιδεύει για να συναντήσει τον Βούλγαρο Πρόεδρο Ζίφκοφ. Μέσα σε αυτή την εποχή του 1949-1975 οι σχέσεις των δύο βαλκανικών χωρών ξεκινούν από μια απόλυτη έλλειψη εμπιστοσύνης (λόγω της αμέσως προηγούμενης προϊστορίας αλλά και λόγω των νέων δεδομένων της δεκαετίας του 1940), γνώρισαν πολλές ταλαντεύσεις την δεκαετία του 1950, όταν και οι κυριότερες διμερείς διαφορές γνώριζαν πολλές αναβολές λόγω του διεθνούς περιβάλλοντος ενόσω η συνεργασία γνώριζε έδαφος σε δευτερεύοντες τομείς, για να φτάσει στην πρώτη σοβαρή επίλυση των διαφορών (με τις συμφωνίες του 1964) και από εκεί στην πλήρη αποκατάσταση του 1975. Σκοπός του δεύτερου κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει τα κυριότερα σημεία και τις θεματικές, που καθόρισαν αυτή την πορεία. Ως σημεία-τομές των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων στον μεταπολεμικό κόσμο καταγράφονται: α) η πρώτη αποκατάσταση μιας μορφής διμερούς επικοινωνίας των δύο πλευρών σε επίπεδο επιτετραμμένων την πρώτη περίοδο της ειρηνικής συνύπαρξης των δύο συνασπισμών (1953-54. β) το πακέτο δώδεκα συμφωνιών του Ιουλίου 1964 μεταξύ των κυβερνήσεων του Γεωργίου Παπανδρέου (Ένωση Κέντρου) και του Τοντόρ Ζίφκοφ. Με αυτή την εξέλιξη επιλύθηκαν τα σημαντικότερα διμερή ζητήματα, ενώ οι σχέσεις

αναβαθμίστηκαν σε επίπεδο πρεσβευτών. γ) η πλήρης αποκατάσταση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων κατά τη διάρκεια του “βαλκανικού ανοίγματος” του Κωνσταντίνου Καραμανλή την επαύριο της Μεταπολίτευσης (1974-76).

Στο τρίτο κεφάλαιο βρίσκεται το κυρίως θέμα αυτής της εργασίας. Σκοπός του είναι να παρουσιαστεί η εικόνα και η οπτική της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ), του πολιτικού φορέα της ελληνικής μετεμφυλιακής Αριστεράς, για την Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας (ΛΔ. Βουλγαρίας) και την πορεία –των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων την περίοδο 1951-1964. Ο χρονικός ορίζοντας αυτού του κεφαλαίου ξεκινά από την ίδρυση της ΕΔΑ με πρωτοβουλία του εξόριστου Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας μέχρι την διπλωματική τομή του Ιουλίου 1964 μεταξύ Αθήνας και Σόφιας. Η περίοδος αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική, όχι μόνο για τα εσωτερικά τεκταινόμενα της Ελλάδας αλλά και για τη πορεία της μεταπολεμικής τάξης πραγμάτων. Περιλαμβάνει το τέλος της πρώτης εποχής του Ψυχρού Πολέμου (μέχρι το 1953), οπότε και η ένταση είναι σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα, την εποχή προσαρμογής στα δεδομένα της *ειρηνικής συνύπαρξης* και μια πρώτη εποχή Ύφεσης (1953-1960), την αναθέρμανση της έντασης μέχρι τη Κρίση των πυραύλων της Κούβας (1960-1962) και τέλος την εποχή της εμπέδωσης του υφεσιακού κλίματος και της αποφυγής μιας ευθείας σύγκρουσης μεταξύ των υπερδυνάμεων. Όλα αυτά είναι επόμενο να έχουν άμεση επίπτωση στην διαμόρφωση των διμερών σχέσεων μεταξύ δύο χωρών της περιφέρειας της παγκόσμιας αναμέτρησης.

Πως άραγε απαντάει στις θεωρήσεις του αστικού πολιτικού κόσμου η ελληνική Αριστερά, η ΕΔΑ ; Η απάντηση καθίσταται σύνθετη από το ρόλο που έπαιζε, όπως είπαμε και παραπάνω, το εξόριστο Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας στη λειτουργία και τη χάραξη της πολιτικής γραμμής της ΕΔΑ στη μεταπολεμική περίοδο. Γιατί για το Κ.Κ.Ε η Λαϊκή Δημοκρατία τη Βουλγαρίας αποτελεί μία πιστή σύμμαχο και το ΚΚΒ ένα Κόμμα, με το οποίο το συνδέουν ιστορικές διασυνδέσεις σε δύσκολες εποχές. Αυτό δεν μπορεί παρά να διαφαίνεται και στις πολιτικές θέσεις της ΕΔΑ. Επίσης, το γεγονός, ότι η Σόφια τελούσε σε άμεση συνάρτηση με τη Μόσχα, περισσότερο ίσως από ότι τα Τίρανα ή το Βουκουρέστι (όπως έχει ειπωθεί ιστορικά) την τοποθετεί ως ένα από τα κατεξοχήν σημεία αναφοράς του ανατολικού Συνασπισμού. Σκοπός της εργασίας είναι ακριβώς να κατηγοριοποιήσει τις απαντήσεις που έδινε η ΕΔΑ απέναντι στις κεντρικές θεωρήσεις των αντιπάλων της ως προς τον “άσπονδο γείτονα της Βαλκανικής”. Επίσης, προβάλλονται και οι πρόσθετες δικές της τοποθετήσεις, όπως η εικόνα που είχε για τη Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας σε σχέση με το άμεσο πολεμικό παρελθόν της. Το πρωτογενές υλικό αυτού του κεφαλαίου αποτελείται: α) από τα *Πρακτικά των Συζητήσεων της Βουλής* της περιόδου 1951-1967, εκτός της τριετίας 1952-55, κατά την οποία το κόμμα της ΕΔΑ δεν είχε κοινοβουλευτική εκπροσώπηση, β) από την επίσημη εφημερίδα του κόμματος, δηλαδή της *Αυγής*. Συμπληρωματικά,

κατά τον πρώτο χρόνο λειτουργίας της ΕΔΑ (1951-52) υπήρχε και η εφημερίδα *Δημοκρατική* για την παρουσίαση των θέσεων του κόμματος. Σύντομα, όμως, (μέσα στο 1952) έδωσε τη θέση της στην *Αυγή*. γ) από το Αρχείο της ΕΔΑ, το οποίο σήμερα βρίσκεται στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Μέρος του αρχείου αυτού αφορά τον τομέα εκδόσεων, καθώς και το γραφείο εξωτερικών υποθέσεων του συγκεκριμένου κόμματος της Δημοκρατικής Αριστεράς. Επιπρόσθετα, χρησιμοποιήθηκε μέρος του αρχείου του ραδιοφωνικού σταθμού του ΚΚΕ “Ελεύθερη Ελλάδα”- “Φωνή της Αλήθειας”, προκειμένου να παρουσιαστεί ενδεικτικά και η αντίστοιχη τοποθέτηση του υπερόριου ΚΚΕ απέναντι σε αυτά τα σημαντικά ζητήματα, τουλάχιστον μέχρι την ίδρυση της ΕΔΑ.

Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου, τον κο. Σπυρίδωνα Γ. Πλουμίδα για τις γόνιμες συζητήσεις, που είχα μαζί του, και τις εύστοχες παρατηρήσεις του σε όλη τη διάρκεια συγγραφής της διπλωματικής εργασίας. Οι γνώσεις του στη σύγχρονη βουλγαρική ιστορία στάθηκαν πολύτιμες σε αυτήν μου την προσπάθεια. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον καθηγητή κο. Ευάνθη Χατζηβασιλείου, ο οποίος μου μετέδωσε τη θέρμη του για τη πολιτική ιστορία και τη μελέτη του μεταπολεμικού κόσμου. Κατά δεύτερον, χάριτας οφείλω στον διευθυντή και στο προσωπικό των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) και της Βιβλιοθήκης της Βουλής, οι οποίοι αυτά τα τρία χρόνια με βοήθησαν στη συγκέντρωση του πολύτιμου υλικού.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, τους γονείς μου και την αδερφή μου, για την πλέρια υποστήριξή τους όλα αυτά τα χρόνια. Τους φίλους από τον κύκλο μεταπτυχιακών σπουδών, που με συνόδευσαν αυτά τα χρόνια σε αυτή μου την πορεία και γέμισαν τις μέρες με ευχάριστες συζητήσεις και νέες αναζητήσεις. Ιδίως τους Δημήτριο Ντούρο και Χρήστο Πουλιάνα, οι οποίοι μοιράστηκαν μαζί μου πολύτιμες ιδέες τους. Τους ακριβούς μου φίλους Κωνσταντίνο Τριανταφυλλίδη και Σταματία Τσελίκου, οι οποίοι μοιράστηκαν μαζί μου όλη αυτήν την περιπέτεια και μου μετέδωσαν την αισιοδοξία τους. Εννοείται, ότι για οποιοδήποτε λάθος ή παράλειψη της παρούσας εργασίας ευθύνεται αποκλειστικά ο γράφων.

Εισαγωγή:

Η προϊστορία της ελληνοβουλγαρικής αντιπαράθεσης: Από το Μακεδονικό Αγώνα στον ψυχροπολεμικό διπολισμό (1870-1953)

Η ψυχροπολεμική αντιπαλότητα Ελλήνων και Βουλγάρων είναι το επιστέγασμα περίπου ενός αιώνα ανταγωνισμών Σόφιας και Αθήνας, οι οποίοι ξεκινούν πριν ακόμη από την ίδρυση του σύγχρονου βουλγαρικού κράτους (1878, αυτόνομο στην αρχή) και πιο συγκεκριμένα το 1870 οπότε και έχουμε την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας ως ανεξάρτητης εθνοθρησκευτικής οντότητας από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Η ίδρυση της Εξαρχίας αποτέλεσε σημαντικό σταθμό στην διαδικασία της βουλγαρικής “εθνογένεσης”, καθώς ο θρησκευτικός της ετεροπροσδιορισμός προς το Πατριαρχείο και προς τον Ελληνισμό είναι από τα κυριότερα στοιχεία, που συγκρότησαν την σύγχρονη βουλγαρική ταυτότητα¹. Από το 1870 και μετά θα ακολουθήσει ένας δριμύς αγώνας μεταξύ των δύο εθνών με διακύβευμα την ταυτότητα των χριστιανικών πληθυσμών των οθωμανικών επαρχιών της Μακεδονίας και της Θράκης. Η βουλγαρική εθνεγερσία του 1876-1878 και η ρωσική επέμβαση του 1877 προκάλεσε έναν κίνδυνο θανάσιμο για την μοίρα του Ελληνισμού της περιοχής. Η κατίσχυση των ρωσικών όπλων επέβαλε στην Υψηλή Πύλη την υπογραφή της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου (3 Μαρτίου 1878), η οποία δημιουργούσε την “Μεγάλη Βουλγαρία” με τα σύνορά της να φθάνουν ως το Αιγαίο Πέλαγος². Μπορεί τελικά η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου να έδωσε την θέση της στη Συνθήκη του Βερολίνου (1878) και το αυτόνομο βουλγαρικό βασίλειο να ήταν τελικά πολύ μικρότερο από αυτό που προβλεπόταν από τα πεπραγμένα του Αγίου Στεφάνου, αλλά αυτό δεν εξάλειψε την υπάρχουσα απειλή για τον Ελληνισμό. Ο χάρτης της Μεγάλης Βουλγαρίας του 1878 αποτέλεσε τον καταστατικό χάρτη των επιδιώξεων των Βουλγάρων εθνικιστών και τον απόλυτο εφιάλτη των ελληνικών επιδιώξεων στη μακεδονική ενδοχώρα³. Μια θετική διάταξη του Συνεδρίου του Βερολίνου για τις ελληνικές επιδιώξεις (εκτός από την πρόβλεψη διαπραγματεύσεων για την κυριαρχία στη Θεσσαλία) ήταν η κατοχύρωση καθεστώτος

¹ Σπυρίδων Πλουμίδης, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924-1925, ο πόλεμος της ζωοκλοπής*, Εκδόσεις Γόρδιος, Αθήνα 2006, σ. 11.

² Πιο συγκεκριμένα, η “Μεγάλη Βουλγαρία” του Αγίου Στεφάνου περιελάμβανε το σύνολο της γεωγραφικής ζώνης μεταξύ της Μαύρης Θάλασσας και της λίμνης Αχρίδας με βόρειο σύνορο τον ποταμό Δούναβη. Εκτός του χάρτη βρίσκονταν μόνο η Κωνσταντινούπολη, η Ανδριανούπολη και η Θεσσαλονίκη. Βλ. Λευτέρης Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια μετά το 1453*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 777. Για τις διαπραγματεύσεις και το περιεχόμενο της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου βλ. Επίσης: Evangelos Kofos, *Greece and the Eastern Crisis (1875-1878)*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1975, σσ. 185-191.

³ Βασίλης Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων: Από τον Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη 2007.

αυτονομίας στην επαρχία της Ανατολικής Ρωμυλίας⁴, όπου το ελληνικό στοιχείο ήταν ιδιαίτερα ανθηρό και που σαν γεωγραφική οντότητα αποτελούσε ανάχωμα στην επέκταση του Βουλγαρισμού προς Νότον. Η κατάλυση του καθεστώτος αυτονομίας και η ενσωμάτωση της Ανατολικής Ρωμυλίας αποτελούσε εξ αρχής βασική επιδίωξη του νέου βουλγαρικού βασιλείου. Όταν αυτή επιτεύχθηκε πραξικοπηματικά το 1885⁵, έδωσε στη βουλγαρική πλευρά τον κατάλληλο πολιτικό οδηγό, ώστε να επιδιώξουν το ίδιο αργότερα και στην περίπτωση της Μακεδονίας και της Θράκης. Έπεισε, δηλαδή, τον βουλγαρικό παράγοντα ότι μπορούσε να φτάσει στον επιθυμητό στόχο (δηλ. την προσάρτηση της Μακεδονίας) μέσα από το μεταβατικό στάδιο της αυτονομίας της γεωγραφικής ζώνης⁶.

Η ίδρυση της VMRO (1893) ή αλλιώς (ελληνιστί) EMEO (Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση)⁷ εισήγαγε την ένοπλη βία για τη κατίσχυση στο πεδίο της άγρας των συνειδήσεων μεταξύ των χριστιανών, που έπρεπε να επιλέξουν μεταξύ της ταυτότητας του “Πατριαρχικού” ή του “Εξαρχικού”. Βασική θέση της EMEO ήταν η θεώρηση της Μακεδονίας ως ενιαίου χώρου και βασικό πρόταγμά της η απόδοση καθεστώτος αυτονομίας με χριστιανό διοικητή στην περιοχή. Μεταξύ της EMEO υπήρχαν δύο αντικρουόμενες ομάδες, οι φεντεραλιστές και οι σαντραλιστές, οι οποίοι τάσσονταν υπέρ μιας αυτονομίας στα πλαίσια μιας βαλκανικής ομοσπονδίας οι μεν, υπέρ της άμεσης προσάρτησης στη Βουλγαρία οι δε⁸. Όποιες κι αν ήταν, όμως, οι αντικρουόμενες προθέσεις του βουλγαρικού παράγοντα, αυτό δεν σήμαινε τίποτα για την

⁴ Η Ανατολική Ρωμυλία, όπως προβλεπόταν από τα αποτελέσματα του Συνεδρίου του Βερολίνου, είχε τον χαρακτήρα μιας *ημιαυτόνομης ηγεμονίας*, η οποία, όμως, εξ αρχής είχε στηριχθεί πάνω σε θεμέλια, τα οποία προεξοφλούσαν την βραχύχρονη παρουσία της. Σύμφωνα με τους μελετητές της περιόδου, ο κύριος λόγος της ίδρυσής της απεικόνιζε τις πολιτικές επιθυμίες των Δυτικών Δυνάμεων, κυρίως Άγγλων και Αυστριακών, να αναχαιτίσουν την προσπάθεια καθόδου της Ρωσίας προς το Νότο, όπως αυτό φαινόταν να επιτυγχάνεται μέσα από τα τετελεσμένα της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου. Αυτό το δεδομένο, όμως, δεν μπορούσε να αντισταθμίσει το γεγονός της εγγύτητας της νεοϊδρυθείσας ηγεμονίας με ένα βουλγαρικό βασίλειο, το οποίο έψαχνε την ευκαιρία να ανατρέψει τα συμφωνηθέντα του Βερολίνου πατώντας πάνω στην πραγματικότητα της βουλγαρικής πλειοψηφίας στην περιοχή. Πράγματι, σε όλες τις διεθνείς καταγραφές οι Βούλγαροι αποτελούσαν την συντριπτική πλειοψηφία ανερχόμενοι σε αριθμούς άνω των 500.000 ψυχών. Οι Έλληνες ή ελληνοφώνοι (ο τρόπος διάκρισης μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων, καθώς είχε χαθεί πλέον το ενοποιητικό στοιχείο της Ορθόδοξης θρησκευτικής ταυτότητας, περνάει πλέον στο επίπεδο της γλώσσας) αποτελούσαν την τρίτη πληθυσμιακή ομάδα μετά και τους Τούρκους, ανερχόμενοι σε αριθμούς που κυμαίνονται μεταξύ 42.000 και 70.000 ψυχών. Παρόλο βέβαια την υστέρηση σε αριθμούς, η ελληνική παρουσία στην Ανατολική Ρωμυλία κρίνεται ως ιδιαίτερα δυναμική λόγω της μεγάλης της οικονομικής παρουσίας και του πολιτισμικού υποβάθρου. Βλ. Σπυρίδων Σφέτας, *Ελληνο-βουλγαρικές αναταράξεις 1880-1908, ανάμεσα στη ρητορική της διμερούς συνεργασίας και στην πρακτική των εθνικών ανταγωνισμών*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα 2008, σσ. 62-66.

⁵ Η κατάλυση της αυτονομίας της επαρχίας και η ένωσή της με την Βουλγαρία είχε τον χαρακτήρα τετελεσμένου γεγονότος, το οποίο περίπου επιβλήθηκε στη διεθνή κοινότητα και στην Πύλη μετά από τοπική εξέγερση Βουλγάρων πολιτοφυλάκων στην περιοχή της Φιλιππούπολης. Βλ. Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στην Βαλκανική Ιστορία*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 325-327. Αριστείδης Παπαδάτης, *Ιστορία-Αγώνες-Δίκαια του Ελληνισμού της Ανατολικής Ρωμυλίας*, εκδ. Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα 1948, σ.48.

⁶ Κωσταντίνος Τσουκαλάς, “Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη (1882-1895)”, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 24-30.

⁷ Βλ. ενδεικτικά: Σπυρίδων Πλουμίδης, “Συμβολή στη κατανόηση της εθνικής ταυτότητας της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης (1893-1912)”, *Μακεδονικά*, τομ.33 (2001-2002), σσ.77-103.

⁸ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική (1900-1945)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1992, σ. 39.

ελληνική πλευρά. Το προηγούμενο, τραυματικό παράδειγμα της Ανατολικής Ρωμυλίας, της οποίας η κατοχυρωθείσα αυτονομία από το Συνέδριο του Βερολίνου καταλύθηκε το 1885, καθιστούσε ξεκάθαρο στην ελληνική πλευρά, ότι σε περίπτωση επίτευξης καθεστώτος αυτονομίας για την Μακεδονία το επόμενο βήμα θα ήταν και σε αυτή την περίπτωση προσάρτηση στη Βουλγαρία⁹. Άλλωστε, η Μακεδονία ως πεδίο διεκδίκησης αποτελούσε την κορωνίδα του βουλγαρικού αλυτρωτισμού από την εποχή της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου (1878). Για να τεθεί κάπως καλύτερα, η σύνδεση του μακεδονικού χώρου με τη βουλγαρική αυτοσυνειδησία ξεπερνάει τα όρια της απλής διεκδίκησης και φτάνει στα επίπεδα του ψυχισμού¹⁰. Αυτό το καταμαρτυρεί και η ερευνήτρια Μαρία Τοντόροβα, η οποία καταγράφει ότι την περίοδο μετά την Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου ο χώρος της Μακεδονίας αποτελούσε την “αγιάτρευτη πληγή στη βουλγαρική εθνική ψυχή¹¹”.

Από το 1870 λοιπόν μέχρι την ίδρυση των κομιτάτων ο ανταγωνισμός στην Μακεδονία λάμβανε χώρα στο επίπεδο της γλώσσας και της εθνογραφίας, τομείς στους οποίους η βουλγαρική πλευρά υπερείχε κατά τόπους λόγω των συμπαγών πληθυσμών, που ομιλούσαν σλαβική γλώσσα. Αλλά από το 1893 και μετά ο επιστημονικός ανταγωνισμός έδωσε την θέση του στην ισχύ των όπλων. Στην αρχή αυτής της ιστορικής διαδικασίας η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να απαντήσει δυναμικά στην κλιμάκωση της βουλγαρικής εξτρεμιστικής δράσης. Η οικονομική χρεωκοπία του 1893 και οι οδυνηρές μνήμες του “ατυχούς πολέμου” με την Οθωμανική Αυτοκρατορία του 1897 είχαν ως συνέπεια την δημιουργία ενός κλίματος εσωστρέφειας μέχρις ότου οι συνθήκες επιτρέψουν νέα δραστηριοποίηση της Ελλάδας στους βαλκανικούς ανταγωνισμούς. Η εξέγερση του Ίλιντεν (Ιούλιος-Αύγουστος 1903) αποτέλεσε το χρονικό σημείο μετά το οποίο η ελληνική πλευρά ένιωσε την αναγκαιότητα να απαντήσει απέναντι στην αύξηση της επιρροής επί των σλαβόφωνων πληθυσμών στην Μακεδονία πριν οι εξελίξεις γίνουν μη αναστρέψιμες¹². Στην αφύπνιση της κοινής γνώμης απέναντι στο Μακεδονικό ζήτημα βοήθησαν οι προσπάθειες του Στέφανου Δραγούμη (πρώην υπουργού Εξωτερικών) και του υιού του Ίωνος (ο οποίος το 1902 ίδρυσε τη Μακεδονική

⁹ Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II [Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975], Cambridge University Press, 1977, σσ. 208-209.

¹⁰ Ο βαθμός της επιρροής των αλυτρωτικών προταγμάτων στη βουλγαρική κοινωνία αποδεικνύεται και από την επιλογή της Σόφιας αντί του Τυρνόβου ως πρωτεύουσας του σύγχρονου βουλγαρικού κράτους. Ο λόγος που προκρίθηκε τελικά η Σόφια ήταν η εγγύτητα της πόλης στους μέχρι τότε μη απελευθερωμένους βουλγαρικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας. Βλ. Σπυρίδων Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια, ο “γεωργικός εθνικισμός” στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-1946)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2011, σ. 26.

¹¹ Maria Todorova, “The course and discourses of Bulgarian nationalism”, στο: Peter F. Sugar (επιμ.), *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*, Ουάσινγκτον, 1995, σσ. 79-80.

¹² Η εξέγερση του Ίλιντεν, σύμφωνα με το παλαιό ημερολόγιο, ξεκίνησε ανήμερα του Προφήτη Ηλία στις 20 Ιουλίου 1903. Γρήγορα εξαπλώθηκε σε ολόκληρη τη Δυτική και τη Βορειοδυτική Μακεδονία. Κυριότερο περιστατικό του ήταν η ολιγοήμερη κατάληψη από την πλευρά των επαναστατών της πόλης του Κρουσόβου. Η τουρκική αντίδραση είχε ως αποτέλεσμα σωρεία αντιποίνων εναντίον χριστιανικών πληθυσμών τις περιοχές Μοναστηρίου, Καστοριάς, Φλώρινας, Αχρίδας και αλλού. Βλ. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Το Μακεδονικό ζήτημα (1856-1913)*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 196.

Άμυνα στο Μοναστήρι) και του ελληνικού Μακεδονικού Κομιτάτου της Αθήνας, με κορυφαία μορφή ασφαλώς τον Παύλο Μελά, που αυτοθυσιάστηκε πρώτος για την υπόθεση της Μακεδονίας¹³. Από αυτό το σημείο και μετά έχουμε την μαζική είσοδο Ελλήνων αξιωματικών στην περιοχή¹⁴ προς δημιουργία τοπικών αντάρτικων ομάδων, εξέλιξη που επέφερε την σύγκρουση μεταξύ των ατάκτων σωμάτων Ελλήνων και Βουλγάρων (αλλά και Σέρβων και Ρουμάνων) στην περιοχή την περίοδο 1904-1908.

Εν μέσω αυτής της θύελλας, το ανθελληνικό κλίμα στην Σόφια θα διοχευτεί στα μεγάλα ανθελληνικά πογκρόμ του 1905-1906. Τότε, οι ανθηρές ελληνορθόδοξες κοινότητες της Ανατολικής Ρωμυλίας (Φιλιππούπολη, Αγκιάλος, Βάρνα κ.α), η αυτονομία της οποίας είχε καταλυθεί όπως είδαμε το 1885, θα πέσουν θύματα μιας στρατηγικά σχεδιασμένης τακτικής εξανδραποδισμού, η οποία υποδαυλίστηκε από βούλγαρους μαχητές ατάκτων σωμάτων της Μακεδονίας¹⁵. Η παύση αυτής της μορφής ανταρτοπολέμου στην μακεδονική ενδοχώρα συνέπεσε χρονικά με την Επανάσταση των Νεοτούρκων στην Θεσσαλονίκη (1908). Το νεοτουρικό κίνημα ξέσπασε ως κίνηση αγανάκτησης οθωμανών αξιωματικών του Γ' Σώματος Στρατού (Μοναστήρι) για την σταδιακή πορεία διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ως επιθυμία ανανέωσης και εκσυγχρονισμού της¹⁶. Παράλληλα, τα συνταγματικά του προτάγματα και οι εξαγγελίες για ισότιμη μεταχείριση όλων των εθνοτήτων της Αυτοκρατορίας προκάλεσε αισθήματα αμηχανίας τόσο στις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες, όσο και στην Αθήνα για το τι μέλλει γενέσθαι, καθώς και για την στάση τους απέναντι σε αυτές τις εξελίξεις¹⁷.

Το μίσος μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων σφυρηλατήθηκε πάνω από όλα την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων (1912-1913), ιδίως του δεύτερου (καλοκαίρι 1913), και του Α' Παγκόσμιου Πολέμου (1914-1918), οπότε και τα εδάφη της Ανατολικής Μακεδονίας θα βρεθούν κάτω από

¹³ Βασίλης Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων: Από τον Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 375-388.

¹⁴ Σπυρίδων Πλουμίδης, “Συνέχειες και ασυνέχειες του ελληνικού εθνικισμού: Από την ήττα του 1897 στη μακεδονική εξόρμηση”, *Κλειώ*, τ. 6 (Σεπτέμβριος 2012), σσ. 166-169.

¹⁵ Όσο κι αν σύγχρονοι μελετητές σχολιάζουν, ότι τα ανθελληνικά πογκρόμ του 1905-1906 στην Βουλγαρία δεν ήταν φυσική συνέχεια του Μακεδονικού Αγώνα, είναι σίγουρο, ότι τα μακεδονικά κομιτάτα και η ομοβροντία του τύπου λόγω της έξαρσης του Μακεδονικού ήταν από τους καταλύτες για την τελική έκρηξη του φαινομένου. Είναι χαρακτηριστικό το άρθρο με το οποίο η εφημερίδα *Balkanski Novini* καλούσε τους Βούλγαρους της Φιλιππούπολης να παραστούν στο τοπικό συλλαλητήριο του Ιουλίου 1906 (συνήθως οι καταστροφές εναντίον των ελληνικών κοινοτήτων της Βουλγαρίας εκείνη την περίοδο λαμβάνουν χώρα μετά την διοργάνωση ενός μακεδονικού συλλαλητηρίου): “[...] Στο Πλόβδιφ, φωλιά του ελληνισμού στη Βουλγαρία, η οργή και το μίσος κατά των Ελλήνων, που έβραζε από χρόνια, σήμερα ξεσπά σε μεγαλειώδη επανάσταση, σε εθνικό πόλεμο που δεν έχει γραφεί στις δέλτους της βουλγαρικής ιστορίας[...] το συλλαλητήριο προκαλεί μόνο θόρυβο, αλλά η ίδια η πρόθεση ενός έθνους το οποίο υπήρξε υπομονετικό διά μακρό χρόνο και το οποίο πλέον αισθάνεται ότι και η υπομονή έχει τα όριά της[...]είναι έξοδος από την απάθεια και ένδειξη πατριωτισμού και ηρωισμού[...]”. Βλ. Σπυρίδων Πλουμίδης, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια, Έλληνες και Βούλγαροι στη Φιλιππούπολη (1878-1914)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2006, σ.344.

¹⁶ Bernard Lewis, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, Τόμος Α'[Τα στάδια της ανάδυσης], Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2001, σσ. 419-423.

¹⁷ Έλενα Φραγκάκη-Syrett, “Το κίνημα των Νεοτούρκων, οι συνέπειες για τον Ελληνισμό (1908-1918)”, στο

βουλγάρικη στρατιωτική κατοχή¹⁸. Οι πόλεμοι της δεκαετίας του 1910 στην περιοχή έχουν μείνει αποτυπωμένοι στην μνήμη όσων τους έζησαν, επειδή χαρακτηρίστηκαν από μία αγριότητα πρωτοφανή ακόμη και για τα τότε δεδομένα. Ο Β' Βαλκανικός Πόλεμος (1913), που προκλήθηκε από την επίθεση της Βουλγαρίας έναντι της Σερβίας και της Ελλάδας (επειδή η Σόφια δεν ήταν ευχαριστημένη από την εδαφική διευθέτηση του Α' Βαλκανικού) χαρακτηρίστηκε από εκατέρωθεν βιαιότητες εναντίον αμάχων πληθυσμών¹⁹. Παραδείγματος χάριν, η βουλγάρικη πλευρά (η μεγάλη ηττημένη του Β' Βαλκανικού) προέβη σε τεράστιες υλικές καταστροφές και σε εκτελέσεις αμάχων στη γενικότερη περιοχή των Σερρών και της Δράμας μέχρι την τελική αποχώρηση των βουλγαρικών στρατευμάτων από εκεί, στις 28 Ιουνίου 1913. Οι υλικές καταστροφές μόνο για την πόλη των Σερρών περιλαμβάνουν τα 4.050 από τα 6.000 σπίτια της πόλης, τις 18 από τις 21 εκκλησίες, καθώς και περίπου 1.000 καταστήματα της αγοράς²⁰. Η πιο γνωστή περίπτωση βουλγαρικής βιαιοπραγίας έναντι ελληνικού πληθυσμού κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους ήταν το Δοξάτο Δράμας, το οποίο γνώρισε την βιαιότητα των βουλγαρικών στρατευμάτων κατά την καταστροφή της πόλης στις 30 Ιουνίου 1913²¹. Ακόμη και οι μετριοπάθεστερες εκτιμήσεις συγκλίνουν στην απώλεια του ενός τρίτου του ελληνικού πληθυσμού του Δοξάτου. Στον αντίποδα, η βουλγάρικη πλευρά κατηγορεί τον ελληνικό στρατό για την καταστροφή του Κιλκίς²² στις 21 Ιουνίου 1913²³.

Οι βόρειες επαρχίες της ελληνικής επικράτειας, οι οποίες εντάχθηκαν στον εθνικό κορμό το

Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, τόμος 6ος [Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή], Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 41-45.

¹⁸ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Η βουλγάρικη εισβολή στην Ανατολική Μακεδονία*, εφ. *Καθημερινή*, 25.9.2011.

¹⁹ Τάσος Κωστόπουλος, *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης*, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008, σσ. 30-75.

²⁰ Το μένος εναντίον της πόλης των Σερρών ολοκληρώθηκε με την σύλληψη και την εκτέλεση επτά προκρίτων της πόλης λίγο πριν ο ελληνικός στρατός εισέλθει στην πόλη. Βλ. Γεώργιος Δ. Κόκκινος, "100η επέτειος από την απελευθέρωση των Σερρών και Καλών Δενδρών (1913-2013), ιστορικά κι άλλα γεγονότα-αντιπαράθεση απόψεων", *Σερραϊκά Σύμμεικτα*, τ. 2 (2013), σ. 187.

²¹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Βιώματα του Μακεδονικού ζητήματος, Δοξάτο Δράμας (1912-1946)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014, σσ. 92-107.

²² Το Κιλκίς (Κουκούς) αποτελούσε ένα από τα κυριότερα κέντρα του βουλγαρισμού στην περιοχή της Μακεδονίας, δεδομένο που ήταν γνωστό ήδη από την εποχή του Μακεδονικού Αγώνα. Η σημασία του για την δράση των Βουλγάρων στην Μακεδονία και ο αγώνας κατίσχυσης της ελληνικής προπαγάνδας στην περιοχή διαφαίνεται και σε ένα συλλογισμό τοπικού στελέχους των ελληνικών ανταρτικών σωμάτων το 1905: "[...] εάν δεν δυνηθώμεν να υπερσχύσωμεν του Κιλκισίου διά της προσηλυτιστικής ημών εργασίας, επιβάλλεται η διά οινωδήποτε μέσων διαγραφή αυτού από του χάρτου[...]", Σπύρος Καράβας, *Μυστικά και παραμύθια από την ιστορία της Μακεδονίας*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2014, σ.319.

²³ Όταν ξέσπασε ο Β' Βαλκανικός (Ιούνιος 1913), η εγγύτητα του Κιλκίς με τη Θεσσαλονίκη (περί τα 50 χιλιόμετρα) αποτελούσε ένα παράγοντα απειλητικό για την ελληνική στρατηγική. Η μάχη για την κατάληψη του Κιλκίς έληξε στις 21 Ιουνίου 1913 και ο ελληνικός στρατός εισήλθε στην πόλη, την οποία ο συμπαγής βουλγαρικός πληθυσμός την είχε ήδη εγκαταλείψει. Από αυτό το σημείο και μετά θα ξεκινήσει μια έντονη αντιμαχία των δύο πλευρών με την μεν ελληνική πλευρά να ισχυρίζεται ότι η καταστροφή της πόλης συντελέστηκε από την σφοδρότητα της μάχης ή από βουλγαρική ενέργεια προκειμένου να δυσφημιστεί ο ελληνικός στρατός, ενώ η βουλγάρικη πλευρά ανταπάντησε ότι το Κιλκίς καταστράφηκε ολοσχερώς από τον ελληνικό στρατό αμέσως μετά την λήξη της μάχης. Για τις αντικρουόμενες απόψεις για την καταστροφή του Κιλκίς, βλ. Τάσος Κωστόπουλος, *Πόλεμος και εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης (1912-1922)*, Εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.

1912-1913, θα βιώσουν την εμπειρία και μιας δεύτερης κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας από τα βουλγαρικά στρατεύματα κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (1916-1918). Η βουλγαρική εισβολή στην Ανατολική Μακεδονία (ως σύμμαχος της Γερμανίας και των Κεντρικών Δυνάμεων) ξεκίνησε τον Αύγουστο του 1916 ως μια προσπάθεια στα πλαίσια των επιχειρήσεων των Γερμανών να απαντήσουν στρατιωτικά στην παρουσία των Συμμάχων (Άγγλων και Γάλλων) στην περιοχή της Μακεδονίας²⁴. Γρήγορα, όμως, η εισβολή μετατράπηκε σε κατοχή εφόσον η στρατηγική της Αθήνας και του Βασιλιά Κωνσταντίνου περί ουδετερότητας έθετε χαμηλά εμπόδια στην αναχαίτιση του κινδύνου. Με αυτό το δεδομένο η Βουλγαρία είδε την μεγάλη ευκαιρία επανάκτησης των απωλειών του 1913. Γρήγορα η κυριαρχία της Βουλγαρίας επεκτάθηκε στις επαρχίες Σερρών, Καβάλας και Δράμας. Η πολιτική της Σόφιας αποσκοπούσε σε μία ολική στρατηγική εθνοκάθαρσης του ντόπιου ελληνικού στοιχείου, πολιτική που δεν μπόρεσε ή ίσως δεν πρόλαβε να εφαρμόσει την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων²⁵. Είναι άλλωστε χαρακτηριστική η επισήμανση της Elizabeth Barker, διεθνούς παρατηρήτριας, ότι την περίοδο 1916-1918 “οι βουλγαρικές κατοχικές αρχές στην ελληνική Ανατολική Μακεδονία είχαν συμπεριφερθεί προς τον ελληνικό πληθυσμό με μια σκληρότητα μοναδικά αταίριαστη για υποτιθέμενους ελευθερωτές²⁶”. Τα στοιχεία της διεθνούς Επιτροπής που συνεκλήθη μετά την λήξη του Μεγάλου Πολέμου (1918) και αφορούν τις επαρχίες Σερρών, Δράμας και Καβάλας καταδεικνύουν το μέγεθος της καταστροφής που βίωσε ο ντόπιος πληθυσμός: 30.000 νεκροί και 42.000 απαχθέντες από τα βουλγαρικά στρατεύματα. Σε αυτούς τους αριθμούς προστίθενται 12.000 εκτοπισθέντες που πέθαναν σε βουλγαρικό έδαφος από τις κακουχίες και άλλοι τόσοι (12.000) που μετανάστευσαν οικιοθελώς στην Βουλγαρία²⁷. Τελικά, η στρατιωτική ήττα της Βουλγαρίας στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων θα οδηγήσει στην Συνθήκη του Νειγύ (1919) και στην απόδοση της Δυτικής Θράκης στην Ελλάδα. Η κατάληξη του Μεγάλου Πολέμου φάνηκε να επιβραβεύει την ριψοκίνδυνη πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου, εφόσον η διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας άφηνε ελεύθερο το πεδίο για την έκφραση των ελληνικών διεκδικήσεων πάνω σε οθωμανικά εδάφη, ενώ η Συνθήκη του Νειγύ εκτός από τα εδαφικά οφέλη από την Βουλγαρία έθετε σαφή όρια στην

²⁴ Γεώργιος Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1917-1918)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2001, σσ. 200-250.

²⁵ Loukianos Hassiotis, “Forcible Relocation from Greek Macedonia during the First World War”, στο (συλλ.) *The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War*, πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών “Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος”, Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 295-308.

²⁶ Σύμφωνα με τα πορίσματα Διεθνούς Διασυμμαχικής Επιτροπής, που συγκροτήθηκε μετά τον Πόλεμο σύμφωνα με πρόταση της ελληνικής κυβέρνησης, οι συνέπειες της δεύτερης αυτής βουλγαρικής κατοχής της περιοχής καταγράφονται ως εξής: 32.000 νεκροί από πείνα, δολοφονικές ενέργειες και κακομεταχείριση, 12.000 πέθαναν εκτοπισμένοι στην Βουλγαρία, ενώ 94 χωριά βρέθηκαν με ολική καταστροφή. Βλ. Χατζηβασιλείου, *Βιώματα του Μακεδονικού ζητήματος*, σ. 141.

²⁷ Αρετή Τούντα-Φεργάδη, “Η Καβάλα στα κρίσιμα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (1916-1918)”, *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, Τόμος 4, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 232.

στελέχωση των ενόπλων της δυνάμεων²⁸.

Η στρατιωτική ήττα του Αυγούστου 1922 (Μικρασιατική Καταστροφή), όμως, δεν αποτέλεσε απλώς το τέλος της “Μεγάλης Ιδέας”²⁹ και πολλών εκ των επιτευγμάτων του ελληνικού κράτους, αλλά προκάλεσε και μια ριζική μεταστροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, η οποία από την επίθεση περνά πλέον στην άμυνα και γίνεται σταθερός υπέρμαχος της διατήρησης του εδαφικού status quo³⁰. Σε αυτή την φάση της αναδίπλωσης της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, η ηττημένη Ελλάδα θα βρεθεί αντιμέτωπη με μία ανάδυση του βουλγαρικού αναθεωρητισμού. Η Σόφια σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου έδειχνε πλήρη άρνηση στην αποδοχή των τετελεσμένων του 1919³¹. Σε πρώτη φάση, η κυβέρνηση Αγροτιστών του Αλεξάνταρ Σταμπολίνσκυ (που υπέγραψε την Συνθήκη του Νειγύ) του 1919-1923 παρασκηνιακά προσπαθούσε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις ώστε μελλοντικά το ζήτημα της βουλγαρικής εδαφικής διεξόδου στο Αιγαίο βάσει του άρθρου 48 της Συνθήκης του Νειγύ να έχει πιθανότητες επιτυχίας³². Η δολοφονία του Σταμπολίνσκυ (1923) μέσα από ανοιχτό πραξικόπημα δεν έδωσε τέλος στην κεντρική αυτή πολιτική. Αντιθέτως, η αυξάνουσα επιρροή που ασκούσε η VMRO³³ από το 1923 και μετά στην άσκηση της πολιτικής στην Σόφια ήταν παράγοντας που συνετέλεσε στην ραγδαία άνοδο του αναθεωρητισμού³⁴.

Η αναθεωρητική τακτική της Σόφιας την κατέταξε στο πλέγμα των υπόλοιπων αναθεωρητικών δυνάμεων, όπως η Ιταλία. Ως προς την Ελλάδα, η Βουλγαρία αμφισβητούσε έντονα την ελληνική κυριαρχία στις βόρειες επαρχίες και συνέχιζε να επιζητεί μία εδαφική έξοδο στην θάλασσα του

²⁸ Αντώνης Ι. Κοραντής, *Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης (1919-1945)*, Τόμος Α', εκδ. Ελεύθερις Σκέψεις, Αθήνα 1996, σσ. 118-121.

²⁹ Λίνα Λούβη, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, στο Κουλούρη (επιμ.), *Η Μικρασιατική Καταστροφή (1922)*, (συλλ.), ΔΟΛ, Αθήνα, 2010.

³⁰ Η μεταστροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής από τη Μεγάλη Ιδέα στον σεβασμό των συνόρων του 1923 δεν ήταν μια διαδικασία αυτονόητη, ούτε ήταν δίχως διακυμάνσεις. Οι διακυμάνσεις αυτές αφορούν τάσεις ρεβανσισμού που εμφανίστηκαν κυρίως στους στρατιωτικούς κύκλους, οι οποίοι δεν αποδεχόντουσαν την ήττα του 1922 ως ήττα στρατιωτική, αλλά εξηγούσαν την καταστροφή ως αποτέλεσμα μιας προδοσίας ή μιας “πισώπλατης μαχαιριάς” στα πρότυπα αντίστοιχων θεωριών που παρατηρήθηκαν στη Γερμανία μετά το 1918. Κυριότερη έκφραση αυτού του ρεβανσιστικού κλίματος έναντι της νεότευκτης Τουρκικής Δημοκρατίας αποτέλεσε η βραχύχρονη δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου (1925-1926), η οποία είχε ως κυριότερο στόχο της εξωτερικής πολιτικής της την επανάληψη του πολέμου με την Τουρκία με σκοπό την αποτίναξη των εδαφικών απωλειών του 1922. Βλ. Σπυρίδων Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγής. Το Μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική ζωή (1891-1922)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016, σ. 368.

³¹ Η υπογραφή της Συνθήκης ειρήνης του Νειγύ (1919) με τους δυσβάστακτους όρους αντιμετωπίστηκε από την βουλγαρική κοινωνία όχι απλώς ως ήττα, αλλά ως μια εθνική καταστροφή: Iskra Baeva και Evgenia Kalinova, *Σύγχρονη Βουλγαρία, από το ανατολικό μπλοκ στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, (μετ. Γεώργιος Χρηστίδης), Εκδόσεις Επίκεντρο, 2011, σ. 19.

³² Μ. Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας. Το ζήτημα της βουλγαρικής οικονομικής εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997, σ. 209.

³³ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η ελληνοτουρκική προσέγγιση και το πρόβλημα της ασφάλειας στα Βαλκάνια*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 37.

³⁴ Γρηγόρης Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, τομ. Α', Αθήνα 1955, σ. 303. Ευάγγελος Κωφός, “Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19ου και 20ού αιώνα”, στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, μετ. Ιωάννης Στεφανίδης, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1997, σσ. 223-224.

Αιγαίου βάσει του άρθρου 48 της Συνθήκης του Νειγύ, το οποίο προέβλεπε “οικονομική έξοδο της Βουλγαρίας προς τη θάλασσα”. Μία έκφανση αυτής της στρατηγικής αποτελούσε η συνεχής βουλγαρική άρνηση να εφαρμόσει τις διατάξεις της Συνθήκης του Νειγύ, όσον αφορά το μέγεθος του νέου βουλγαρικού στρατού³⁵. Η πολιτική που ακολουθεί η Βουλγαρία στην περίοδο του Μεσοπολέμου προσδιορίζεται μέσα από την έννοια της “ειρηνικής αναθεώρησης³⁶” των συμφωνιών Ειρήνης του 1919, της προσπάθειας δηλαδή της Σόφιας να σύρει με κάποιον τρόπο τους συνομιλητές της να βρεθούν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων για τα ζητήματα, που επιθυμούσε. Για να το πετύχει αυτό, ακολουθούσε το δρόμο των θεσμικών διεκδικήσεων κυρίως μέσα από την αξίωση της προστασίας των μειονοτήτων³⁷.

Η άκαμπτη στάση της Βουλγαρίας φάνηκε και κατά τις διαπραγματεύσεις για τα Βαλκανικά Σύμφωνα (1930-1933). Όταν οι συζητήσεις οδήγησαν στην σύμπτυξη του Βαλκανικού Συμφώνου (Φεβρουάριος 1934³⁸), η Σόφια τάχθηκε ενάντια στην συμμετοχή της σε αυτό κηρύσσοντας ότι οι λογικές του διακατέχονταν από ένα *αντιβουλγαρικό μένος*, εφόσον σκοπό είχε να υποχρεώσει τη Σόφια να αποδεχτεί ως τετελεσμένα τα σύνορα του 1919³⁹. Πράγματι, κύριος άξονας του Βαλκανικού Συμφώνου ήταν ο σεβασμός της ακεραιότητας των συνόρων, δηλαδή η διατήρηση του εδαφικού status quo. Επομένως, τυχόν συμμετοχή της Βουλγαρίας θα σήμαινε αυτομάτως την παραίτησή της από τις εδαφικές αξιώσεις της. Η μη συμμετοχή της Βουλγαρίας ικανοποίησε την ελληνική πλευρά⁴⁰, καθώς έτσι είδε να επιτυγχάνεται ένας σημαντικός της γεωπολιτικός στόχος: η

³⁵ Θάνος Βερέμης, “Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος από την αντεπανάσταση του 193 ως την ανατροπή του Πάγκαλου”, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σ. 294.

³⁶ Η ειρηνική αναθεώρηση θα λάβει έμπρακτο χαρακτήρα το 1940, οπότε και η Βουλγαρία με την μεσολάβηση της Γερμανίας του Χίτλερ θα καταφέρει να αποσπάσει με την Συνθήκη της Κραϊόβας την Νότια Δοβρουτσά από την Ρουμανία. Αυτή η επιτυχία ήταν που λείανε ακόμη περισσότερο τον δρόμο της τελικής συμμαχίας της Σόφιας του Βασιλέως Βόριδος του Γ΄ με το Γ΄ Ράιχ, καθώς έτσι θεωρείτο ότι θα καταφέρει η Βουλγαρία να εκπληρώσει τους εθνικούς της πόθους στο maximum.

³⁷ Λίνα Λούβη, “Πολιτικές ισορροπίες και μειονότητες: το πρόβλημα των σχέσεων με τη Σερβία και τη Βουλγαρία μετά τις συνθήκες της ειρήνης (1920-1930)”, *Σύγχρονα Θέματα*, 50-51 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1994), σ. 36.

³⁸ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική (1900-1945)*, σσ. 240-245.

³⁹ Ο πρωθυπουργός του 1923-1926, Αλεξάντερ Τσανκώφ καταγράφει στα απομνημονεύματά του για αυτό το θέμα: “[...] Η Βαλκανική Συνεννόηση συστάθηκε εναντίον της Βουλγαρίας, εξαιτίας του φόβου της βουλγαρικής επιθετικότητας ή αντεκδίκησης. Συστάθηκε, για να εγγυηθεί τα εδαφικά κέρδη των νικητών. Η προσχώρηση της Βουλγαρίας στη Συνεννόηση θα σήμαινε τότε ότι θα υπερασπιζάμε με το όπλο παρά πόδας τα σύνορα εκείνων, οι οποίοι μας είχαν αφαιρέσει εδάφη και ήταν οφειλέτες μας[...]”. Πλουμίδης, Σπυρίδων, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια, ο “γεωργικός εθνικισμός” στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-1946)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2011, σ. 273.

⁴⁰ Το θέμα περί της συμμετοχής ή μη της Βουλγαρίας στο Βαλκανικό Σύμφωνο θα αποτελέσει πεδίο εσωτερικής αντιπαράθεσης μεταξύ της κυβέρνησης του Λαϊκού Κόμματος υπό τον Π. Τσαλδάρη και του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη τοποθετείτο κατά της συμμετοχής της Σόφιας στο νέο βαλκανικό σχήμα, παρόλο που αυτό δεν μπορούσε να το εκφράσει ανοιχτά στις βαλκανικές επαφές της, υπό το φόβο ακριβώς της συνεννόησης μεταξύ Σόφιας και Βελιγραδίου. Ο φόβος της προσέγγισης των δύο αυτών κέντρων υποχρέωσε την ελληνική κυβέρνηση από την μια να φαίνεται ότι επίσημα στηρίζει την προσχώρηση της Βουλγαρίας, αλλά ανεπίσημα να ελπίζει ή μάλλον να εύχεται, ότι αυτά τα σενάρια δεν θα ευοδωθούν. Από την άλλη, ο γηραιός ηγέτης των Φιλελευθέρων έβλεπε τα πράγματα από μια διαφορετική σκοπιά. Θεωρούσε, σε αντίθεση με την κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος, ότι η απειλή από την Βουλγαρία μετά την αποκατάσταση των σχέσεων με την Τουρκία είχε υποβαθμιστεί σημαντικά. Όχι μόνον αυτό, αλλά η μη συμμετοχή της Βουλγαρίας στο βαλκανικό σύμφωνο

αποφυγή δημιουργίας ενός άξονα Βελιγραδίου-Σόφιας⁴¹

Οι εξελίξεις στο ευρωπαϊκό πεδίο, με την σταδιακή κατάρρευση του συστήματος ασφαλείας κρατών του Μεσοπολέμου, κατέστησαν γράμμα κενό το Βαλκανικό Σύμφωνο⁴². Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η επίθεση της Ιταλίας εναντίον της Αιθιοπίας (1935) αποτελεί ορόσημο, καθώς η άνευρη αντίδραση των Μεγάλων Δυνάμεων (Γαλλίας και Βρετανίας) στα πλαίσια της πολιτικής του κατευνασμού και η μη ικανότητα της Κοινωνίας των Εθνών να σταματήσει την ιταλική επιθετικότητα, τροφοδότησαν τις διαθέσεις των αναθεωρητικών δυνάμεων⁴³. Από το σημείο αυτό και μετά ο βουλγαρικός αναθεωρητισμός γνωρίζει ραγδαία άνοδο, η οποία εκφράστηκε μέσα από το ζήτημα του βουλγαρικού επανεξοπλισμού (μετά το 1935)⁴⁴. Το ζήτημα του επανεξοπλισμού της Σόφιας δεν μπορούσε παρά να εντείνει τις ανησυχίες της Αθήνας, η οποία παρατηρούσε με σκεπτικότητα την αναπτυσσόμενη σχέση μεταξύ Γερμανίας και Βουλγαρίας. Η παροχή πολεμικού υλικού στη Βουλγαρία από την πλευρά της Γερμανίας, αλλά και ο σημαντικός αριθμός εμπορικών συναλλαγών⁴⁵ μεταξύ Βερολίνου και Σόφιας ήταν αποτέλεσμα της γερμανικής προσπάθειας να αυξήσει την επιρροή της στην περιοχή των Βαλκανίων. Συμπληρωματικά, αποτέλεσαν παράγοντες που προετοίμασαν το έδαφος για την μετέπειτα πολεμική σύμπραξη των δύο πλευρών⁴⁶. Επίσης, να σημειωθεί ότι στην άνοδο του βουλγαρικού μαξιμαλισμού συνετέλεσε και η αποτυχία της διακυβέρνησης της χώρας από το φιλοδυτικό κίνημα Ζβενό (κυβέρνηση Γκεωργκίεφ) του 1934-1935, γεγονός που οδήγησε πάλι στην επιφάνεια τους φιλομοναρχικούς κύκλους και την ΕΜΕΟ.

ενεργοποιούσε έναν πολύ πιο σημαντικό κίνδυνο, αυτόν της εμπλοκής της Ελλάδας σε μια πολεμική περιπέτεια στο πλευρό της Γιουγκοσλαβίας, η οποία είχε προστριβές με την μουσσολινική Ιταλία, την οποία θα έσπευδε τελικά να συνδράμει η Σόφια. Σε μια τέτοια περίπτωση, η Αθήνα θα βρισκόταν να πολεμά την λάθος στιγμή και με τον λάθος αντίπαλο υπό συνθήκες γεωπολιτικής ασφυξίας. Οπότε, ο Ελευθέριος Βενιζέλος τασσόταν υπέρ της εισόδου της Βουλγαρίας στο πολυμέρες σχήμα υπό τον όρο, όμως, της σύμφωνης γνώμης της Ιταλίας. Βλ. Μανόλης Κούμας, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική και το ζήτημα της ασφάλειας στην νοτιοανατολική Ευρώπη (1933-1936)*, Εκδόσεις Ι.Σιδέρης, Αθήνα, 2010, σσ. 207-208 και 236-239.

⁴¹ Χατζηβασιλείου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η ελληνοτουρκική προσέγγιση*, σσ. 37-41.

⁴² Ιδίως η προσέγγιση μεταξύ Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας του 1937 ήταν το γεγονός, που απονομιμοποίησε το Βαλκανικό Σύμφωνο, εφόσον ερχόταν σε αντίθεση με τη βασική ιδέα του Συμφώνου, που ήταν ο σεβασμός του εδαφικού status quo. Πράγματι, στις 24 Ιανουαρίου 1937 σε επίσημη συνάντηση των δύο πρωθυπουργών, του Μίλαν Στογιαντίνοβιτς (Γιουγκοσλαβίας) και του Γκεόργκι Κιοσεϊβάνωφ (Βουλγαρίας), υπογράφηκε το Σύμφωνο Αιώνιας Φιλίας. Με βάση αυτό η Γιουγκοσλαβία δεσμευόταν να υποστηρίξει το ζήτημα της εδαφικής εξόδου της Σόφιας στο Αιγαίο. Βλ. Emil Aleksandron (επιμ.) *Ιστορία των Βουλγάρων. Βουλγαρικά Διπλωματία από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, τόμος Δ', Σόφια 2003, σ. 426.

⁴³ Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Η εξωτερική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2000, σσ. 194-195.

⁴⁴ Οι βουλγαρικές επιθυμίες για επανεξοπλισμό της χώρας έρχονταν σε ευθεία αντίθεση με τις προβλέψεις των Συνθηκών Ειρήνης του 1919. Συγκεκριμένα, οι διατάξεις προέβλεπαν, ότι η Σόφια θα καταργούσε την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία, θα διατηρούσε μια στρατιωτική δύναμη από 35.000 περίπου εθελοντές, ενώ θα περιόριζε τις ναυτικές της δυνάμεις. Βλ. Θ. Χριστοδουλίδης, *Διπλωματική Ιστορία τριών αιώνων*, Τόμος Β' [Από τη Βιέννη στις Βερσαλλίες 1815-1919], Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 1997, σ. 570.

⁴⁵ Η Γερμανία της εθνικοσοσιαλιστικής περιόδου αποτελούσε τον σημαντικότερο εμπορικό εταίρο της Σόφιας. Είναι χαρακτηριστικό, ότι εν έτει 1938 το Βερολίνου ήταν ο αποδέκτης του 68% των βουλγαρικών εξαγωγών. Βλ. D. Sirkov, *Vānšnata politika na Bālgarija 1938-1941* [Η εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας 1938-1941], Σόφια 1979, σ.43 και σσ. 60-61.

⁴⁶ Σπυρίδων Σφέτας, "Ελλάδα-Βουλγαρία", στο συλλογικό έργο *Βαλκάνια 1913-2011: Εκατό Χρόνια Θύελλες και Χίμαιρες*, της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Εκδόσεις Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 193.

Μετά την 21η Απριλίου 1935 και την ανάδυση της νέας φιλομοναρχικής κυβέρνησης υπό τον Αντρέι Τόσεφ⁴⁷ τα δεδομένα οδήγησαν ταχύτατα προς την επιβολή μιας μοναρχικής δικτατορίας στη Βουλγαρία υπό τον Μπόρις Γ'.

Η Διάσκεψη του Μονάχου (1938) θα επιβεβαιώσει με εφιαλτικό τρόπο τους μύχιους φόβους της Αθήνας, καθώς θα “απελευθερώσει” πλήρως τον βουλγαρικό μαξιμαλισμό. Η Βουλγαρία του Βασιλέως (“Τσάρου”) Μπόρις Γ' και του ηγέτη της κυβέρνησης Μπόγκνταν Φίλωφ (εκπρόσωπος της γερμανόφιλης μερίδας) είδε στην γερμανική παρουσία στα Βαλκάνια τη μεγάλη ευκαρία να ανατρέψει στην πράξη τα τετελεσμένα του 1919 και να κατοχυρώσει τις εδαφικές της επιδιώξεις κυρίως έναντι της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας. Προτού ακόμη η Wehrmacht εκδράμει εναντίον της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας (Απρίλιος 1941) η Σόφια αποφάσισε να εγκαταλείψει την πολιτική της ουδετερότητας⁴⁸ (όπως την είχε εκφράσει από την αρχή του πολέμου το 1939) και να υπογράψει την προσχώρησή της στο Τριμερές Σύμφωνο με την Γερμανία (1η Μαρτίου 1941)⁴⁹. Όταν ξέσπασε η γερμανική επίθεση εναντίον της Ελλάδας (6 Απριλίου 1941), τα βουλγαρικά στρατεύματα εισήλθαν στη χώρα στις 24 Απριλίου 1941 προκειμένου να καταλάβουν τις διεκδικούμενες περιοχές⁵⁰. Μετά την κατάληψη της κυρίως Ελλάδας (27 Απριλίου 1941 καταλαμβάνεται η πρωτεύουσα Αθήνα) καθορίστηκε η ζώνη κατοχής της Βουλγαρίας: η Ανατολική Μακεδονία και η Δυτική Θράκη εκτός από μια γερμανική ζώνη στην περιοχή του Έβρου. Η βουλγαρική ζώνη κατοχής είχε έκταση 14.430 τετραγωνικών χιλιομέτρων και πληθυσμό 590.000 κατοίκων⁵¹.

Αυτή η τρίτη επιβουλή του βουλγαρικού παράγοντα μέσα σε διάστημα μίας γενεάς (1912-1913, 1916-1918, 1941-1944) είχε ως επιπλέον χαρακτηριστικό την προσπάθεια μόνιμης εγκατάστασης μέσω μιας πολιτικής αφελληνισμού του ντόπιου πληθυσμού⁵², όπως αυτή εφαρμόστηκε από τις 14 Μαΐου 1941, οπότε και έγινε η επίσημη ανακοίνωση της προσάρτησης των νέων εδαφών από την Σόφια⁵³. Να σημειωθεί, ότι η γερμανική πλευρά διευκρίνιζε, ότι η

⁴⁷ Ο Αντρέι Τόσεφ ήταν γνωστός για τις αλυτρωτικές και αναθεωρητικές του απόψεις. Σε δημοσιευμένο του κείμενο αναφέρει για τον χώρο της Μακεδονίας τα εξής: “[...]Η Μακεδονία και το Αιγαίο είναι βουλγαρικές χώρες. Η χιλιετής ιστορία του βουλγαρικού έθνους συνδέεται με κάθε πόλη, με κάθε χωριό, με κάθε βράχο και με κάθε κοιλάδα και ποτάμι αυτών των χωρών. Παντού, το αλύγιστο βουλγαρικό πνεύμα έχει αφήσει το βαθύ του αποτύπωμα, παντού διακρίνεται τα βαθιά του ίχνη από την ταραχώδη και γεμάτη από μεταπτώσεις μοίρα του έθνους μας [...]”. Βλ. Σπυρίδων Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια*, σ. 287.

⁴⁸ Αντωνία Πατριτιάδου, *Η Βαλκανική συνεννόηση και ο Βουλγαρικός αναθεωρητισμός (1939-1940)*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 96.

⁴⁹ R.J. Crampton, *A short history of Modern Bulgaria*, Cambridge University Press, 1987, σσ. 120-125.

⁵⁰ Χρήστος Δ. Καρδάρης, *Η βουλγαρική προπαγάνδα στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία. Η βουλγαρική λέσχη Θεσσαλονίκης (1941-1944)*, Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1997, σ. 17.

⁵¹ Hans-Loachim Hoppe, *Γερμανία, Βουλγαρία, Ελλάδα: οι σχέσεις των τριών χωρών και η πολιτική της Βουλγαρίας στην κατεχόμενη Μακεδονία*, Πρακτική του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Η Ελλάδα 1936-1944, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σ. 406.

⁵² Mark Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ, η εμπειρία της Κατοχής*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994, σ. 46.

⁵³ Η επικυριαρχία της Βουλγαρίας πάνω στις καταληφθείσες περιοχές και η βαναυσότητα της πολιτικής της απέναντι στους ντόπιους πληθυσμούς είχε ως αποτέλεσμα την δημιουργία μεγάλου ρεύματος προσφύγων προς την γερμανική

βουλγαρική παρουσία στις περιοχές της Θράκης και της Ανατολικής Μακεδονίας είχε αστυνομικό χαρακτήρα⁵⁴ και οι τελικές αποφάσεις θα λάμβαναν χώρα μετά το τέλος του Πολέμου. Για αυτό η Σόφια επιθυμούσε να δημιουργήσει τετελεσμένα γεγονότα ώστε σε ενδεχόμενη νίκη του Άξονα να της επιδικαστεί η κυριαρχία πάνω στην περιοχή. Το μείγμα της πολιτικής τρομοκρατίας του ντόπιου ελληνικού στοιχείου από τα βουλγαρικά κατοχικά στρατεύματα περιελάμβανε μέτρα, που αφορούσαν την διοίκηση της περιοχής, εκπαιδευτικά, θρησκευτικά κ.α. Σε ένα πρώτο επίπεδο, σε αντίθεση με την περίπτωση της γερμανικής ζώνης, όπου τα προϋπάρχοντα σώματα ασφαλείας και οι διοικητικές δομές του ελληνικού κράτους ενσωματώθηκαν στην νέα πραγματικότητα, εδώ έχουμε πλήρη κατάλυση των ελληνικών δομών διοίκησης (από το διοικητικό προσωπικό έως τις δυνάμεις αστυνόμευσης) και αντικατάστασή τους από αντίστοιχες βουλγαρικές. Το ίδιο έγινε με τις εκκλησιαστικές δομές της περιοχής, καθώς σημαίνοντες μητροπολίτες και κληρικοί εκδιώκθηκαν, άλλοι εξορίστηκαν, ενώ στις θέσεις τους τοποθετήθηκαν βούλγαροι ιερωμένοι. Η πολιτική του αφελληνισμού, προκειμένου να χτυπηθεί το ελληνικό στοιχείο σε όλα τα σημεία της αυτοσυνειδησίας του, συμπληρώθηκε με την καθιέρωση της βουλγαρικής ως επίσημης γλώσσας της βουλγαρικής ζώνης κατοχής και την απαγόρευση της ελληνικής⁵⁵. Αυτή η κεντρικά σχεδιασμένη στρατηγική της Σόφιας ήδη από την αρχή της κατοχής δημιούργησε τις προϋποθέσεις, ώστε η περιοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης να καταστεί πεδίο αντίδρασης από το δοκιμαζόμενο ελληνικό πληθυσμό. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός, ότι στην βουλγαρική ζώνη κατοχής θα λάβει χώρα η πρώτη μαζική εξέγερση του ελληνικού στοιχείου και η πρώτη μορφή μαζικών αντιποίνων: η περίπτωση του Δοξάτου Δράμας (Σεπτέμβριος 1941), όπου μια αποτυχημένη εξέγερση από τοπικούς κύκλους προσκεϊμμένους στο ΚΚΕ οδήγησε σε ένα όργιο βίας εκ μέρους των βουλγαρικών στρατευμάτων κατοχής τόσο στο Δοξάτο, όσο και στα γύρω χωριά της περιοχής⁵⁶.

Όσο η πορεία του πολέμου από το 1943 και μετά έδειχνε ότι η αποχώρηση των Γερμανών από την περιοχή ήταν κοντά και όσο η σοβιετική προέλαση από το καλοκαίρι του 1944 πλησίαζε την Βαλκανική, ο σκεπτικισμός για την τύχη της Βουλγαρίας αυξανόταν. Μετά την ανάληψη της

ζώνη κατοχής. Μόνο για το καλοκαίρι του 1941 έχουν καταγραφεί περί τους 120.000 πρόσφυγες της Δυτικής Θράκης και της Ανατολικής Μακεδονίας προς τις πόλεις της κεντρικής Μακεδονίας, όπως η Θεσσαλονίκη. Βλ. Μαρία Καβάλα, *Πείνα και επιβίωση, αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα*, στο Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, Τόμος 8ος [Αλβανικό Έπος-Κατοχή και Αντίσταση-Εμφύλιος], Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σ. 53.

⁵⁴ Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα, η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης (1941-1944)*, Τόμος Α', Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1987, σσ. 110-111.

⁵⁵ Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη – Τάσος Χατζηαναστασίου, “Αναμνήσεις από τη βουλγαρική κατοχή της δυτικής Μακεδονίας: Τρεις γενιές” στο Mark Mazower (επιμ.) *Μετά τον Πόλεμο, η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003, σσ. 300-301.

⁵⁶ Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, “Η Βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη”, στο *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Τόμος ΙΣΤ', *Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σσ. 70-71.

εξουσίας στην Σόφια από το Πατριωτικό Μέτωπο (9 Σεπτεμβρίου 1944, με ηγέτιδα δύναμη το Κομμουνιστικό Κόμμα Βουλγαρίας) η νέα κατάσταση δεν έσπευσε αμέσως να αποσύρει τα στρατεύματα Κατοχής από την Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη⁵⁷. Αντίθετα, για ένα μήνα το νέο καθεστώς της Σόφιας καθυστερεί σκοπίμως την αποχώρηση των στρατευμάτων του, γεγονός που δημιούργησε τις υποψίες στην εξόριστη κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου, ότι η Σόφια συνέχιζε την επεκτατική πολιτική του προ της 9ης Σεπτεμβρίου καθεστώτος⁵⁸.

Ακόμη πιο ανησυχητικό για την ελληνική πολιτική ελίτ ήταν τα φαινόμενα συνεργασίας, που παρατηρήθηκαν εκείνη την περίοδο μεταξύ των βουλγαρικών στρατευμάτων (μετά την 9η Σεπτεμβρίου) και μαχητών του Ε.Α.Μ-Ε.Λ.Α.Σ εναντίον τοπικών εθνικιστικών αντάρτικων ομάδων⁵⁹. Η εικόνα των ελλήνων κομμουνιστών ανταρτών πολλές φορές να δρουν πλάι-πλάι με αναβαπτισμένους βούλγαρους στρατιώτες⁶⁰ σε πολλούς κύκλους του αστικού πολιτικού κόσμου ξύπνησε μνήμες από την μεσοπολεμική τακτική της Κομιντέρν περί “Ανεξαρτήτης Μακεδονίας και Θράκης”. Ο συνδυασμός της ιστορικής μνήμης και του διάχυτου φόβου περί των προθέσεων τόσο του ΕΑΜ όσο και του βουλγαρικού παράγοντα δημιούργησε στη σκέψη των αστικών δυνάμεων το στερεότυπο του “εαμοβούλγαρου” πριν ακόμη από την Απελευθέρωση, γεγονός που θα συναντήσει ευρεία διάδοση στην περίοδο του Εμφυλίου, όταν η Βουλγαρία είχε πλέον προσχωρήσει στο κομμουνιστικό στρατόπεδο⁶¹.

Η πολιτική αυτή της Σόφιας δεν φαίνεται πως έβρισκε σύμφωνη την Μόσχα, καθώς ο Στάλιν σε αυτή την φάση δεν ήταν διατεθειμένος να ενθαρρύνει τις βουλγαρικές διεκδικήσεις εις βάρος της Ελλάδας, κάτι που θα τον έφερνε σε αντιπαράθεση με τη σύμμαχο Βρετανία⁶². Τελικά, μετά από έντονο διπλωματικό παρασκήνιο⁶³, πολιτική δράση του ίδιου του Γεωργίου Παπανδρέου, καθώς και πιέσεις των δυτικών Συμμάχων προς την Σόφια, τα βουλγαρικά στρατεύματα αποχώρησαν από την

⁵⁷ Τριαντάφυλλος Υψηλάντης, “Η Βουλγαρική κατοχή στις Σέρρες”, *Σερραϊκά Ανάλεκτα*, Τόμος Δ', Σέρρες 2006.

⁵⁸ Ένας μετέπειτα προσωρινός πρωθυπουργός, μόνιμος σχεδόν υφυπουργός Εξωτερικών και θιασώτης της *realpolitik*, ο Παναγιώτης Πιπινέλης, είχε εκφράσει ήδη από το 1941 τον φόβο ή μάλλον την εκτίμησή του (βασίζόμενος κυρίως σε όρους της γεωγραφικής πραγματικότητας της Βαλκανικής) ότι η Βουλγαρία θα παρέμενε μία σαφής και επίμονη απειλή για την ακεραιότητα των βόρειων εδαφών της Ελλάδος. Αυτή ακριβώς η εκτίμηση του Πιπινέλη έμοιαζε για πολλά μέλη των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων να επιβεβαιώνεται εκείνο το διάστημα Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1944. Βλ. Χατζηβασιλείου, Ευάνθης, *Βιώματα του Μακεδονικού Ζητήματος, Δοξάτο Δράμας 1912-1946*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014, σ. 345.

⁵⁹ Παρμενίων Παπαθανασίου, *Για τον ελληνικό Βορρά*, Τόμος Β', Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1990, σσ. 933-936.

⁶⁰ Τάσος Χατζηαναστασίου, *Αντάρτες και καπετάνιοι: η Εθνική Αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης (1942-1944)*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 221-224.

⁶¹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, “Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της, 1949-1967: παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού”, στο Ψαλλίδας Γρηγόρης (επιμ.), *Γρηγόρης Φαράκος: διαδρομές στην ιστορία*, Τόμος τιμητικός για τον Γρηγόρη Φαράκο, Κέρκυρα, Ιόνιο Πανεπιστήμιο 2011, σσ. 164-165.

⁶² Αυτό επιβεβαιώνεται από πληροφορίες, που είχε η ελληνική πρεσβεία της Μόσχας αυτή την κρίσιμη περίοδο για την περαίωση της ελληνικής υπόθεσης. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Βιώματα του Μακεδονικού Ζητήματος*, σσ. 345-346.

⁶³ Γιώργος Α. Καζαμιάς, “Το διεθνές διπλωματικό παρασκήνιο και η αποχώρηση των Βουλγάρων από την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη”, στο Ξανθίππη Κοτσαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη (1941-1944)*, ΙΜΧΑ και Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 235-272.

Ελλάδα μέσα στον Οκτώβριο⁶⁴. Η εκκρεμότητα της βουλγαρικής στρατιωτικής παρουσίας στην προπολεμική ελληνική επικράτεια θα λάβει οριστικό τέλος στα τέλη Οκτωβρίου 1944, λίγες ημέρες αφότου η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας έφτασε στην Αθήνα. Συγκεκριμένα, το διάστημα 26-28 Οκτωβρίου έχουμε την ολοκλήρωση της αποχώρηση των βουλγαρικών στρατευμάτων παράλληλα με την υπογραφή στην Μόσχα της ανακωχής μεταξύ Σοβιετικής Ένωσης και Βουλγαρίας (28 Οκτωβρίου)⁶⁵.

Νέα ένταση στις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις προκλήθηκε από την μεταπολεμική αξίωση της Ελλάδας κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων της ειρήνης για την «στρατηγική» διαρρύθμιση της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου. Συγκεκριμένα, οι ελληνικές διεκδικήσεις επεκτείνονταν σε στρατηγικά υψώματα βόρεια της Κεντρικής και Ανατολικής Ροδόπης, της κοιλάδας του ποταμού Άρδα, του όρους Πυρήν καθώς και των στενών της Κρέσνας⁶⁶. Η έκταση της διεκδικούμενης ζώνης ξεκίνησε από τα 6.800 τ.χλμ, για να περιοριστεί μετά από έντονες πιέσεις των Συμμάχων περίπου στα 2.000 τ.χλμ⁶⁷. Η βουλγαρική ιστοριογραφία ισχυρίζεται ότι η διεκδικούμενη έκταση ανερχόταν περίπου στο 1/10 της συνολικής βουλγαρικής επικράτειας⁶⁸. Αυτή η ιδιοτυπία σε σχέση με τις υπόλοιπες εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας εξηγήθηκε από την ανάγκη καλύτερης άμυνας και ασφάλειας της χώρας από έναν ιστορικό αντίπαλο σε μία περιοχή ευαίσθητη, στο σημείο ακριβώς από όπου είχαν προκύψει όλες οι προηγούμενες απειλές εκ μέρους της Βουλγαρίας⁶⁹. Αυτό ακριβώς το επιχείρημα έθεσε λίγο καιρό πριν την έναρξη των εργασιών του Συνεδρίου Ειρήνης των Παρισίων ο τότε υφυπουργός Εξωτερικών, Φίλιππος Δραγούμης, σε διάλεξή του στο Λονδίνο (23 Μαΐου 1946): “[...] η Ελλάδα ζητεί στο όνομα της μελλοντικής της ασφάλειας και προς προστασία της από επανάληψη βουλγαρικής επιθέσεως στρατηγική διαρρύθμιση των συνόρων της κατά την οροσειρά της Ροδόπης, ώστε να καλυφθούν η Ανατολική Μακεδονία και η Δυτική Θράκη⁷⁰[...]”

⁶⁴ Ο πρωθυπουργός της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας φαίνεται ότι εξαρχής είχε εκφράσει τις ανησυχίες του για τα τεκταινόμενα στην Βαλκανική και προσπαθούσε να βρει υποστήριξη στα κλιμάκια των Συμμάχων, ώστε να πιέσουν τη Βουλγαρία να αποχωρήσει από την ελληνική επικράτεια. Ο πυρήνας των φόβων του αποκαλύπτεται σε τηλεγράφημα, που απέστειλε στην πρεσβεία του Λονδίνου με ημερομηνία 10 Σεπτεμβρίου 1944, μία μόλις ημέρα μετά την τομή της 9ης Σεπτεμβρίου στη Σόφια: “[...] Εξεφράσαμεν βαθυτάτην αγωνίαν μας από νέαν διαμόρφωσιν Βαλκανικής καταστάσεως και κήρυξιν πολέμου εκ μέρους Βουλγαρίας κατά Γερμανίας. Όπως διαμορφούται κατάστασις, είναι ενδεχόμενον Βούλγαροι πολεμήσουν Γερμανούς εντός ελληνικού εδάφους και εμφανισθούν ως ελευθερωταί Ελλάδος...Τούτο θα απετέλει θανάσιμον ύβριν εναντίον μας, και είναι εθνικώς και ηθικώς απαράδεκτον. Εν συμπεράσματι, διετυπώσαμεν ακόλουθα δύο συγκεκριμένα αιτήματα: ΠΡΩΤΟΝ: Να διαταχθή Βουλγαρία προς άμεσον εκκένωσιν ελληνικών εδαφών προ της υπογραφής οιασδήποτε ανακωχής [...]”. Βλ. Γεώργιος Παπανδρέου, *Η Απελευθέρωσις της Ελλάδος* (1944), ΔΟΛ, Αθήνα 2009, σσ. 152-153.

⁶⁵ Χαράλαμπος Μηνασίδης, *Η πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών στο Μακεδονικό ζήτημα τη δεκαετία του 1940*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 142.

⁶⁶ Σπυρίδων Πλουμίδης, *Εδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια*, σ. 409.

⁶⁷ Αλέξανδρος Κύρου, *Όνειρα και πραγματικότητα. Χρόνια διπλωματικής ζωής (1923-1953)*, Αθήνα 1972, σ. 244.

⁶⁸ Zhrorzhetta Grigorova, *Balkanskata politika na sochialisticheska Bŭlgariya 1944-1970* [Η βαλκανική πολιτική της σοσιαλιστικής Βουλγαρίας 1944-1970], Σόφια 1985, σ.349.

⁶⁹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των Κόσμων, η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος (1952-1967)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σσ. 34-35.

⁷⁰ Basil Kondis, “Greek National Claims at the Paris Peace Conference of 1946”, *Balkan Studies*, vol. 32, No 2 (1991), 309-324.

(ακριβώς δηλαδή οι περιοχές που είχαν γνωρίσει τρεις φορές τις συνέπειες της βουλγαρικής επεκτατικότητας από το 1912 έως το 1944). Να σημειωθεί βέβαια, ότι εν έτει 1946 η χρονική απόσταση από τα γεγονότα του 1906 (πογκρόμ κοινοτήτων Ανατολικής Ρωμυλίας) και την έξοδο των Ελλήνων από τις επαρχίες της Νοτίου Βουλγαρίας ήταν πολύ μικρή, οπότε η ανάμνηση τόσο των γεγονότων όσο και των κοινοτήτων που χάθηκαν ήταν ακόμη πολύ έντονη. Η ανάμνηση της χαμένης πατρίδας και η πρόσφατη εμπειρία της βουλγαρικής κατοχής του 1941-1944 μετουσιώθηκαν στον λόγο πολλών επιφανών ατόμων της ελληνικής κοινωνίας με έναν τόνο τόσο ρεβανσιστικό έναντι της Βουλγαρίας όσο και δικαίωσης για τις ελληνικές θυσίες κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου⁷¹.

Σε αντιδιαστολή, η Βουλγαρία του Γκεόργκι Ντιμιτρώφ (ηγέτης της χώρας από το 1946 έως και το θάνατό του το 1949) θέλησε να δημιουργήσει ένα διπλωματικό αντιστάθμισμα στις ελληνικές εδαφικές απαιτήσεις, τι οποίες θεωρούσε ως “έκφραση του ελληνικού ιμπεριαλισμού”. Θέλοντας να ανταπαντήσει στις ελληνικές διεκδικήσεις προχώρησε στην ανακίνηση της διεκδίκησης της Δυτικής Θράκης⁷². Σε αυτό βρήκε την ανοιχτή υποστήριξη τόσο της Γιουγκοσλαβίας του Τίτο⁷³, με την οποία είχε έρθει ήδη σε συμφωνία για τις βουλγαρικές αποζημιώσεις πολέμου, όσο και της σοβιετικής πλευράς. Ο σοβιετικός εκπρόσωπος στην Διάσκεψη, Ντιμίτρι Μανουήλσκι, δήλωσε στις 14 Αυγούστου 1946 ότι “η μόνη ορθή λύση θα ήταν η επάνοδος εις την Συνθήκην του Βουκουρεστίου⁷⁴”. Προκειμένου να επιχειρηματολογήσει υπέρ της βουλγαρικής αξίωσης πάνω στη Δυτική Θράκη χρησιμοποίησε επιχειρήματα τόσο ιστορικά, όσο και οικονομικά με το σκεπτικό της ανάγκης η Βουλγαρία να καταστεί αυτόνομη αγροτικά και οικονομικά⁷⁵. Ο χαρακτήρας αυτής της μορφής των διεκδικήσεων της Σόφιας έχει μορφή περισσότερο τεχνάσματος παρά συνειδητής επιλογής. Το 1946-1947 φαίνεται πως η νέα ηγεσία της Σόφιας δεν πίστευε ότι μπορούσε να έχει βάσιμες αξιώσεις επί του ελληνικού προπολεμικού

⁷¹ Το αίσθημα της αντεκδίκησης είναι διάχυτο στον λόγο του Δημοσθένη Στεφανίδη (1896-1975), καθηγητή της Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης. Σε δημοσίευσή του εκείνη την εποχή τάχθηκε υπέρ της διεκδίκησης της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία υπενθυμίζοντας στους αναγνώστες την άλλοτε ισχυρή παρουσία του Ελληνισμού στην περιοχή: “[...] αι περιοχαί Μελενίκου, κατά πρώτον λόγον, ωσαντως Νευροκοπίου και Πετρισίου ήσαν άλλωστε εστίαι ακμαίου ελληνικού πληθυσμού[...]”. Δημοσθένης Σ. Στεφανίδης, *Έλληνες και Βούλγαροι ως οικονομικοί παράγοντες εις την Βαλκανικήν*, Αθήναι 1945.

⁷² Σπυρίδων Πλουμίδης, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια*, σ. 401.

⁷³ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Τα πρόσωπα του Ιανού: οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις τις παραμονές του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1944-1946)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004.

⁷⁴ Stephen G. Xydis, *Greece and the Great Powers (1944-1947). Prelude to the Truman Doctrine*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 329-330.

⁷⁵ Τα ίδια επιχειρήματα άλλωστε υπέρ της οικονομικής αυτότητας της μεταπολεμικής Βουλγαρίας, που μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από την κατοχύρωση μιας εδαφικής διεξόδου στο Αιγαίο, χρησιμοποίησε και η βουλγαρική πλευρά. Ο Βούλγαρος υπουργός Εξωτερικών, Γκεόργκι Κουλίσεφ, ισχυρίστηκε ότι “[...] Το γεγονός ότι η Νότιος Βουλγαρία αποστερείται της παραλιακής γραμμής αφαιρεί ταύτης την απαραίτητον γραμμήν συγκοινωνίας μετά του εξωτερικού κόσμου και δημιουργεί πτωχείαν και οικονομικήν λιμοκτονίαν, όχι μόνο του πληθυσμού της Ροδόπης, αλλά και άλλων βουλγαρικών επαρχιών [...] Η ελευθέρα διέξοδος προς την θάλασσαν είναι κεφαλαιώδους σημασίας διά την οικονομικήν και πολιτικήν ανεξαρτησίαν της Βουλγαρίας[...]”. Βλ. Σπυρίδων Πλουμίδης, *Εδαφος και μνήμη*, σ. 410.

εδάφους. Αλλά, όπως τονίσθηκε και παραπάνω, επιθυμούσε την δημιουργία ενός αντίβαρου στον ελληνικό χάρτη των διεκδικήσεων επί βουλγαρικού εδάφους. Η πορεία των εξελίξεων απέδειξε ότι η συντονισμένη τακτική Σοβιετικών και Βουλγάρων απέδωσε πλήρως τους σκοπούς της. Η Συνδιάσκεψη Ειρήνης επιβεβαίωσε την κατοχύρωση της Δυτικής Θράκης στην Ελλάδα (Μάρτιος 1947), ενώ οι αντίστοιχες ελληνικές διεκδικήσεις έναντι των βόρειων γειτόνων δεν ευοδώθηκαν κυρίως λόγω της αρνητικής στάσης της Σοβιετικής Ένωσης και λόγω της απροθυμίας των Συμμάχων να προκαλέσουν τη Μόσχα για χάρη της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, η Συνδιάσκεψη αποφάσισε, ότι τα μεταπολεμικά σύνορα της Βουλγαρίας θα ήταν τα ίδια με εκείνα της 1ης Ιανουαρίου 1941⁷⁶. Σημειωτέον ότι η ίδια απρόθυμη στάση των Συμμάχων παρατηρήθηκε και στο ζήτημα της ελληνικής διεκδίκησης της Βορείου Ηπείρου από την Αλβανία. Η διεκδίκηση πάντως βουλγαρικού εδάφους (έστω και για αμυντικούς λόγους) στις μεταπολεμικές Διασκέψεις Ειρήνης θα καταστεί ένα χρήσιμο επιχείρημα στην βουλγαρική ιστοριογραφία μεταπολεμικά, η οποία θα δώσει υπερβολική έκταση σε αυτό το περιστατικό των ελληνικών διεκδικήσεων μέσα από το σχήμα μιας σταθερής αντιβουλγαρικής κατεύθυνσης της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής⁷⁷.

Η υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης των Παρισίων δεν κόπασε αυτομάτως την ένταση στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο. Κατά τη διάρκεια του Ελληνικού Εμφυλίου (1946-1949) και ύστερα, το διμερές κλίμα θα φτάσει στην απόλυτη ψυχρότητα λόγω της υλικής και ηθικής υποστήριξης που παρείχε το σοσιαλιστικό καθεστώς της Βουλγαρίας στον Δημοκρατικό Στρατό (ΔΣΕ) και των στοιχείων περί ύπαρξης στρατοπέδων εκπαίδευσης ανταρτών στο έδαφός της⁷⁸. Η βοήθεια της Σόφιας προς τον Δημοκρατικό Στρατό είχε τη μορφή της ενίσχυσης με υλικά εφόδια, της παροχής

⁷⁶ Η διάταξη αυτή σήμαινε, ότι η Βουλγαρία θα διατηρούσε την Νότιο Δοβρουτσά την οποία είχε εξασφαλίσει με την Συμφωνία της Κραιόβα το 1940 μεταξύ Βουλγαρίας και Ρουμανίας (με γερμανική διαιτησία). Η εξέλιξη αυτή σε συνδυασμό με την απόρριψη των ελληνικών θέσεων για ρύθμιση των ελληνοβουλγαρικών συνόρων προκάλεσε την αντίδραση της ελληνικής αντιπροσωπείας. Η κυβέρνηση Τσαλδάρη επισήμανε με πικρία ότι τα εδάφη που διεκδικεί από την Βουλγαρία είναι κατά πολύ λιγότερα από αυτά που διατήρησε η Σόφια στη Δοβρουτσά ως κέρδος για την “απιστία της στον Πόλεμο”, όπως διαμνηνύονταν. Βλ. Περικλής Χριστίδης, *Οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις στη συνδιάσκεψη για την ειρήνη στο Παρίσι (1946)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 344.

⁷⁷ Zhrozhetta Grigorova, *Balkanskata politika na sochialisticheskata Bŭlgariya 1944-1970*, σσ. 345-346, 349-352.

⁷⁸ Τον Απρίλιο του 1960 σε μια θυελλώδη συζήτηση στη Βουλή για τα θέματα της διεθνούς Υφέσεως (με αφορμή μια πρόταση δυσπιστίας που κατέθεσε η ΕΔΑ εναντίον της κυβέρνησης Καραμανλή) ο κ. Καραμανλής ανέφερε, ότι ένας ακριβώς από τους λόγους, που η τότε ελληνική κυβέρνηση δεν προχωρούσε σε περαιτέρω εξομάλυνση τις σχέσεις με την γείτονα χώρα, ήταν ακριβώς η υποψία για την παρουσία βετεράνων ανταρτών του Δ.Σ.Ε στο έδαφός της: “[...] (η Βουλγαρία) ανέλαβε και εκπαιδεύει έλληνας συμμορίτες εις στρατιωτικές σχολές[...]”. Βλ. *Εφημερίδα Συζητήσεων της Βουλής* (ΕΦΣΒ), σ. 1771, (Συνεδρίαση της 8ης Απριλίου 1960). Επίσης, το Σεπτέμβριο του 1957 ο Κωνσταντίνος Καραμανλής θα στείλει απορριπτική απάντηση στον Ρουμάνο πρωθυπουργό, Stoica, στην πρόταση του τελευταίου για σύγκληση βαλκανικής συνδιάσκεψης με τελικό σκοπό την δημιουργία “απόραυλης ζώνης” στα Βαλκάνια. Μέσα στο κείμενο υπάρχει χωρίο, που αναφέρεται σαφώς σε αυτές τις υποψίες του ελληνικού στρατοπέδου: “[...] Ακόμη και σήμερα συνοριακά περιοχάι γειτονικών χωρών χρησιμοποιούνται ως κρησφύγετα ή ορμητήρια ατόμων, τα οποία εισδύνουν εις το ελληνικόν έδαφος με την πρόθεσιν να τραυματίσουν την ανεξαρτησίαν και να υποσκάψουν το νόμιμον πολίτευμα της χώρας[...], βλ. Λυκούργος Κουρκουβέλας, “Η αντισταυροφορική εξωτερική πολιτική των κυβερνήσεων Καραμανλή και ο Ψυχρός Πόλεμος (1955-1963)”, στο Κ. Σβολόπουλος-Κ. Μπότσιου-Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, σσ. 78-79.

κέντρων εκπαίδευσης των ανταρτών του ΔΣΕ εντός βουλγαρικού εδάφους, καθώς και της δυνατότητας καταφυγίου μέσω περασμάτων στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο⁷⁹. Σε όλα αυτά η Ελλάδα θα δει μία συντονισμένη προσπάθεια του Σλαβικού κόσμου υπό τον μανδύα μιας επαναστατικής ιδεολογίας, του κομμουνισμού, για να πετύχει τον εδαφικό κατακερματισμό της Ελλάδος. Δεν είναι περίεργο, που ακόμη και η περίπτωση του Εμφυλίου Πολέμου σε πολλές αναλύσεις και αναμοχλεύσεις της περιόδου εντάσσεται μέσα στο αφήγημα των προηγούμενων εισβολών από την Σόφια: Την περίοδο Μάιος-Ιούνιος 1959 οι σχέσεις των Αθήνας και Σόφιας ήταν σε φάση έντασης, καθώς η Βουλγαρία κατηγορούσε την Ελλάδα, ότι δεν βοηθούσε στην ανάπτυξη ενός κλίματος ειρήνης και ασφάλειας στην περιοχή. Η απάντηση του Έλληνα πρωθυπουργού, Κωνσταντίνου Καραμανλή, ενός ανθρώπου που ως Μακεδόνας είχε βιώσει από νωρίς τις συνέπειες της βουλγαρικής επεκτατικότητας στην γενέτειρά του (το Κιούπκοι, σημ. Πρώτη Σερρών είχε βιώσει την βουλγαρική επιθετικότητα τόσο το 1912-1913, όσο και την περίοδο 1916-1918) είναι βασισμένη στην ιστορική εμπειρία: “[...] *Ο Βούλγαρος πρωθυπουργός θα έκαμνε...καλύτερα να ενθυμηθή ότι η Βουλγαρία εισέβαλεν εις την Ελλάδα τέσσερας φορές εις το διάστημα μίας και μόνης γενεάς. Εις ότι αφορά ημάς τους Έλληνες, διατηρούμεν ζωηράν την ανάμνησιν του γεγονότος τούτου*[...]”⁸⁰. Όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο 3, από αυτήν την αντίληψη των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων διαφοροποιείτο ριζικά η ΕΔΑ.

Πάντως, η ένταξη του από Βορράν σλαβικού/κομμουνιστικού κινδύνου για την ελληνική Μακεδονία και Θράκη στο ιστορικό του πλαίσιο δεν είναι κάτι δυσεξήγητο. Η έντονη αγωνία των Ελλήνων ιθυνόντων για την ασφάλεια των βορείων συνόρων ήταν εύλογη. Άλλωστε, η νέα πραγματικότητα μετά το 1945 αποτελούσε ένα γεγονός πρωτόγνωρο για την ελληνική στρατηγική. Ποτέ άλλοτε η Ελλάδα δεν ήταν σε τόσο δυσχερή γεωστρατηγική θέση, με το σύνολο των βόρειων γειτόνων να αποτελούν μέλη ενός εχθρικού συνασπισμού. Πάνω από την βόρεια άκρη της χώρας, δεν δέσποζε πλέον μία αναθεωρητική Δύναμη, όπως στο Μεσοπόλεμο, αλλά το τεράστιο γεωπολιτικό βάθος του Ανατολικού Συνασπισμού, ο οποίος εκτεινόταν από την βόρεια Βαλτική Θάλασσα έως την Βάρνα, τα Τίρανα, την Φιλιπούπολη. Εάν σε αυτό το γεωστρατηγικό δεδομένο προσθέσουμε την πανίσχυρη στρατιωτική μηχανή του Κόκκινου Στρατού, του νικητή ουσιαστικά της *Wermacht*, τότε αντιλαμβανόμαστε πλήρως το επίπεδο της νοητής απειλής έναντι της δυτικόφιλης Ελλάδας μετά το 1945. Σε ένα από τα σημαντικότερα έργα για την ελληνική εξωτερική πολιτική (δημοσιευμένο το 1948) ο Παναγιώτης Πιπινέλης, μετέπειτα υφυπουργός Εξωτερικών και υπηρεσιακός πρωθυπουργός, κατέγραψε από πολύ νωρίς την προβληματική θέση της χώρας στον αναδυόμενο μεταπολεμικό κόσμο:

⁷⁹ Νίκος Μαραντζίδης, “Ο ελληνικός Εμφύλιος και το διεθνές κομμουνιστικό σύστημα”, *Καθημερινή*, 8 Απριλίου 2012.

⁸⁰ *Καραμανλής, Αρχείο*, Τόμος Δ', σσ. 80-81.

“ [...] Η Βαλκανική εξέλιπεν αιφνιδίως δι' ημάς. Η προκάλυψις του Δουνάβεως και της Βαλκανικής χώρας εξηφανίσθη. Αι μεγάλοι γεωπολιτικάί πιέσεις της ηπειρωτικής Ευρώπης, αίτινες άλλοτε ανεκόπτοντο εν τίνι μέτρω επί των βαλκανικών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και έπειτα επί της Γιουγκοσλαβίας ή της Βουλγαρίας, έρχονται τώρα να ρίψουν ολόκληρον το βάρος των αμέσως επί των συνόρων μας, εν ω αφ' ετέρου περιφερειακαί πλαισιούσαι την ύπαρξίν μας[...]. Η σημασία της Ελλάδος ως προγεφυρώματος των ωκεανίων Δυνάμεων επολλαπλασιάσθη αντιστοίχως τόσον διά τας ωκεανίους, όσον και διά τας ηπειρωτικάς Δυνάμεις. Ο εξ αυτής κίνδυνος ηυρύνθη, η επί αυτής πίεσις κατέστη απείρως σημαντικωτέρα [...]”⁸¹.

Από τα παραπάνω δεδομένα είναι προφανές ότι η αποκατάσταση των σχέσεων με τη Σόφια ή έστω η προσπάθεια εξομάλυνσης δεν θα ήταν καθόλου εύκολη διαδικασία. Την περίοδο 1949-1952 το κλίμα παρέμεινε ιδιαίτερα φορτισμένο, όχι μόνο λόγω της χρονικής εγγύτητας με τα γεγονότα της τελευταίας βουλγαρικής Κατοχής του 1941-44 ούτε λόγω των πρόσθετων ζητημάτων που προέκυψαν μετά την λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (επανορθώσεις, βουλγαρικός επανεξοπλισμός, στήριξη Σόφιας στον ΔΣΕ κλπ.), αλλά και λόγω του κλίματος της διεθνούς έντασης. Μην ξεχνάμε ότι αυτή την τριετία ο Ψυχρός Πόλεμος περνά την πρώτη θερμή του φάση, μετά την έκρηξη του Πολέμου της Κορέας (Ιούνιος 1950). Στην ελληνοβουλγαρική περίπτωση υπήρχαν και πρόσθετα προβλήματα, των οποίων η μη επίλυση δημιουργούσε σοβαρές περιπλοκές. Το πιο σοβαρό αφορούσε την οριοθέτηση της συνοριακής γραμμής μεταξύ των δύο χωρών, καθώς οι πυραμίδες που υποδείκνυαν τα σαφή όρια είχαν καταστραφεί μετά την βουλγαρική εισβολή του 1941⁸². Αυτή ακριβώς η τεχνική ανωμαλία επέτεινε την ένταση στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο και οδηγούσε σε θερμά επεισόδια μεταξύ των ελληνικών και των βουλγαρικών τμημάτων προκάλυψης. Το σημαντικότερο από αυτά ή μάλλον αυτό που μπορούσε να προκαλέσει τις μεγαλύτερες περιπλοκές έλαβε χώρα τον Ιούλιο του 1952. Ελάχιστους μήνες μετά την ένταξη της Ελλάδας στο σκέλος του NATO και πιο συγκεκριμένα στις 25 Ιουλίου 1952 ελληνικές και βουλγαρικές δυνάμεις αντάλλαξαν πυροβολισμούς με διακύβευμα μια σειρά νησίδων, που προέκυψαν από την νέα κοίτη του ποταμού Έβρου μετά το 1921⁸³. Το ενδεχόμενο κλιμάκωσης

⁸¹ Παναγιώτης Πιπινέλης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος, 1923-1941*, Αθήνα 1948, σ. 372.

⁸² Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα Σύνορα των Κόσμων*, σ. 123.

⁸³ Συγκεκριμένα, η διαμάχη έλαβε χώρα για την στρατηγικής σημασίας νησίδα “Γ”. Η σημασία της εντοπιζόταν στο γεγονός, ότι όποιος από τους δύο την είχε στη κατοχή του, ήταν σε θέση να προκαλεί πλημμύρες και έτσι να δημιουργεί προβλήματα στην σιδηροδρομική γραμμή Σόφιας-Κωνσταντινούπολης, η οποία περνούσε μέσα από το ελληνικό έδαφος στην περιοχή Ορμένιο του Έβρου. Σε εκείνο το σημείο συνδεόταν και με το ελληνικό δίκτυο. Η

μεταξύ ενός στρατού του NATO και της βουλγαρικής πολεμικής μηχανής ανησύχησε τόσο τα ελληνικά όσο και τα αμερικανικά κλιμάκια στην Αθήνα⁸⁴. Η επανάληψη ενός επεισοδίου στην περιοχή των νησίδων, αυτή τη φορά τον Μάιο του 1953, κατέστησε σαφή την αναγκαιότητα επίλυσης του ζητήματος της συννοριακής γραμμής. Η ελληνική πλευρά ανέλαβε πρωτοβουλία και πρότεινε μέσω του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) την συγκρότηση μιας μεικτής επιτροπής για τον καθορισμό της μεθορίου. Τον χειρισμό της πρότασης αυτής ανέλαβε ο έμπειρος διπλωμάτης Αλέξανδρος Κύρου (πρέσβης της Ελλάδας στον ΟΗΕ), για να λάβει τελικά τη θετική απάντηση της Σόφιας μέσα στο καλοκαίρι (Ιούλιος 1953)⁸⁵.

Η θετική βουλγαρική απάντηση στην πρόταση Κύρου θα ολοκληρώσει την αφήγηση αυτής της εισαγωγής, η οποία χρονικά έφτασε μέχρι τους πρώτους μήνες μετά το θάνατο του Ιωσήφ Στάλιν (Μάρτιος 1953). Από τον Ιούλιο 1953 και μετά θα συμπέσουν χρονικά δύο ιστορικά φαινόμενα: η βουλγαρική ανάγκη εναρμόνισης με την σοβιετική πολιτική της “ειρηνικής συνύπαρξης” (που είχε ήδη αρχίσει να κάνει την εμφάνισή της) σε συνδυασμό με συγκυριακές γεωστρατηγικές ανάγκες της Σόφιας στην Βαλκανική και η ελληνική αναζήτηση μιας νέας εξωτερικής πολιτικής, η οποία μετά την ένταξη της στο NATO (Φεβρουάριος 1952) και την έλευση στην εξουσία του Αλέξανδρου Παπάγου (Ε.Σ) νιώθει ότι είναι πλέον έτοιμη για ένα πρώτο μικρής έκτασης *ανατολικό άνοιγμα* (Βλ. Κεφάλαιο 2). Αυτή η σύζευξη των δύο κρατικών σκοπιμοτήτων είναι που θα προκαλέσει μια πρόωπη επαναοφορά της διμερούς επικοινωνίας το διάστημα 1953-1954 (Κεφάλαιο 2), ένα πραγματικό “λιώσιμο των πάγων”, το οποίο ακολουθεί την διεθνή εμπειρία της χαλάρωσης της έντασης μετά και την εκεχειρία στην Κορέα (1953). Λόγω της προηγηθείσας ψυχρότητας, η διμερή επαφή του 1953-1954 δεν θα λάβει πολιτικό χαρακτήρα (δεν θα φτάσει δηλαδή στην ανταλλαγή πρεσβευτών, κάτι που σε αυτή τη φάση θα ήταν αδύνατο), αλλά θα επεκταθεί σε άλλους τομείς, όπως ο εμπορικός. Ρόλο, επίσης, θα διαδραματίσουν και φορείς ή δομές, οι οποίες στα δεδομένα του Ψυχρού Πολέμου γίνονται μοχλοί εξωτερικής πολιτικής, όπως η Εκκλησία. Η Βουλγαρική Εκκλησία μετά το 1944 και την κομμουνιστική επικράτηση στη Σόφια σιγά σιγά χρησιμοποιείται από το νέο καθεστώς ως μοχλός στις σχέσεις του με χώρες του δυτικού Κόσμου⁸⁶. Μία από αυτές είναι και η Ελλάδα μετά το Μάιο του 1953 και την αποκατάσταση του

σύνδεση αυτή εντός ελληνικού εδάφους λειτουργούσε με βάση ειδική συμφωνία του 1950 μεταξύ του βουλγαρικού σιδηροδρομικού δικτύου και της ελληνογαλλικής εταιρείας που αξιοποιούσε το δίκτυο του Ορμενίου. Βλ. Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και Ανατολικές χώρες (1950-1967): οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, Τόμος Α', Οδυσσέας, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, σ. 94.

⁸⁴ Κατά την διάρκεια της κρίσης, ο τότε πρωθυπουργός Σοφοκλής Βενιζέλος (αντί του Νικολάου Πλαστήρα που ήταν ασθενής) επικοινωνήσε με τον υπουργό Άμυνας, Γ. Μαύρο. Η στιχομυθία είναι χαρακτηριστική: “Τι συμβαίνει στον Έβρο; Με ξύπνησε ο Πιουριφόν (ο τότε αμερικανός πρέσβης στην Αθήνα) ότι τον ειδοποίησαν από το NATO ότι γίνονται επιχειρήσεις στον Έβρο”. Εσπευσμένα αποφασίζεται συνάντηση του υπουργού Αμύνης με τον πρωθυπουργό και τον αμερικανό πρέσβη προκειμένου να τους ενημερώσει για τα τεκταινόμενα. Μέχρι την ώρα της συνάντησης ο συναγερμός είχε λήξει με την αποχώρηση των βουλγαρικών στρατευμάτων από την περιοχή των νησίδων.

⁸⁵ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των Κόσμων*, σ. 124.

⁸⁶ Miroslav Chakarov, *Ο Πατριάρχης Βουλγαρίας Κύριλλος και η ανύψωση της Βουλγαρικής Εκκλησίας στην*

Πατριαρχικού Θεσμού της Βουλγαρίας, το οποίο είναι το σημαντικότερο γεγονός στην ιστορία της Βουλγαρικής Εκκλησίας μετά την άρση του σχίσματος του 1872 από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης⁸⁷. Παρά τις αρχικές τριβές, η σταδιακή αναθέρμανση των σχέσεων των δύο Εκκλησιών είναι ένας υποβοηθητικός παράγοντας στην πορεία της διμερούς επικοινωνίας (Ελλάδας και Βουλγαρίας). Έχοντας όλα αυτά ως δεδομένα, μπορούμε ασφαλώς να ισχυριστούμε ότι στα μέσα του 1953 ολοκληρώνεται η “εποχή των πάγων” στο διμερές πεδίο Ελλάδας-Βουλγαρίας. Από εκεί και πέρα θα ακολουθήσει μία πορεία, η οποία μέσα από τις συμπληγάδες του βεβαρυμένου παρελθόντος και των λογικών της ψυχροπολεμικής αναμέτρησης θα προσπαθήσει να οδηγήσει στη διμερή ομαλοποίηση.

Πατριαρχική περιωπή, διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 111.

⁸⁷ Miroslav Chakarov, *Ο Πατριάρχης Βουλγαρίας Κύριλλος και η ανύψωση της Βουλγαρικής Εκκλησίας στην Πατριαρχική περιωπή*, σ. 66.

Κεφάλαιο Πρώτο:

Παλαιοί εχθροί σε νέα αντιπαλότητα:

Ελλάδα και Βουλγαρία (1944-1962)

Σε αυτό το πρώτο κεφάλαιο της εργασίας θα προχωρήσουμε σε μια συνοπτική περιγραφή της πορείας και της τοποθέτησης των δύο παλαιών αντιμάχων, Ελλάδας και Βουλγαρίας, στην νέα μεταπολεμική πραγματικότητα του διπολισμού. Εξετάζοντας την κάθε περίπτωση χωριστά θα προσπαθήσουμε να καταγράψουμε τα σημεία-καμπές και τους βασικούς παράγοντες που ενέταξαν τις δύο χώρες στους δύο αντίπαλους ψυχροπολεμικούς συνασπισμούς, την μέν Ελλάδα στο στρατόπεδο των δυτικών δυνάμεων (ΗΠΑ, Μεγάλη Βρετανία και οι σύμμαχοί τους), τη δε Βουλγαρία στο ανατολικό συνασπισμό (Σοβιετικοί Ένωση και οι σύμμαχοί της). Ειδικά η Ελλάδα για το περιβάλλον της Βαλκανικής αποτέλεσε μια ιδιότυπη “παραφωνία”, εφόσον μέσα από μια διαδικασία *σφύρας και άκμονος* βρέθηκε τελικά να είναι η μοναδική μη κομμουνιστική χώρα στα Βαλκάνια μετά το 1945 ως μία “νησίδα της Δύσης μέσα στην θάλασσα της Ανατολής”. Αντίθετα, η Βουλγαρία, αφού περίπου εν μια νυκτί πέρασε από το στρατόπεδο των συμμάχων του Άξονα σε αυτό των νικητών, βρέθηκε τελικά να αποτελεί την πλέον πιστή σύμμαχο της Σοβιετικής Ένωσης στην περιοχή για όλη την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, γεγονός που δεν εξηγείται μόνο από τη γεωπολιτική συγκυρία της εποχής αλλά και από προηγούμενες ιστορικές μνήμες. Το ενδιαφέρον σε όλη αυτή τη διαδικασία δεν έγκειται μόνο στο γεγονός, ότι δύο γειτονικές αλλά παραδοσιακά αντίπαλες χώρες (τουλάχιστον για τη σύγχρονη εποχή) βρέθηκαν ξανά σε αντίμαχα στρατόπεδα και σε αυτή την “διαμάχη για την ψυχή της ανθρωπότητας”, όπως έμεινε να λέγεται ο Ψυχρός Πόλεμος, ούτε στο γεγονός ότι τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια μετά την Απελευθέρωση (1944) οι εξελίξεις και στις δύο περιπτώσεις κινούνταν σε παράλληλη τροχιά. Το πραγματικά ενδιαφέρον βρίσκεται σε κάτι που θα διαφανεί καλύτερα στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο της εργασίας: στο ότι μια ιστορική διαμάχη της Βαλκανικής χερσονήσου μεταβιβάστηκε και απέκτησε νέα χαρακτηριστικά ιδωμένη ως υπομονάδα ενός παγκόσμιου παιχνιδιού. Μόνο, που στην πορεία των εξελίξεων, η περιφερειακή αυτή αντιπαλότητα αντί να αυξήσει τις συγκρουσιακές της τάσεις βρέθηκε να ενσωματώνεται πλήρως στις λογικές του μεταπολεμικού συστήματος σε τέτοιο βαθμό, ώστε αυτή του η ενσωμάτωση να καταστεί και ο παράγοντας που οδήγησε στην υπέρβαση της ίδιας της διμερούς διαμάχης.

I. Η Ελλάδα ως “ακρογωνιαίος προμαχώνας ελευθερίας στην Ανατολή”:

Από το Δόγμα Τρούμαν στην σύνδεση με την ΕΟΚ (1947-1962)

i. Από τα Δεκεμβριανά στο Δόγμα Τρούμαν (1944-1947):

Η αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων κατοχής (Οκτώβριος 1944) πανηγυρίστηκε έξαλλα από έναν λαό, ο οποίος είχε δοκιμαστεί πολύ σκληρά τα χρόνια της τριπλής κατοχής (1941-1944) από τις δυνάμεις του Άξονα. Οι χιλιάδες των νεκρών, οι καταστροφές των υποδομών της χώρας, ο καλπάζων πληθωρισμός και οι ελλείψεις σε βασικά είδη διατροφής καταδείκνυαν το μέγεθος της προσπάθειας που έπρεπε επειγόντως να καταβληθεί για την ανασυγκρότηση της χώρας⁸⁸. Παρόλα αυτά, η νέα εποχή δεν έμελλε να έρθει σύντομα, καθώς το τέλος της Κατοχής δεν έφερε τον τερματισμό του εμφυλίου πολέμου, που είχε ξεκινήσει το 1943 ενώ η θέση της χώρας επιδειωνόταν από το μεγάλο γεωπολιτικό παιχνίδι που από τότε αχνοφαινόταν στον ορίζοντα. Η επίγνωση της φύσης της σύγκρουσης ως τοποθέτησης στην αναδυόμενη σύγκρουση μεταξύ φιλελεύθερης Δύσης και κομμουνιστικής Ανατολής ήταν εμφανής τόσο στην σκέψη επιφανών αστών πολιτικών, όσο και στην σκέψη των Βρετανών. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, Γεώργιος Παπανδρέου, ήδη από το 1943 σε υπόμνημά του προς την κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας και την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση της Μέσης Ανατολής είχε έγκαιρα διαγνώσει την εξέλιξη του μεταπολεμικού κόσμου σε μια αντίθεση μεταξύ φιλελεύθερου αγγλοσαξωνικού κόσμου⁸⁹ και Κομμουνιστικού Πανσλαβισμού⁹⁰. Σε αυτή την σύγκρουση των

⁸⁸ Βλ. Δοξιάδης, Κωνσταντίνος, *Θυσίες της Ελλάδος. Αιτήματα και επανορθώσεις στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Έκδοση του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα, 1947.

⁸⁹ Γεώργιος Παπανδρέου, *Η Απελευθέρωσις της Ελλάδας (1944)*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη (ΔΟΛ), Αθήνα 2009 (Α' έκδοση: Αθήνα 1945), σ. 16.

⁹⁰ Η έννοια του “Κομμουνιστικού Πανσλαβισμού” υπονοεί κάτι, που είναι εμφανές τόσο στο λεγόμενο “μακρύ τηλεγράφημα” που απέστειλε ο George Kennan, σύμβουλος στην πρεσβεία στη Μόσχα, προς το αμερικανικό υπουργείο Εξωτερικών στις αρχές του 1946 όσο και στις αναλύσεις μεταγενέστερων αναλυτών της φύσης του σοβιετικού χώρου επιρροής: Σύμφωνα με την ανάλυση του Kennan (η οποία δημοσιεύτηκε τον Ιούλιο 1947 στο Foreign Affairs και ενέπνευσε την αμερικανική πολιτική της “ανάσχεσης” της σοβιετικής επεκτατικότητας), η εξωτερική πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης μετά το 1945 ήταν μια ιδιότυπη μίξη δύο χαρακτηριστικών. Από την μία ως κληρονόμος του χώρου της παλαιάς τσαρικής αυτοκρατορίας φαίνεται να συνεχίζει την πολιτική του πανσλαβισμού του 19ου αιώνα ως μία προσπάθεια καθόδου μιας χερσαίας δύναμης προς τις θάλασσες της Μεσογείου. Αυτό έχει ίσως ανταπόκριση στην πολιτική πιέσεων που ασκεί μεταπολεμικά η Μόσχα προς την Άγκυρα, όσον αφορά το ζήτημα των Στενών του Βοσπόρου. Το νεωτερικό στοιχείο αφορά την λενινιστική κληρονομιά και την διεθνή πλέον ακτινοβολία, που προσδίδει στην Σοβιετική Ένωση η εικόνα του κέντρου ενός παγκόσμιου επαναστατικού κινήματος, αυτό του κομμουνισμού. Η ακτινοβολία της Μόσχας μεγεθύνθηκε μεταπολεμικά λόγω της επικράτησης του Κόκκινου Στρατού επί της Wehrmacht, ενώ η ιδεολογία του κομμουνισμού προσδίδει στην πολιτική της τον μανδύα μιας παγκόσμιας σταυροφορίας, γεγονός που και οι έλληνες διαμορφωτές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μεταπολεμικά θα θεωρήσουν ότι λειτουργεί ενωτικά και για τον ίδιο τον κόσμο των σλαβικών λαών: John Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου (1945-1991)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002, σ.

δύο μεγάλων κόσμων ο Αχαιός πολιτικός θεωρούσε, ότι η Ελλάδα όφειλε για την δική της ασφάλεια να τοποθετηθεί υπέρ του πρώτου, αλλά με στάση τουλάχιστον μη εχθρική έναντι του κομμουνιστικού κολοσσού: “[...] *Μόνο μέσα εις την Σοσιαλιστικήν Πανευρώπην* (σημ. Ο όρος σοσιαλιστική είναι πολύ σημαντικός, καθώς μόνο μια Ευρώπη με έντονο το κοινωνικό πρόσημο μπορούσε να διεμβολίσει την ακτινοβολία που έδινε στην ΕΣΣΔ η κομμουνιστική ιδεολογία), *επικουρούμενη από την ηθικήν και υλικήν δύναμιν του Φιλελευθέρου Αγγλοσαξωνισμού, ημπορεί και η Ελλάς να εύρη το αίσθημα της ασφαλείας της απέναντι του καταθλιπτικού κινδύνου του Κομμουνιστικού Πανσλαβισμού*[...]”⁹¹.

Στο ζήτημα αυτό είχε τοποθετηθεί έγκαιρα και η βρετανική πλευρά, η οποία μπροστά στην σοβιετική πλημμυρίδα, που κατέκλυζε τα Βαλκάνια από το καλοκαίρι του 1944, επιθυμούσε τουλάχιστον τη διατήρηση της μεταπολεμικής Ελλάδας υπό τον σφαίρα επιρροής της Δύσης. Συγκεκριμένα, ως γνωστόν, στις 9 Οκτωβρίου 1944 (λίγες μόλις μέρες πριν από την αποχώρηση των Γερμανών από την Αθήνα) ο Τσώρτσιλ σε συνάντηση του με τον Στάλιν στη Μόσχα, αφού αναγνώρισε τα τετελεσμένα όσον αφορά την Ρουμανία και την Βουλγαρία, διεκδίκησε και πέτυχε την αναγνώριση από την Σοβιετική Ένωση της βρετανικής επιρροής στην Αθήνα⁹². Η Συμφωνία των Ποσοστών⁹³, όπως έμεινε γνωστή, σφράγισε τις τύχες της Βαλκανικής για σχεδόν μία πεντηκονταετία. Το αποτέλεσμα της Συμφωνίας των Ποσοστών καταφάνηκε άμεσα κατά την Μάχη της Αθήνας (Δεκέμβριος 1944), οπότε και η σοβιετική πλευρά θα τηρήσει απόσταση από τις ελληνικές εξελίξεις, προς μεγάλη απογοήτευση του Ε.Α.Μ και του Κ.Κ.Ε.⁹⁴

Το τέλος των Δεκεμβριανών⁹⁵ και η Συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουαρίου 1945) μεταξύ της ηγεσίας του Ε.Α.Μ και της κυβέρνησης του Νικολάου Πλαστήρα δεν σήμανε και το οριστικό τέλος του ελληνικού προβλήματος. Παρά την ισχυρή στήριξη των βρετανικών όπλων, η κυβέρνηση των Αθηνών παρέμενε αδύναμη και αμήχανη απέναντι στις εξελίξεις τόσο εξαιτίας της τραγικής οικονομικής κατάστασης της χώρας, όσο και εξαιτίας των ασφυκτικών πιέσεων και της αδιαλλαξίας

---

39. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων, ο Σύντομος 20ός αιώνας (1914-1991)*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ. 298. Γρηγόρης Ψαλλίδας, “Το Σιδηρούν Παραπέτασμα”, *Καθημερινή*, 21 Αυγούστου 2011. Γιάννης Γιαννουλόπουλος, *Ο μεταπολεμικός κόσμος: ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1992, σ. 77. Ευάνθης, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001, σσ. 90-95.

⁹¹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός, το ριζοσπαστικό ρεύμα (1932-1979)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2010, σ. 147.

⁹² Γιάννης Ανδρικόπουλος, 1944. *Η κρίσιμη χρονιά. 300 ανέκδοτα έγγραφα από το προσωπικό αρχείο του Ουίνστον Τσώρτσιλ για την Ελλάδα από 8.3-5.12.1944*, Τόμος Β', εκδ. Διογένης, Αθήνα 1974, σσ. 141-154.

⁹³ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, σσ. 76-77.

⁹⁴ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Δεκεμβριανά 1944. Η μάχη της Αθήνας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σ. 85.

⁹⁵ Ο χαρακτήρας και το διακύβευμα της σύγκρουσης του Δεκεμβρίου ήταν εμφανής στη σκέψη και στα γραπτά ανθρώπων, που έζησαν από κοντά τα τραγικά εκείνα γεγονότα. Ένας από αυτούς ήταν και ο ποιητής Γιώργος Σεφέρης, που εκείνη την εποχή ζούσε στην οδό Κυδαθηναίων (Πλάκα): “Σαν ξύπνησα σήμερα το πρωί συλλογιζόμουν, ότι η ειδυλιακή Πλάκα είναι το μέρος όπου έγινε η πρώτη μάχη του Δυτικού και του Ανατολικού Κόσμου”: Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική (1945-1981)*, Τόμος Β', Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2001, σ.14.

των μοναρχικών, οι οποίοι επέμεναν στην άμεση επαναφορά του Γεωργίου Β' ως ενοποιητικού παράγοντα έναντι του κομμουνιστικού κινδύνου⁹⁶. Μέσα στο 1945 η συνεχής εναλλαγή κυβερνήσεων στην εξουσία, του Νικολάου Πλαστήρα, του Πέτρου Βούλγαρη και του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, θα καταδείξει το επίπεδο της αστάθειας στην Αθήνα καθώς και την επιτακτική ανάγκη για εξωτερική βοήθεια⁹⁷. Μέχρι το 1945 η οικονομική βοήθεια προς την Ελλάδα προερχόταν τόσο από την βρετανική πλευρά, η οποία θεωρούσε τον εαυτό της περίπου ως δεσμευμένη από την “συμφωνία των ποσοστών” να βοηθήσει την Ελλάδα, όσο και από την UNRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration), έναν θεσμό των Ηνωμένων Εθνών, που είχε συσταθεί τον Νοέμβριο του 1943⁹⁸. Από την άλλη, στον κόσμο της ελληνικής Αριστεράς λάμβαναν χώρα έντονες διεργασίες. Η επιστροφή του προπολεμικού ηγέτη του Κ.Κ.Ε., Νίκου Ζαχαριάδη, από το Νταχάου στις αρχές Μαΐου του 1945⁹⁹ αναπτέρωσε το εσωκομματικό κλίμα, το οποίο είχε τρωθεί από την ήττα του Δεκεμβρίου 1944. Ο Ν. Ζαχαριάδης θα επιμένει στην ανάγκη σεβασμού στη Συμφωνία της Βάρκιζας, και παρά τις σοβαρές διαφοροποιήσεις σημαντικών προσωπικοτήτων του Κόμματος, όπως ο Άρης Βελουχιώτης¹⁰⁰, έδωσε προτεραιότητα στην ανάγκη ανασυγκρότησης των δυνάμεων της Αριστεράς και της πολιτικής του Κόμματος. Αυτό, όμως, δεν σήμαινε ότι εγκατέλειπε την τακτική της ένοπλης αναμέτρησης, απλά την τοποθετούσε στο μέλλον, σε περίοδο που τα δεδομένα και οι περιστάσεις θα ήταν πιο ευνοϊκές για το Κομμουνιστικό Κόμμα¹⁰¹.

Το εξάμηνο Μαρτίος-Σεπτέμβριος 1946 αποτέλεσε τελικά το κομβικό σημείο, κατά το οποίο σχηματοποιήθηκαν τα αντιμαχόμενα στρατόπεδα του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου. Οι προβλεπόμενες από την Συμφωνία της Βάρκιζας πρώτες μεταπολεμικές εκλογές (31 Μαρτίου 1946)¹⁰² και το δημοψήφισμα για την επιστροφή του Γεωργίου Β' (Σεπτέμβριος 1946)¹⁰³ είναι το χρονικό πεδίο μέσα στο οποίο το μεσοδιάστημα της Συμφωνίας της Βάρκιζας εξελίχθηκε σε έναν ανοιχτό, ολομέτωπο εμφύλιο πόλεμο. Η όξυνση της ελληνικής πολιτικής κρίσης συνέπεσε με την

⁹⁶ Σωτήρης Ριζάς, “Το δημοψήφισμα του 1946”, *Καθημερινή*, 23 Οκτωβρίου 2011.

⁹⁷ Σόλων Νεοκ. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)*, τ. 4ος [Νίκος Ζαχαριάδης: Ο μοιραίος ηγέτης], εκδ. Χ.Κ Τεγόπουλος, Αθήνα 2011, σσ. 7-116.

⁹⁸ Το επιτελείο της UNRA κατέφθασε στην Αθήνα μερικές μέρες μετά την έλευση της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας (Οκτώβριος 1944). Οι πολεμικές εξελίξεις του Δεκεμβρίου 1944 θα αναγκάσουν το κλιμάκιό της να μεταβεί στο Κάιρο, από όπου θα επιστρέψει τελικά στις αρχές Απριλίου 1945 μετά από σχετική συμφωνία των δύο πλευρών. Βλ. Στέλιος Ζαχαρίου, *Σημεία και χαρακτηριστικά της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα από την λήξη του πολέμου μέχρι την εφαρμογή του Σχεδίου Μάρσαλ (1945-1948)*, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής, Αθήνα 2002, σ. 23.

⁹⁹ Ριζοσπάστης, “Ήρθε ο Νίκος Ζαχαριάδης”, 30 Μαΐου 1945.

¹⁰⁰ Dominique Eudes, *Οι Καπετάνιοι. Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος (1943-1949)*, μετ. Γιώργος Παπακυριάκης, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975, σσ. 346-353.

¹⁰¹ Βασίλης Κόντης, “Από τη Βάρκιζα στην έναρξη του Εμφυλίου”, *Καθημερινή*, 11 Σεπτεμβρίου 2011.

¹⁰² Christopher Montague Woodhouse, *Το μίλο της Έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1976, σσ. 394-395.

¹⁰³ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές (1946-1967)*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2001, σσ. 86-93.

οπισθοχώρηση της βρετανικής οικονομικής ισχύος μετά τη λήξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, καθώς και με την πορεία προς την τελική κατάρρευση της αντιφασιστικής συμμαχίας των Ηνωμένων Εθνών. Η υποστήριξη της Ελλάδας απέναντι στον κίνδυνο της κομμουνιστικής επικράτησης ήταν μια διαδικασία ιδιαίτερα δαπανηρή και δυσβάστακτη για τις μεταπολεμικές δυνατότητες της Βρετανίας, η οποία φάνηκε να λυγίζει υπό το βάρος των διεθνών υποχρεώσεών της¹⁰⁴. Το δεδομένο αυτό γεννούσε φόβους τόσο στα ελληνικά κυβερνητικά κλιμάκια όσο και στα συμμαχικά επιτελεία σε Λονδίνο και Ουάσιγκτον για το τι επρόκειτο να συμβεί στην περίπτωση που η Βρετανία έπαυε να στηρίζει οικονομικά την ελληνική υπόθεση. Δεν ήταν, όμως, μόνο η περίπτωση της Ελλάδας που ανησυχούσε βαθιά τους επιτελείς της Δύσης. Από τις αρχές του 1946 η αμοιβαία καχυποψία των δύο χθεσινών συμμάχων, Ηνωμένων Πολιτειών και Σοβιετικής Ένωσης, είχε αρχίσει να οξύνεται ραγδαία. Το πρώτο δείγμα αυτής της καχυποψίας θα παρουσιαστεί λόγω της απροθυμίας των Σοβιετικών να εκκενώσουν το βόρειο Ιράν¹⁰⁵. Ταυτόχρονα, από τα μέσα του 1946 η Σοβιετική Ένωση ασκούσε σοβαρές διπλωματικές πιέσεις στην Τουρκία ζητώντας τη μεταβολή όρων της Συνθήκης του Μοντρέ για τα Στενά¹⁰⁶. Η αμερικανική απάντηση στις σοβιετικές προκλήσεις ήταν η σταθερή παρουσία αμερικανικού στόλου στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου, αλλά αυτό από μόνο του δεν έλυνε το πρόβλημα, καθώς η στρατιωτική παρουσία από μόνη της δεν ήταν επαρκές όπλο μιας πολιτικής ανασχέσεως¹⁰⁷.

Η εγγύτητα των δύο χωρών (Ελλάδος και Τουρκίας), τόσο μεταξύ τους όσο και της Τουρκίας με το μαλακό υπογάστριο της Σοβιετικής Ένωσης, δημιούργησε στους δυτικούς αναλυτές τον φόβο του “φαινομένου του ντόμινο”, έναν κίνδυνο που η Δύση θα επικαλεστεί και αργότερα στην περίπτωση του πολέμου του Βιετνάμ (1964-1973). Το Τμήμα Σχεδιασμού και Επιχειρήσεων του Αμερικανικού Υπουργείου Πολέμου θεωρούσε, ότι μια πιθανή επικράτηση των κομμουνιστών στην Ελλάδα θα ασκούσε ακόμη εντονότερες πιέσεις προς την Τουρκία, η οποία αποκομμένη από την Δύση γεωγραφικά δεν θα μπορούσε να αντισταθεί για πολύ στη σοβιετική απειλή. Έτσι, η σοβιετική κάθοδος προς τη Μεσόγειο θα ήταν αναπόφευκτη. Πάνω σε αυτό το πνεύμα κινούνταν η άποψη του αμερικανού πρεσβευτή στην Αθήνα, Λίνκολν Μακ Βη, την οποία κοινοποίησε στο αμερικανικό υπουργείο Εξωτερικών: “Αν η Ελλάδα πέσει στον κομμουνισμό, όλη η Εγγύς Ανατολή και μέρος της βόρειας Αφρικής είναι βέβαιο ότι θα περάσουν στη σοβιετική επιρροή¹⁰⁸”. Ακόμη

¹⁰⁴ Βασίλης Κόντης, “Η διεθνής διάσταση του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα (1946-1949)”, *Βαλκανικά σύμμεικτα*, vol. 5-6 (1993-1994), σσ. 93-112.

¹⁰⁵ Odd Arne Westad, *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, σ. 61.

¹⁰⁶ Εκάβη Αθανασοπούλου, *Τουρκία: Αναζήτηση ασφάλειας-αμερικανοβρετανικά συμφέροντα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1999, σσ. 8-50.

¹⁰⁷ Lawrence S. Wittner, *American Intervention in Greece (1943-1949)*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1982, σ.36.

¹⁰⁸ John O. Iatrides, “Greece and the Origins of the Cold War”, στο Jonh T.A. Koumoulides, *Greece in Transition: Essays in the History of Modern Greece (1821-1974)*, Zeno, London 1977, σ. 237.

χειρότερα, ένα τέτοιο ενδεχόμενο πολύ πιθανώς θα είχε άμεσες συνέπειες και στην επέκταση της επιρροής των κομμουνιστικών κομμάτων στην Δυτική Ευρώπη, ιδίως σε χώρες όπως η Γαλλία και η Ιταλία, όπου τα Κομμουνιστικά Κόμματα είχαν πολύ ισχυρή λαϊκή απήχηση και συνέχιζαν να αποτελούν κυβερνητικούς εταίρους¹⁰⁹. Εάν αυτό συνέβαινε, κανείς δεν μπορούσε να προβλέψει την πορεία των εξελίξεων για τον πυρήνα της Δυτικής Ευρώπης. Για αυτό, οι διαμορφωτές της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής τάσσονταν υπέρ της διατήρησης τόσο της Ελλάδας όσο και της Τουρκίας στο δυτικό στρατόπεδο ως βαλβίδες ανάσχεσης της σοβιετικής επεκτατικότητας στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Μεσόγειο:

“(οι ΗΠΑ) πρέπει να δείξουν καθαρά στον κόσμο ότι η επιθυμία μας να δούμε την Ελλάδα να παραμένει ανεξάρτητη και υπεύθυνη για τις υποθέσεις της δεν είναι λιγότερο σταθερή από τη θέση μας σχετικά με την Τουρκία. Στην Ελλάδα, όπως και στην Τουρκία τα κοινά συμφέροντα των ΗΠΑ και της Βρετανίας εξασφαλίζουν την ισχυρή υποστήριξη των Βρετανών και την υποβοήθηση αυτής της πολιτικής εκ μέρους των ΗΠΑ[...]”¹¹⁰.

Οι Αμερικανοί άρχισαν να τρέχουν πίσω από τις ραγδαίες εξελίξεις. Με μια σχεδόν εκβιαστική κίνηση, η Βρετανία θα ανακοινώσει επίσημα στην αμερικανική πλευρά (24 Φεβρουαρίου 1947), ότι μετά τις 31 Μαρτίου 1947 δεν θα είναι πλέον σε θέση να στηρίζει οικονομικά την Ελλάδα και την Τουρκία¹¹¹. Από αυτό το σημείο και μετά ακολούθησαν έντονες προεργασίες προκειμένου να προετοιμαστεί τόσο το τεχνικό κομμάτι της ελληνοτουρκικής υπόθεσης, όσο και ο τρόπος, που θα παρουσιαζόταν αυτή στην αμερικανική κοινή γνώμη και στο Κογκρέσο¹¹². Σε ένα πρώτο επίπεδο, έπρεπε να προηγηθεί το επίσημο ελληνικό αίτημα για παροχή οικονομικής βοήθειας προς τις ΗΠΑ. Αυτό τελικά έγινε επίσημα στις 3 Μαρτίου 1947, μόνο που τελικά αποδείχθηκε ότι το περιεχόμενο του κειμένου ήταν πλήρως υπαγορευμένο από την αμερικανική πλευρά¹¹³ ενδεικτικό του επείγοντος και της κρισιμότητας των στιγμών. Σε δεύτερο επίπεδο, το δύσκολο ήταν να πειστεί το αμερικανικό Κογκρέσο να συναινέσει στην παροχή του προγράμματος σε μια εποχή, που οι κύκλοι των

¹⁰⁹ Ιωάννα Παπαθανασίου, “Οι κομμουνιστές στο διεθνές 1947” στο Θανάσης Σφήκας (επιμ.) *Το Σχέδιο Μάρσαλ: Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2011, σσ. 239-264.

¹¹⁰ Ιωάννης Ρουμπάκης, *Ο Δούρειος Ίππος, η αμερικανική διείσδυση στην Ελλάδα (1947-1967)*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1987, σ.31.

¹¹¹ Γεώργιος Μίρκος, *Το Δόγμα Truman και το Σχέδιο Marshall στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 2004, σ. 55.

¹¹² Αργύρης Φατούρος, “Πώς κατασκευάζεται ένα επίσημο πλαίσιο διείσδυσης: Οι Ηνωμένες Πολιτείες στην Ελλάδα (1947-1948)”, στο Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 423.

¹¹³ Θανάσης Σφήκας, *Οι Άγγλοι Εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 1997, σ. 284.

λεγομένων “απομονωτιστών” (στα πρότυπα του παλαιού Δόγματος Μονρόε) ήταν ακόμη ισχυροί¹¹⁴.

Ο Αμερικανός Πρόεδρος, Harry Truman, θα παρουσιαστεί ενώπιον του Κογκρέσου στις 12 Μαρτίου 1947. Προκειμένου να υπερνικήσει τις φωνές των απομονωτιστών ο λόγος του σκόπευε να παρουσιάσει τη νοητή απειλή που εξέφραζε για τον αμερικανικό τρόπο ζωής η σοβιετική επεκτατικότητα. Σε δεύτερο επίπεδο, αποφάσισε να χρησιμοποιήσει εκφράσεις, που παραπέμπουν σε υψηλά ιδανικά: υπενθύμισε το καθήκον των ΗΠΑ να βοηθήσουν κράτη με ελεύθερους θεσμούς να προασπίσουν τον εαυτό της και την ακεραιότητά τους έναντι των “ένοπλων μειοψηφιών”, οι οποίες ανάγονται σε ολοκληρωτικά καθεστώτα¹¹⁵. Με αυτό τον τρόπο κατάφερε να αποσπάσει τη σύμφωνη γνώμη του Κογκρέσου για τη παροχή οικονομικής βοήθειας ύψους 400 εκατομμυρίων δολαρίων προς την Ελλάδα και την Τουρκία προκειμένου να αποτραπεί η πτώση των δύο χωρών και το πέρασμά τους στη σοβιετική σφαίρα επιρροής. Το Δόγμα Τρούμαν, όπως έμεινε να λέγεται, σύμφωνα με την σύγχρονη ιστοριογραφία του Ψυχρού Πολέμου είχε ένα χαρακτήρα γεωγραφικά περιορισμένο¹¹⁶ και πράγματι έτσι ήταν εφόσον δεν είχε τον χαρακτήρα του Σχεδίου Μάρσαλ, το οποίο εμπεριείχε λογικές γενικής παρέμβασης για την οικονομική ανασυγκρότηση της Ευρώπης και την “θετική” ανάσχεση του κομμουνισμού¹¹⁷. Για την Ελλάδα, όμως, που μαζί με την Τουρκία ήταν τα δύο πεδία ενδιαφέροντος του Δόγματος Τρούμαν, σήμαινε την απόλυτη επιθυμία των ΗΠΑ να διατηρήσουν τη χώρα εντός του δυτικού στρατοπέδου, καθώς εκείνη την εποχή η γεωστρατηγική σημασία της είχε πολλά πλεονεκτήματα για την αμερικανική στρατηγική: αποτελούσε ένα μέλος της γεωγραφικής τριανδρίας Ελλάδα-Τουρκία-Ιράν, η οποία σαν ενιαίο σώμα συγκρατούσε την σοβιετική κάθοδο προς τη Μεσόγειο Θάλασσα και τον Περσικό Κόλπο (στη γλώσσα των διεθνών σχέσεων έμεινε να λέγεται ως το “βόρειο κρηπίδωμα”¹¹⁸). Η εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν και η μετέπειτα οικονομική βοήθεια του Σχεδίου Μάρσαλ ήταν από τους βασικούς παράγοντες, που καθόρισαν την ελληνική εσωτερική αναμέτρηση του 1946-1949 με όρους υπέρ της δυτικόφιλης μερίδας¹¹⁹. Ουσιαστικά, αποτελούσε έκφραση της επιθυμίας των ΗΠΑ να διατηρήσουν *πάση θυσία*

¹¹⁴ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, σσ. 90-95.

¹¹⁵ Ο λόγος του προέδρου Truman είναι δημοσιευμένος στο: Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος, *Η Ελλάδα στο μεταίχμιο ενός νέου κόσμου: Ψυχρός Πόλεμος-Δόγμα Τρούμαν-Σχέδιο Marshall (μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα)*, Τόμος Β' [1943-1947], Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2002, σσ. 187-190. Stephen Xydis, “The Truman Doctrine in perspective”, *Balkan Studies*, vol. 8, No.2 (1967), σσ. 240-262.

¹¹⁶ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001, σσ. 98-99.

¹¹⁷ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, “Το Σχέδιο Μάρσαλ και η διαμόρφωση της μεταπολεμικής Δυτικής Ευρώπης”, στο Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ: Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2011, σσ. 117-134.

¹¹⁸ Για την σημασία που είχαν αυτές οι τρεις χώρες στο αναδυόμενο πεδίο αντιπαράθεσης, βλ. Μανόλης Κούμας, “Ενα υπόδειγμα παραδοσιακής ρωσικής πολιτικής; Οι κρίσεις στο βόρειο κρηπίδωμα (1945-1946)”, στο Π. Ήφαιστος-Κ. Κολιόπουλος-Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.) *Η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, 1941-1950: στρατηγικά ή ιδεολογικά αίτια;*, Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2012, σσ. 178-195.

¹¹⁹ Stephen Xydis, “The Truman Doctrine in perspective”, σσ. 240-262.

την Ελλάδα στο δυτικό στερέωμα, γεγονός που κατέστησε σαφές στη σοβιετική πλευρά ότι η συνεχής υποστήριξη προς το ΔΣΕ θα ήταν ένα μεγάλο ρίσκο. Η αμερικανική αποφασιστικότητα για τη νίκη των δυτικόφιλων δυνάμεων ήταν παράγοντας που αργά αλλά σταθερά οδηγούσε στην απόφαση εγκατάλειψης του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος¹²⁰. Δεν μπορούμε να μιλάμε, ασφαλώς, για μια *οργανική* ένταξη της χώρας στους δυτικούς οργανισμούς, αλλά ήταν το κρίσιμο στοιχείο, δίχως το οποίο οι μεταπολεμικές αναζητήσεις της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στο δρόμο προς τον πυρήνα της Δύσης δεν μπορούσαν να υπάρξουν.

iii. *Η αναζήτηση της στρατιωτικής ασφάλειας στην νέα εποχή: Η πορεία ένταξης της Ελλάδας στο NATO (1950-1952)*

Η λήξη του Ελληνοβουλίου (Αύγουστος 1949) συνέπεσε χρονικά με μια περίοδο, κατά την οποία τα στρατόπεδα του μεταπολεμικού κόσμου όδευσαν στην οριστική τους παγίωση. Η μεταπολεμική διαίρεση της Ευρώπης σε δυτική και ανατολική παγιώθηκε και επίσημα με την δημιουργία δύο ξεχωριστών γερμανικών κρατών στον χώρο των παλαιών ζωνών κατοχής: τον Σεπτέμβριο οι μεγάλες δυνάμεις της Δύσης αποδέχθηκαν την ίδρυση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (ΟΔΓ) στον χώρο, που κάλυπταν η βρετανική, η αμερικανική και η γαλλική ζώνη κατοχής¹²¹. Την εξέλιξη αυτή θα ακολουθήσει η δημιουργία από πλευράς των Σοβιετικών της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας στην δική τους ζώνη κατοχής με πρωτεύουσα το Ανατολικό Βερολίνο¹²². Εξελίξεις υπήρχαν και στο πλαίσιο της στρατιωτικής παρουσίας των υπερδυνάμεων στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Στις 4 Απριλίου 1949 (Ουάσιγκτον) ιδρύθηκε ο Οργανισμός Βορειοατλαντικού Συμφώνου (North Atlantic Treaty Organization, NATO) από τις ΗΠΑ, τη Μεγάλη Βρετανία, τη Γαλλία και τις συμμάχους τους (συνολικά δώδεκα χώρες της δυτικής Ευρώπης και της βόρεια Αμερικής)¹²³. Η δημιουργία της στρατιωτικής συμμαχίας του δυτικού στρατοπέδου εκτός από την μόνιμη παρουσία αμερικανικών στρατευμάτων στην ευρωπαϊκή ήπειρο σήμαινε και την στρατιωτικοποίηση της ψυχροπολεμικής αναμέτρησης.

¹²⁰ Βασίλης Κόντης, “Η λήξη του ελληνικού Εμφυλίου”, *Καθημερινή*, 8 Ιουλίου 2012.

¹²¹ Η αποδοχή της ίδρυσης της Δυτικής Γερμανίας ήταν ένας από τους όρους, που έθεσαν οι ΗΠΑ στην Βρετανία και την Γαλλία κατά την διάρκεια των διαπραγματεύσεων πριν την ίδρυση του NATO την άνοιξη της ίδιας χρονιάς. Βλ. Χαράλαμπος Παπασωτηρίου, *Αμερικανικό πολιτικό σύστημα και εξωτερική πολιτική (1945-2002)*, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα, 2012, σ. 69.

¹²² Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, σ. 114.

¹²³ Γιάννης Γιαννουλόπουλος, *Ο μεταπολεμικός κόσμος, ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, Εκδόσεις Παπαζήση, σ. 14.

Μετά την λήξη της εσωτερικής διαμάχης και την κατοχύρωση της παραμονής της χώρας στο δυτικό στρατόπεδο, οι ελληνικές κυβερνήσεις φάνηκαν να ενδιαφέρονται δυναμικά για την ένταξη της χώρας στο άρτι ιδρυθέν NATO (Απρίλιος 1949) προκειμένου έτσι να εξασφαλίσουν την συμμαχική και αμερικανική δέσμευση για την κατοχύρωση της εθνικής ασφάλειας απέναντι στο απειλητικό γεωγραφικό περιβάλλον της Βαλκανικής. Σε αυτήν τους την επιθυμία έβρισκαν μιμητές και στην απέναντι όχθη του Αιγαίου Πελάγους, εφόσον και η Άγκυρα επιθυμούσε την συμμετοχή της στον στρατιωτικό μηχανισμό της Δύσης. Η σημασία που αυτές οι δύο χώρες είχαν για τους σχεδιασμούς των ΗΠΑ είχαν φανεί άλλωστε από την εποχή του Δόγματος Τρούμαν (1947), γεγονός που καθιστούσε σαφή την πεποίθηση σε Αθήνα και Άγκυρα, ότι οι ΗΠΑ θα ανταποκρίνονταν στο αίτημα αυτό. Για αυτό και οι δύο γειτονικές χώρες τάσσονταν υπέρ της από κοινού αιτήσεως ένταξής τους στο NATO¹²⁴. Παρόλα αυτά, μέχρι και το καλοκαίρι του 1950 τα δεδομένα δεν ήταν υπέρ τους. Η Ουάσινγκτον όχι μόνο δεν ενίσχυε αυτά τα αιτήματα, αλλά ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας την παρότρυνε να μειώσει τις αμυντικές της δαπάνες και να προχωρήσει σε πολιτικές εξομάλυνσης με τους βόρειους βαλκανικούς της γείτονες¹²⁵.

Η τακτική αυτή των ΗΠΑ φαίνεται ότι εδραζόταν σε δύο παράγοντες: καταρχάς στην εκπεφρασμένη δήλωση των μικρότερων μελών της συμμαχίας, όπως ήταν η Ολλανδία, να αναλάβουν δεσμεύσεις έναντι μιας χώρας, όπως η Ελλάδα¹²⁶, η γεωγραφική θέση της οποίας ήταν ευάλωτη και οι αμυντικές της δυνατότητες λίαν περιορισμένες¹²⁷. Δεύτερον, μέχρι τον Πόλεμο της Κορέας το ενδιαφέρον των ΗΠΑ ήταν εστιασμένο σε διαφορετικά σημεία του πλανήτη από αυτό της Ανατολικής Μεσογείου, ενώ και το ύψος των δαπανών για την υποστήριξη των ελληνικών και τουρκικών ενόπλων δυνάμεων κρινόταν ως υπερβολικό σε μια περίοδο, που η στρατιωτικοποίηση του NATO δεν είχε ακόμη προχωρήσει επαρκώς και οι αμερικανικές αμυντικές δαπάνες δεν είχαν ακόμη γνωρίσει τα επίπεδα των επόμενων χρόνων.

Οι ραγδαίες, όμως, διεθνείς εξελίξεις θα έρθουν για άλλη μια φορά να κάμψουν τις όποιες αντιρρήσεις. Η έκρηξη του πολέμου της Κορέας (Ιούνιος 1950) δημιούργησε στην Δύση την υποψία, ότι η κινεζική επίθεση αποτελούσε ένα μέρος του συνολικού σχεδιασμού του ανατολικού συνασπισμού για την επέκταση της παγκόσμιας επιρροής του και ότι ένα από τα επόμενα σημεία

¹²⁴ Για τα ζητήματα της ελληνοτουρκικής συνεννόησης σε αυτό το πεδίο, βλ. Εκάβη Αθανασοπούλου, *Τουρκία: αναζήτηση ασφάλειας-αμερικανοβρετανικά συμφέροντα*, σσ. 332-336.

¹²⁵ Evanthis Xatzivassiliou, "Greece and Bulgaria, 1949-1964. The unspoken assumptions", *Balkan Studies*, vol. 33 (1992), σσ. 143-153.

¹²⁶ Η Ολλανδία και οι Σκανδιναβικές χώρες εξέφρασαν τότε το επιχείρημα, ότι η ένταξη της Ελλάδας και τους Τουρκίας ερχόταν σε ευθεία αντίθεση με μία από τις ιδρυτικές αξίες του Συμφώνου, αυτή της ύπαρξης μιας *πολιτισμικής κοινότητας* μεταξύ των κρατών-μελών της Συμμαχίας. Βλ. Εκάβη Αθανασοπούλου, "Η ένταξη Ελλάδας και Τουρκίας", *Καθημερινή*, 19 Φεβρουαρίου 2012.

¹²⁷ Ως προς το ζήτημα αυτό, η κοινή θεώρηση ήταν ότι χωρίς συμμετοχή και της Γιουγκοσλαβίας σε ένα ενιαίο αμυντικό σχήμα η ελληνική επικράτεια δεν μπορούσε να τύχει αποτελεσματικής άμυνας σε ενδεχόμενο εισβολής από τα στρατεύματα του ανατολικού συνασπισμού. Βλ. Ιωάννης Στεφανίδης, *Από τον εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο: η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949-1952)*, Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1999, σσ. 29-30.

έντασης ίσως να ήταν η ευρωπαϊκή ήπειρος¹²⁸. Σε αυτή την περίπτωση, ίσως οι Σοβιετικοί να επέλεγαν να πλήξουν την Δυτική Ευρώπη από δύο πλευρές, και η μία από αυτές ήταν ο δρόμος προς την Ιταλία μέσω της “αποστάτριας” Γιουγκοσλαβίας του Τίτο¹²⁹. Με αυτά τα δεδομένα, οι Αμερικανοί ιθύνοντες αναλογίστηκαν, ότι η ύπαρξη του ελληνικού και του τουρκικού στρατού, δύο στρατευμάτων με πολεμική πείρα, ίσως να ήταν ιδιαίτερος χρήσιμη στην Δυτική άμυνα στο «βόρειο κρηπίδωμά» της. Προς αυτή την κατεύθυνση, η αποστολή ελληνικού εκστρατευτικού σώματος στην Κορέα προς ενίσχυση των δυνάμεων του ΟΗΕ ήταν μια κίνηση τόσο ουσιαστική, όσο και συμβολική, εφόσον καταδείκνυε ακριβώς την ελληνική επιθυμία και ικανότητα να συμμετάσχει ενεργά στην άμυνα του Δυτικού κόσμου απέναντι στις εν δυνάμει προκλήσεις του Ανατολικού¹³⁰.

Είναι σίγουρο, ότι η τελική απόφαση για την ένταξη των δύο χωρών πάρθηκε αποκλειστικά από τις ΗΠΑ ενάντια στην θέληση κάποιων χωρών-μελών του Οργανισμού. Έτσι τελικά, τον Οκτώβριο του 1950¹³¹ με διαφορά ολίγων ημερών η Ελλάδα και η Τουρκία ζήτησαν επίσημα την ένταξή τους στο ΝΑΤΟ¹³². Η Ουάσιγκτον έπεισε στις 20 Σεπτεμβρίου 1951 την σύνοδο του Συμβουλίου της Συμμαχίας στην Οττάβα να κάνει αρχικά αποδεκτή την είσοδο και των δύο χωρών, Ελλάδα και Τουρκίας, στη Συμμαχία¹³³. Η συνέχεια δόθηκε στα μέσα Οκτωβρίου 1951, οπότε και υπογράφηκε στο Λονδίνο (17-22 Οκτωβρίου) το πρωτόκολλο του Βορειοατλαντικού Συμφώνου για την τυπική προσχώρηση των δύο γειτονικών χωρών. Απέμενε μόνο η κύρωση από τα κοινοβούλια τόσο των κρατών-μελών, όσο των δύο υποψήφιων μελών, των πεπραγμένων¹³⁴.

Η επικύρωση της Συμφωνίας ένταξης της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ έλαβε χώρα στις 18 Φεβρουαρίου 1952¹³⁵. Η συζήτηση στην Βουλή διοργανώθηκε από την κυβέρνηση συνασπισμού της ΕΠΕΚ του Νικολάου Πλαστήρα και του Κόμματος Φιλελευθέρων του Σοφοκλή Βενιζέλου, ο οποίος ασκούσε καθήκοντα υπουργού Εξωτερικών. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων στη Βουλή, η πλειοψηφία της αντιπολίτευσης ψήφισε υπέρ της Συμφωνίας ένταξης εκφράζοντας παράλληλα την ικανοποίησή της από την θετική κατάληξη του εγχειρήματος. Μεταξύ αυτών που εκφράστηκαν ευμενώς ήταν ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης, Αλέξανδρος Παπάγος (“εκφράζω

¹²⁸ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα Σύνορα των Κόσμων, η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος (1952-1967)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2007, σ. 43.

¹²⁹ Εκάβη Αθανασοπούλου, “Η ένταξη Ελλάδας και Τουρκίας”, *Καθημερινή*, 19 Φεβρουαρίου 2012.

¹³⁰ Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Το εκστρατευτικόν σώμα Ελλάδος εις Κορέαν*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1977.

¹³¹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα Σύνορα των Κόσμων*, σ. 43.

¹³² Ιωάννης Βαλινάκης, *Εισαγωγή στην ελληνική εξωτερική πολιτική (1949-1988)*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1989, σ. 48.

¹³³ Ιωάννης Στεφανίδης, “Οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας (1949-1955): σε αναζήτηση ασφάλειας”, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Τόμος ΙΣΤ’ [Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα], Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σ. 240.

¹³⁴ Ιωάννης Βαλινάκης, *Εισαγωγή στην ελληνική εξωτερική πολιτική*, σσ. 48-49.

¹³⁵ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα Σύνορα των Κόσμων*, σ. 44.

αίσθημα πλήρους ικανοποίησης”¹³⁶), ο ηγέτης του Συναγερμού των Αγροτών, Αλέξανδρος Μπαλτατζής¹³⁷, καθώς και ο βουλευτής του Κόμματος των Φιλελευθέρων, Ν. Μπακόπουλος. Αναμενόμενη ήταν η αρνητική ψήφος που έδωσε το κόμμα της ΕΔΑ, το οποίο διά του προέδρου του, Ιωάννη Πασαλίδη, τάχθηκε κατά της ένταξης της χώρας σε στρατιωτικούς σχηματισμούς¹³⁸. Αρνητικά επίσης ψήφισε και ο Μιχαήλ Κύρκος¹³⁹, που είχε εκλεγεί με την ΕΔΑ αλλά εκείνη την στιγμή ακολουθούσε αυτόνομη πορεία.

Η επικύρωση της Συμφωνίας ένταξης σε αυτή τη πρώτη επέκταση του NATO αποτελεί σταθμό σε αυτή την πρώτη μεταπολεμική ιστορία της χώρας οπότε και η αναζήτηση της *ασφάλειας* είναι το σημαντικότερο πρόταγμα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Η συμμετοχή στην στρατιωτική συμμαχία του δυτικού κόσμου παρείχε στην Αθήνα την απαραίτητη ομπρέλα προστασίας. Επίσης σημαντική ήταν η αίσθηση της σταδιακής εισδοχής στον λεγόμενο σκληρό πυρήνα της Δύσης, γεγονός που αποτελούσε στρατηγική επιλογή όλων των μεταπολεμικών κυβερνήσεων. Τέλος, η χρονική εγγύτητα με την έλευση στην εξουσία της πρώτης ισχυρής, μονοκομματικής κυβέρνησης μετά τον Εμφύλιο (της κυβέρνησης Παπάγου, στα τέλη του 1952) δημιουργούσε την πεποίθηση, ότι η εποχή της αβεβαιότητας έδινε πλέον τη θέση της σε μια νέα εποχή¹⁴⁰.

iii. *Η Σύνδεση της Ελλάδας με την Κοινή Αγορά (1959-1962):*

Η προσχώρηση της Ελλάδας στα πλαίσια του NATO καθυσήχασε μεν μερικώς τις ανησυχίες του δυτικόφιλου πολιτικού κόσμου της χώρας αφενός για την διασφάλιση, ότι στην περίπτωση μιας πολεμικής εμπλοκής με τις χώρες του σοσιαλιστικού μπλοκ δεν θα έμενε μόνη της, αφετέρου όμως απέμενε ακόμη πολύς δρόμος για την πλήρη ένταξη της χώρας στον λεγόμενο “σκληρό πυρήνα” της Δύσης. Και τα δύο ζητούμενα ήταν μείζονος σημασίας στην πρώτη δύσκολη περίοδο μετά την λήξη της πολεμικής δεκαετίας του '40, οπότε και η κατοχύρωση της εδαφικής ασφάλειας και η εμπέδωση της ειρήνης αποτελούσαν προτεραιότητες πρώτης γραμμής. Από το 1952 και μετά, οι κυβερνήσεις που θα ακολουθήσουν (δηλαδή οι κυβερνήσεις του Ελληνικού Συναγερμού υπό τον Αλέξανδρο Παπάγο και οι κυβερνήσεις της Ε.Ρ.Ε. υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή, την περίοδο

¹³⁶ *Εφημερίδα των Συνζητήσεων της Βουλής* (ΕΦΣΒ), (Συνεδρίαση της 18ης Φεβρουαρίου 1953), σ. 571.

¹³⁷ Ο Α. Μπαλτατζής μάλιστα υπεραμύνθηκε της στρατηγικής αυτής επιλογής της Ελλάδας κάνοντας λόγο “περί αγώνος για τα ιδεώδη της ειρήνης και της Δημοκρατίας”. Βλ. Ιωάννης Πασαλίδης, “Ομιλίες κατά τη συζήτηση των προγραμματικών δηλώσεων (1958)”, *Τετράδια Κοινοβουλευτικού Λόγου II*, τόμος 9ος, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2013, σσ. 35-36.

¹³⁸ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Τόμος Α' [1949-1952], Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2009, σ. 455.

¹³⁹ Μιχαήλ Κύρκος, *Η Ελλάς και το NATO*, Αθήνα 1961, σσ. 16-17.

¹⁴⁰ Αντώνης Κλαψης, “Η νίκη του Ελληνικού Συναγερμού”, *Καθημερινή*, 14 Απριλίου 2013.

1952-1963), θα έχουν ως στόχους σε πρώτο επίπεδο την οικονομική ανασυγκρότηση και την επιδίωξη της πολυπόθητης ανάπτυξης και έπειτα την αναζήτηση ενός πιο μακροπρόθεσμου προσανατολισμού για την χώρα μέσα στην Ευρώπη¹⁴¹.

Ιδιαίτερα η περίοδος των κυβερνήσεων της Ε.Ρ.Ε. αρχίζει σε μια εποχή, κατά την οποία η οικονομία είχε πλέον σταθεροποιηθεί. Δεν έχει γνωρίσει σαφώς την απογείωση των επόμενων χρόνων, αλλά τα πρώτα θετικά σημάδια της ανασυγκρότησης ήταν ορατά. Παράλληλα, κατά την περίοδο αυτή (1956-1963) η χώρα στο θα χρειαστεί να προβεί σε μια σειρά από επιδέξιους χειρισμούς στο διπλωματικό πεδίο¹⁴², εφόσον η ανάφλεξη του Κυπριακού με τον εθνικοαπελευθερωτικό / ανταποικιακό αγώνα της Ε.Ο.Κ.Α (1955-1959) θα την φέρει σε αντιμαχία με τους μεγάλους της Συμμάχους στην Δύση, δηλαδή την επικυρίαρχο της Κύπρου, Μεγάλη Βρετανία, αλλά και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής¹⁴³. Η αντιπαράθεση με τη Βρετανία μπορεί εν μέρει να αποδοθεί στο γεγονός, ότι ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ως πολιτικός ανήκε στην ομάδα των λεγόμενων “ατλαντιστών”¹⁴⁴. Ήταν μέλος δηλαδή μιας γενιάς πολιτικών, οι οποίοι δεν προσέβλεπαν για διεθνή στήριξη στη Βρετανία (όπως η αμέσως προηγούμενη γενιά), αλλά είχαν στο επίκεντρο της εξωτερικής πολιτικής τους τις σχέσεις με τις ΗΠΑ, επειδή αντιλαμβάνονταν την πρωτοκαθεδρία της Ουάσινγκτον στο δυτικό κόσμο¹⁴⁵. Παρά την ακλόνητη προσήλωση του καραμανλικού επιτελείου στο δυτικόφιλο προσανατολισμό της χώρας, την περίοδο 1956-1959 το Κυπριακό θα αποτελέσει ένα εύφλεκτο υλικό για την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, η οποία θα βρεθεί σε θέση άμυνας έναντι της ουδετερόφιλης κοινής γνώμης και των φωνών εκείνων, που καλούσαν ακόμη και για έξοδο από το ΝΑΤΟ¹⁴⁶.

Την ίδια περίοδο (1957-1959), η κυβέρνηση της ΕΡΕ αναζητούσε έναν νέο, μακροπρόθεσμο προσανατολισμό για τη χώρα, ο οποίος θα λειτουργούσε συμπληρωματικά με την συμμετοχή στο ΝΑΤΟ¹⁴⁷. Για αυτό το λόγο, είχε στρέψει το ενδιαφέρον της στις ευρωπαϊκές συσσωματώσεις, οι οποίες λάμβαναν χώρα τη δεκαετία του 1950. Η ευρωπαϊκή επιλογή της περιόδου 1957-1961 του

¹⁴¹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός, το ριζοσπαστικό ρεύμα (1932-1979)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2010, σσ. 365-366.

¹⁴² Ως τέτοιοι ορίζονται τα ανοίγματα προς τον αραβικό κόσμο και η επέκταση των εμπορικών σχέσεων με τον ανατολικό συνασπισμό την περίοδο 1956-1960. Τα ανοίγματα αυτά είχαν ένα διττό στόχο: από την μία να αποσπάσουν τις θετικές ψήφους στον ΟΗΕ όσον αφορά το Κυπριακό και από την άλλη να καταστήσουν σαφές στους δυτικούς συμμάχους, ότι η στάση της Ελλάδας δεν είναι δεδομένη. Βλ. Ιωάννης Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο (1953-1961)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2013, σσ. 118-123.

¹⁴³ Ειδικά ως προς την Μεγάλη Βρετανία το διπλωματικό πεδίο δηλητηριάστηκε σε μεγάλο βαθμό την περίοδο κατάθεσης του σχεδίου Μακμίλαν, το οποίο περίπου προέβλεπε διχοτόμηση της νήσου: Νίκος Χριστοδουλίδης, *Τα σχέδια λύσης του Κυπριακού (1948-1978)*, Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 2009, σσ. 120-137.

¹⁴⁴ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές (1946-1967)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2010, σ. 193.

¹⁴⁵ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Ο.π.*, σ. 193.

¹⁴⁶ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των Κόσμων*, σσ. 195-202.

¹⁴⁷ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός*, σσ. 367-368.

Κωνσταντίνου Καραμανλή και του επιτελείου του, όπως του αντιπροέδρου Παναγιώτη Κανελλόπουλου, του Παναγή Παπαληγούρα και άλλων, φαίνεται να είχε χαρακτήρα τόσο οικονομικό, όσο και βαθιά διεθνοπολιτικό. Η οικονομική πτυχή αφορά την ανάγκη βαθιάς μεταρρύθμισης των οικονομικών δομών της χώρας τόσο μέσω του ανταγωνισμού με τις ισχυρές αγορές της κοινότητας, όσο και μέσα από το πλέγμα των μεταρρυθμίσεων, που η χώρα θα ήταν υποχρεωμένη να τελέσει λόγω των συμβατικών της υποχρεώσεων που πήγαζαν από το κείμενο μιας Συμφωνίας Σύνδεσης¹⁴⁸. Το πολιτικό σκέλος της επιλογής έχει να κάνει με την ανασφάλεια μιας μικρής χώρας της ευρωπαϊκής περιφέρειας. Οπότε, η κατοχύρωση της ασφάλειας της Ελλάδας, όχι υπό την μορφή της στρατιωτικής αποτροπής εφόσον αυτό το σκέλος το κάλυπτε το NATO, αλλά υπό την μορφή της πολιτικής αποτροπής μέσω της συμμετοχής σε μια μεγάλη πολιτική και οικονομική συσσωμάτωση, ήταν έντονη στην πολιτική σκέψη του ίδιου του Καραμανλή και φαίνεται καθαρά σε ένα προσωπικό του σημείωμα όπου αναλύει τις αιτίες που τον οδήγησαν σε αυτή την επιλογή:

“[...] Η Ελλάδα πλαισιωμένη από εχθρικούς και αλλόφυλους λαούς ζούσε μόνιμα με το άγχος ενός τοπικού πολέμου. Όλοι οι γείτονές της είχαν κατά καιρούς βλέψεις εις βάρος της. Η Βουλγαρία στη Θράκη, η Γιουγκοσλαβία στη Μακεδονία και η Τουρκία στην Κύπρο και τα ανατολικά νησιά της. Αυτός άλλωστε ήταν και ο λόγος για τον οποίο με επιμονή επεδίωξα να εντάξω τη χώρα μας στην υπό διαμόρφωση Ενωμένη Ευρώπη. Πίστευα, ότι αν τελικά η Ευρώπη ενωθεί και η Ελλάδα αποτελέσει μια Πολιτεία της Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας θα κατοχύρωνε την ανεξαρτησία της, αφού κανένα δεν θα μπορούσε να την προσβάλει χωρίς να προκαλέσει πόλεμο Ευρωπαϊκό[...]”¹⁴⁹.

Κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 υπήρχαν δύο πλαίσια δυτικοευρωπαϊκά, στα οποία μπορούσε να ανατρέξει μία χώρα της περιφέρειας σαν την Ελλάδα. Το πρώτο ήταν η ομάδα των επτά των ΕΖΕΣ υπό την ηγεσία της Μεγάλης Βρετανίας και το δεύτερο ήταν η Κοινή Αγορά

¹⁴⁸ Η ανάγκη μεταρρύθμισης των ελληνικών οικονομικών δομών μέσα από τον ανταγωνισμό τους με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές ενυπάρχει στον πολιτικό λόγο του Παναγή Παπαληγούρα. Ο υπουργός Συντονισμού της ΕΡΕ κατά τη διάρκεια της συζήτησης στη Βουλή για την επικύρωση της Συμφωνίας Σύνδεσης (25 Ιανουαρίου 1962) δήλωσε τα εξής χαρακτηριστικά: “[...] ο εκσυγχρονισμός της οικονομίας μας [...] είναι απλούστατα, εντός της στενής περιοχής της ελληνικής αγοράς, ανέφικτος. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίον επεδιώξαμεν την ταχύτεραν δυνατήν σύνδεσιν της χώρας με την Κοινότητα[...]”, Μ. Ψαλιδόπουλος (επιμ.) *Παναγή Παπαληγούρα: Ομιλίες-Άρθρα*, Εκδόσεις Αίολος, Αθήνα 1996, σ. 246.

¹⁴⁹ Μαριέττα Μινώτου, “Η ευρωπαϊκή επιλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή (1957-1961)”, στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος-Κωνσταντίνα Μπότσιου-Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αθήνα 2008. σ. 138.

υπό την Δυτική Γερμανία, την Γαλλία και τις χώρες της Μπενελούξ (Ολλανδία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο)¹⁵⁰. Η πρώτη περίπτωση γρήγορα απορρίφθηκε, καθώς η συμμετοχή στους ΕΖΕΣ ως μία ζώνη ελεύθερων συναλλαγών προϋπέθετε την ύπαρξη βαριάς βιομηχανίας¹⁵¹, την οποία η Ελλάδα μετά από δέκα χρόνια πολέμου και καταστροφής απλά δεν διέθετε. Αντίθετα, η ελληνική ομάδα που ανέλαβε τις διαπραγματεύσεις θεώρησε ότι η Κοινή Αγορά θα μπορούσε κάλλιστα να αξιοποιηθεί τόσο για την ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας μέσω της ανταγωνιστικότητας με τις δομές της δυτικής Ευρώπης, όσο και για την αξιοποίηση των γεωργικών προϊόντων της χώρας, τα οποία αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα απορρόφησης λόγω του ισχυρού ανταγωνισμού (ιδίως την διετία 1957-1959)¹⁵².

Η Ελλάδα κατέθεσε επίσημη αίτηση ένταξης στην Κοινή Αγορά κατά τα μέσα του 1959, δηλαδή δύο χρόνια μετά την Συνθήκη της Ρώμης (1957), σε μια περίοδο, που οι σχέσεις της χώρας με την Δύση είχαν αρχίσει να ομαλοποιούνται μετά την επίλυση του Κυπριακού (Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1959) και που οι ζυμώσεις στο ευρωπαϊκό στερέωμα είχαν φτάσει σε σημείο ωρίμανσης¹⁵³. Το επιτελείο που συμμετείχε στις δύσκολες και τεχνικές διαπραγματεύσεις τελούσε υπό την άμεση εποπτεία και καθοδήγηση του πρωθυπουργού, Κωνσταντίνου Καραμανλή, ο οποίος είχε αναλάβει προσωπικά τις διεθνείς επαφές με τα πρόσωπα-κλειδιά, όπως ήταν ο Πρόεδρος της Γαλλίας Σαρλ ντε Γκωλ και ο Καγκελάριος της Δυτικής Γερμανίας, Κόνραντ Αντενάουερ, πρόσωπα που για διαφορετικούς λόγους το καθένα έσπρωξαν τις εξελίξεις προς την επιτυχία για την ελληνική πλευρά έκβαση της υπόθεσης¹⁵⁴. Εκτός από τον Καραμανλή σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης της Ε.Ρ.Ε, Παναγιώτης Κανελλόπουλος, με την ευρωπαϊκή ακτινοβολία, ο υπουργός εξωτερικών, Ευάγγελος Αβέρωφ, ο διοικητής της Τραπεζής της Ελλάδας, Ξενοφών Ζολώτας, καθώς ο μετέπειτα υπουργός

¹⁵⁰ Κωνσταντίνα Μπότσιου, “Η απόφαση για Σύνδεση με την ΕΟΚ”, *Καθημερινή*, 21 Ιουνίου 2015.

¹⁵¹ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, “Η διεθνής θέση της Ελλάδας (1955-1967)”, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΣΤ’ [Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα], Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σσ. 261-262.

¹⁵² Το ζήτημα της απορρόφησης των πλεοναζόντων αγροτικών προϊόντων αποτελούσε αγκάθι στον οικονομικό σχεδιασμό της κυβέρνησης της ΕΡΕ, που αργότερα μετεξελιχθηκε σε πολιτικό, όταν η ΕΔΑ θα το εντάξει σε ένα από τα κυριότερα προεκλογικά της θέματα πριν τις εκλογές του 1958. Η λύση φαινομενικά βρέθηκε μέσα από την διοχέτευση μεγάλου μέρους τους στις χώρες του ανατολικού συνασπισμού (ιδίως μετά το 1956-1957), οι οποίες εκείνη ακριβώς την περίοδο “βομβάρδιζαν” την Ελλάδα με “επιθέσεις φιλίας” και προσφορές εμπορικών συναλλαγών με πολύ ευνοϊκούς όρους. Η ανάπτυξη του ανατολικού εμπορίου έδινε μεν λύσεις σε ένα οξύ οικονομικό πρόβλημα, δημιουργούσε όμως και φόβους στα κυβερνητικά κλιμάκια της ΕΡΕ περί του ενδεχομένου μιας εμπορικής εξάρτησης από την Ανατολή και δη από τη Μόσχα, η οποία αργότερα και υπό τις κατάλληλες συνθήκες θα μπορούσε να εξελιχθεί και σε πολιτική. Ο φόβος ακριβώς της πολιτικής εξάρτησης από τη Μόσχα αποτέλεσε έναν από τους παράγοντες που ώθησαν το καραμανλικό επιτελείο, όπως τον Ευάγγελο Αβέρωφ (υπουργός Εξωτερικών), να επισπεύσουν τις πολιτικές διαπραγματεύσεις για την ένταξη της Ελλάδας στην Κοινή Αγορά. Για το ζήτημα του ανατολικού εμπορίου της χώρας στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο βλ. Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και ανατολικές χώρες (1950-1967), οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, Τόμοι Α’ και Β’, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1991.

¹⁵³ Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά, οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα (1944-2000)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002, σ. 232.

¹⁵⁴ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός*, σσ. 367-368.

Συντονισμού Παναγής Παπαληγούρας. Πρόσωπο-κλειδί ήταν ο Ιωάννης Πεσματζόγλου. Ο Ι. Πεσματζόγλου, επιφανής καθηγητής Οικονομικών στην Αθήνα και υποδιοικητής της Τραπέζης της Ελλάδας, δεν ανήκε σε συγγενή με τον πρωθυπουργό πολιτικό χώρο, ταυτιζότανε όμως μαζί του στην αναγκαιότητα της ευρωπαϊκής αναζήτησης ως κομβικού σημείου για την πορεία της χώρας¹⁵⁵. Για αυτό και ο Καραμανλής αποφάσισε τελικά να του αναθέσει πρωταγωνιστικό ρόλο στις διαπραγματεύσεις με τους ευρωπαϊκούς θεσμούς¹⁵⁶.

Οι διαπραγματεύσεις ήταν δύσκολες και εξόχως πολύπλευρες, αλλά δύο χρόνια μετά την έναρξή τους κατέληξαν στην υπογραφή του τελικού κειμένου της Συμφωνίας Σύνδεσης την 9η Ιουλίου 1961¹⁵⁷. Η Ελλάδα ήταν η πρώτη ευρωπαϊκή χώρα που συνδέθηκε με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα με βάση το άρθρο 238 της Συνθήκης της Ρώμης, που όριζε ότι η Κοινότητα μπορεί να συνάψει με μια τρίτη χώρα, «μια σχέση σύνδεσης που χαρακτηρίζεται από αμοιβαίες υποχρεώσεις και δικαιώματα, κοινές ενέργειες και ειδικές διαδικασίες». Το περιεχόμενο της συμφωνίας καθόριζε τη διαδικασία της τελωνειακής ένωσης της Ελλάδας με τα τότε έξι κράτη - μέλη της ΕΟΚ. Βασική στόχευση ήταν -η σταδιακή κατάργηση όλων των δασμών και περιορισμών του εμπορίου μετά από μεταβατική περίοδο 22 χρόνων από την έναρξη της συμφωνίας¹⁵⁸. Η Ελλάδα ως υποψήφιο μέλος αναλάμβανε την καταστατική υποχρέωση να προσαρμόσει σταδιακά το δασμολογικό της καθεστώς έναντι τρίτων χωρών προς το κοινό εξωτερικό δασμολόγιο της ΕΟΚ. Αντίστοιχα, τα μέλη της Κοινότητας θα καταργούσαν δασμούς και περιοριστικά μέτρα σε βάρος των ελληνικών προϊόντων σε διάστημα δώδεκα ετών –ενδεχομένως και νωρίτερα. Επιπλέον, προσδιοριζόταν η σταδιακή εναρμόνιση της αγροτικής πολιτικής της Ελλάδας προς την Κοινή Αγροτική Πολιτική. Με ιδιαίτερο πρωτόκολλο ρυθμιζόταν επίσης η χορήγηση δανείων από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων, ποσό που ανερχόταν συνολικά σε 125 εκατομμύρια δολλάρια για περίοδο πέντε ετών¹⁵⁹. Το τελικό κείμενο της Συμφωνίας Ένταξης επικυρώθηκε από την Ελληνική Βουλή στις αρχές του 1962 και ξεκίνησε να ισχύει επίσημα από τον Νοέμβριο του ίδιου έτους¹⁶⁰.

¹⁵⁵ Στην σκέψη του Ι. Πεσματζόγλου είχε κομβική σημασία η συμμετοχές σε ένα διεθνές σχήμα πολυμερές, μέσα στο οποίο η χώρα θα μπορούσε να αναπτύξει καλύτερα τις θέσεις της. Βλ. Μαριέττα Μινώτου, “Η Ελλάδα σταυροδρόμι των ευρωπαϊκών επιλογών (1957-1959). Η απόφαση της κυβέρνησης Κ. Καραμανλή για τη σύνδεση με την ΕΟΚ”, *Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού*, Ακαδημία Αθηνών, τ. 3, Αθήνα 2003, σσ. 324-326.

¹⁵⁶ Κρις Γουντχάουζ, *Καραμανλής, ο Ανορθωτής της Ελληνικής Δημοκρατίας*, μετ. Μάρκος Δραγούμης, Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1982, σ.143.

¹⁵⁷ *Ελευθερία*, “Η Ελλάς συνεδέθη με την Κοινήν Αγοράν”, 11 Ιουλίου 1961.

¹⁵⁸ *Καθημερινή*, “Η σύνδεση της Ελλάδας με την ΕΟΚ”, Πάνος Καζάκος, 29 Νοεμβρίου 2015.

¹⁵⁹ Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά*, σσ. 232-234.

¹⁶⁰ Γιάννης Βαληνάκης, *Εισαγωγή στην ελληνική εξωτερική πολιτική (1949-1988)*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 86.

Η θετική κατάληξη των διαπραγματεύσεων με την Κοινή Αγορά αποτέλεσε το επιστέγασμα μιας *συνειδητής*, στρατηγικής επιλογής του ελληνικού πολιτικού κόσμου μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο, που εν ολίγοις ήταν η ενεργή συμμετοχή της χώρας στις δυτικές συσσωματώσεις. Η πορεία από το Δόγμα Τρούμαν έως το 1961-1962 δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να χαρακτηριστεί ως σύνολο ευκαιριακών επιλογών, αλλά ως συνολική απάντηση στο δισεπίλυτο ζήτημα της ασφάλειας και της οικονομικής ανάπτυξης του ελληνικού κράτους απέναντι στις απειλές που εξέφραζε το γεωγραφικό και ιστορικό περιβάλλον της περιοχής της Βαλκανικής¹⁶¹. Βασική στόχευση της Σύνδεσης με τη Κοινή Αγορά ήταν η Ελλάδα να καταστεί ένα ισότιμο μέλος μιας μεγάλης ομάδας κρατών, που θα την έβγαζε από τη βαλκανική της απομόνωση¹⁶². Μπορεί η διαδικασία σύνδεσης με την ΕΟΚ να πάγωσε την περίοδο της στρατιωτικής δικτατορίας (1967-1974), δεν έπαυσε ωστόσο να αποτελεί στρατηγικό στόχο των μεταπολιτευτικών κυβερνήσεων του Κ. Καραμανλή (1974). Η τελική μορφή του ευρωπαϊκού εγχειρήματος της Ελλάδας θα λάβει χώρα την περίοδο 1975-79, όταν ο Κωνσταντίνος Καραμανλής θα συνδέσει την ευρωπαϊκή προοπτική με την εμπέδωση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η επιτυχής κατάληξη του 1979-81 με τη συμφωνία ένταξης στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες είναι το τέρμα ενός δρόμου, ο οποίος αξιοποίησε πλήρως τα επιτεύγματα της περιόδου 1959-1962¹⁶³.

Ως προς το ζήτημα της ελληνοβουλγαρικής σχέσης που μας ενδιαφέρει, η Σύνδεσης της Ελλάδας με τη Κοινή Αγορά επήδρασε και αυτή με τον τρόπο της στο δρόμο προς την εξομάλυνση των σχέσεων την περίοδο 1963-64. Ακόμη καλύτερα, η θετική κατάληξη των διαπραγματεύσεων με τους ευρωπαϊκούς θεσμούς βοήθησε την Ελλάδα να επανασχεδιάσει τις σχέσεις της με τον Ανατολικό συνασπισμό γενικότερα, αλλά και με τη Βουλγαρία ειδικότερα, δίχως τους φόβους εξάρτησης και απορρόφησης που υπήρχαν την περίοδο 1959-1960. Αυτό συμβαίνει, γιατί μετά την αρχή εφαρμογής της Συμφωνίας του 1961 η Αθήνα νιώθει ξανά πιο σίγουρη ως προς την τοποθέτησή της στον πυρήνα του δυτικού στρατοπέδου, στοιχείο που άλλωστε ήταν και το απόλυτο ζητούμενο της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής στον μεταπολεμικό κόσμο. Η χρονική σύμπτωση αυτού του δεδομένου με τη λήξη της κρίσης της Κούβας (Οκτώβρης 1962) και την αρχή Ύφεσης επιδρά καταλυτικά, καθώς την περίοδο 1963-1964 η Ελλάδα θα βρεθεί προ μιας μεγάλης ευκαιρίας στο ελληνοβουλγαρικό πεδίο, την οποία θα αντιμετωπίσει με αυτοπεποίθηση και αποφασιστικότητα.

¹⁶¹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός*, σσ. 365-368.

¹⁶² Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη (1961-1964), πολιτικές και οικονομικές όψεις του προβλήματος ασφάλειας στο μεταίχμιο Ψυχρού Πολέμου και Ύφεσης*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001, σ. 31.

¹⁶³ Evanthis Hatzivassiliou, "Security and the European Option: Green Foreign Policy (1952-1962)", *Journal of Contemporary History*, 30 (1995), σσ. 187-202.

II. Η Βουλγαρία (1939-1962): Από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στην εποχή του Τοντόρ Ζίφκωφ

ι. Η Βουλγαρία (1941-1944): ένας ιδιαίτερος σύμμαχος του Άξονα :

Όπως προαναφέρθηκε (Βλ. Εισαγωγή), η συμμαχία της Σόφιας με το Βερολίνο κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο εξηγείται από τον κοινό προσανατολισμό προς τον εδαφικό αναθεωρητισμό. Μια πρώτη μορφή συνεργασίας υπήρχε ήδη από την δεκαετία του 1930, οπότε και οι οικονομικοί και εμπορικοί δεσμοί των δύο χωρών ήταν ιδιαίτερα ανθηροί και σημαντικοί για την βουλγαρική οικονομία¹⁶⁴. Οι διμερείς συμφωνίες τύπου κλήρινγκ, που ξεκινούν το 1932 και η κλιμακούμενη οικονομική εξάρτηση ενδυνάμωσε τους πολιτικούς δεσμούς των δύο χωρών (Βουλγαρίας και ναζιστικής Γερμανίας). Αυτός ο συνδυασμός εμπορικής συνεργασίας και γεωπολιτικής σκοπιμότητας ήταν που προλείανε το έδαφος για την μετέπειτα σύζευξη των δύο κέντρων (Σόφιας και Βερολίνου)¹⁶⁵, έστω και αν στην αρχή του πολέμου η βουλγαρική πλευρά τηρούσε στάση αναμονής. Πράγματι, μετά την έκρηξη του πολέμου (Σεπτέμβριος 1939) η Σόφια αρχικά θα διακυρύνει την πολιτική της ουδετερότητας¹⁶⁶ αρνούμενη να τοποθετηθεί επί του αναδυόμενου πολεμικού πεδίου. Η βουλγαρική ελίτ και ιδίως ο Βασιλιάς Μπόρις Γ΄ διατηρούσαν ακέραιες τις μνήμες της καταστροφής που υπέστη η χώρα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Επομένως, σε αυτή τη φάση προσπαθούσαν να προωθήσουν το αναθεωρητικό τους πρόγραμμα με ειρηνικά μέσα διά της διπλωματικής οδού¹⁶⁷. Η κατάσταση, όμως, αυτή έμελλε να αλλάξει, όσο οι εξελίξεις στα μέτωπα του πολέμου θα προχωρούσαν σταδιακά υπέρ της Γερμανίας.

Στα τέλη του 1939 σημαντικές αλλαγές παρατηρούνται στο εσωτερικό πολιτικό πεδίο της Σόφιας υπέρ της μαξιμαλιστικής μερίδας, που συστρατεύθηκε γύρω από το πρόσωπο του βασιλιά (τσάρου) Μπόρις Γ'. Η αντιγερμανική μερίδα φάνηκε να χάνει σοβαρό έδαφος με την διάλυση της Εθνικής Συνέλευσης (Σοβράνιε) τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους και την αντικατάστασή της από νέο σώμα, το οποίο ταυτιζόταν απόλυτα με τις κινήσεις τόσο του βασιλέα, όσο και του νέου ηγέτη της

¹⁶⁴ D. Sirkov, *Vānšnata politika na Bālgarija 1938-1941* [Η εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας 1938-1941], Σόφια 1979, σ.43 και σσ. 60-61.

¹⁶⁵ Iskra Baeva και Evgenia Kalinova, *Σύγχρονη Βουλγαρία, από το ανατολικό μπλοκ στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, (μετ. Γεώργιος Χρηστίδης), Εκδόσεις Επίκεντρο, 2011, σ. 19.

¹⁶⁶ Αντωνία Πατριτιάδου, *Η Βαλκανική συνεννόηση και ο Βουλγαρικός αναθεωρητισμός (1939-1940)*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 96.

¹⁶⁷ Marshall Lee Miller, *Bulgaria during the Second World War*, Stanford University Press, Καλιφόρνια 1975, σσ. 13-15. St. Rachev, *Anglo-Bulgarian relations during the second World War (1939-1944)*, Sofia Press, Σόφια 1981, σ. 13.

κυβερνήσεως (από το Φεβρουάριο του 1940), Μπόγκταν Φίλοφ¹⁶⁸. Η κατίσχυση των γερμανόφιλων μέσα στη Σόφια θα ευνοηθεί ιδιαίτερα από την τροπή που έπαιρνε ο πόλεμος τα πρώτα δύο χρόνια: Πράγματι, οι πρώτες μεγάλες νίκες του γερμανικού στρατο γέννησαν στην βουλγαρική πλευρά την πεποίθηση, ότι μέσα από μια πιθανή συμμαχία με την Γερμανία υπήρχε πιθανότητα εκπλήρωσης των γεωγραφικών της διεκδικήσεων και επομένως άμβλυναν τις προθέσεις περί ουδετερότητας στην κλιμακούμενη αναμέτρηση. Η απτή επιβεβαίωση αυτής της εκτίμησης θα έρθει το Σεπτέμβριο του 1940 μέσα από την διευθέτηση του ζητήματος της Νότιας Δοβρουτσάς υπέρ των βουλγαρικών συμφερόντων¹⁶⁹.

Η Νότια Δοβρουτσά αποτελούσε μία από τις εθνικές διεκδικήσεις του βουλγαρικού αναθεωρητισμού. Επρόκειτο για μια γεωγραφική περιοχή περίπου 4.300 τ.χ με 400.000 κατοίκους (από τους οποίους οι μισοί περίπου ήταν Βούλγαροι, ενώ περί τους 70.000 ήταν Ρουμάνοι)¹⁷⁰, η οποία μετά το τέλος του “Μεγάλου Πολέμου” είχε αποδοθεί στην Ρουμανία, η οποία στα τέλη του 1919 αποτελούσε πλέον την μοναδική βαλκανική χώρα, που είχε εκπληρώσει ολοκληρωτικά την δική της “Μεγάλη Ιδέα”. Η απώλεια, όμως, της Δοβρουτσάς ήταν για την βουλγαρική πλευρά ένα οδυνηρό χτύπημα¹⁷¹, που τώρα στα δεδομένα του 1939-1940 επιζητούσε την αντιστροφή του. Η γερμανική επιρροή στην Σόφια φάνηκε ένα αρκετά ισχυρό διπλωματικό όπλο, προκειμένου να πειστεί το Βουκουρέστι να συμμετάσχει σε διαπραγματεύσεις, οι οποίες τελικά θα οδηγήσουν στην Συνθήκη της Κραιόβας (7 Σεπτεμβρίου 1940), με την οποία η Βουλγαρία επανακτούσε την Νότια Δοβρουτσά¹⁷². Η κυβέρνηση Φίλοφ ήλπιζε ότι αυτή η εξέλιξη θα αποδείκνυε στην πάντα παρούσα ρωσόφιλη μερίδα της βουλγαρικής κοινωνίας τα απτά οφέλη από μια ενδεχόμενη συμμαχία με την Γερμανία, όπως ήταν κυρίως η ικανοποίηση των εδαφικών της βλέψεων στη Βαλκανική¹⁷³.

Όσο οι εξελίξεις οδηγούσαν σε εμβάθυνση του πολέμου, όλοι οι μεγάλοι παίκτες του διπλωματικού σκηνικού προσπαθούσαν να αυξήσουν τα ερείσματά τους και να καλυτερεύσουν τις θέσεις τους. Η Σοβιετική Ένωση από την αρχή της ευρωπαϊκής κρίσης (1939) είχε εκφράσει το ενδιαφέρον της για την τύχη της Βουλγαρίας. Το ενδιαφέρον της Μόσχας είχε διαφανεί ήδη από την υπογραφή των γερμανοσοβιετικών συμφώνων του Αυγούστου 1939 (Σύμφωνο Ρίμπερντροπ-Μολότωφ), καθώς επιθυμούσε να την εντάξει στο δικό της χώρο επιρροής¹⁷⁴ και στο δικό της

¹⁶⁸ Σπυρίδων Σφέτας, *Βαλκανική Ιστορία*, τόμος Β΄, σ. 140.

¹⁶⁹ Αντωνία Πατρίκιάνου, *Η Βαλκανική συνεννόηση και ο βουλγαρικός αναθεωρητισμός (1934-1940)*, σ. 104.

¹⁷⁰ R.J. Crampton, *A Short History of Modern Bulgaria*, σ. 122.

¹⁷¹ Γενικά οι εδαφικές διευθετήσεις μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αντιμετωπίστηκαν από τη βουλγαρική κοινωνία όχι απλώς ως ήττα αλλά ως μια “εθνική καταστροφή” πρώτου μεγέθους: Βλ. Δημήτριος Χρ. Γόλης, *Το Μακεδονικό Επιστημονικό Ινστιτούτο της Σόφιας (1923-1947) ως όργανο του βουλγαρικού αναθεωρητισμού*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 20.

¹⁷² Marshall Lee Miller, *Bulgaria during the Second World War*, σσ. 29-30. Mark Mazower, *Η Αυτοκρατορία του Χίτλερ. Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009, σ. 130.

¹⁷³ Evangelos Kofos, “The Macedonian Question during World War II”, στο (συλλ.) *Modern Macedonia and the Macedonian Question*, Hellenic Sugar Industry, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 15.

¹⁷⁴ Philip M.H Bell, *Τα αίτια του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη*, μετ. Λουκιανός Χασιώτης, Εκδόσεις

σύστημα ασφαλείας απέναντι στο ενδεχόμενο πολεμικής εμπλοκής. Επίσης, η ΕΣΣΔ ήθελε πάση θυσία να αποτρέψει το ενδεχόμενο μιας συμμαχίας Σόφιας-Βερολίνου, καθώς σε μια τέτοια περίπτωση θα έχανε κάθε επαφή με το γεωστρατηγικό χώρο των Στενών του Βοσπόρου¹⁷⁵. Το φθινόπωρο του 1940 η περίπτωση της Βουλγαρίας θα βρεθεί στο επίκεντρο ενός διπλωματικού παιχνιδιού μεταξύ ΕΣΣΔ και Γερμανίας, οι οποίες επιθυμούσαν την συμμετοχή της Σόφιας στους δικούς τους σχεδιασμούς, παράλληλα με τις συζητήσεις για την συμμετοχή ή όχι της Σοβιετικής Ένωσης σε ένα “ευρύτερο ευρωπαϊκό μέτωπο” κατά της βρετανικής αυτοκρατορίας¹⁷⁶. Προκειμένου να προσεταιριστεί τη Βουλγαρία και να την αποσπάσει από τη γερμανική επιρροή, η Μόσχα έδειχνε να υποστηρίζει τις εδαφικές της επιδιώξεις έναντι της Ρουμανίας (Νότιος Δοβρουτσά) και έναντι της Ελλάδας (Δυτική Θράκη)¹⁷⁷. Όσο το διπλωματικό σκηνικό μεταξύ Βερολίνου και Μόσχας οξυνόταν (καθώς από τα μέσα του φθινοπώρου 1940 είχε πλέον διαφανεί ότι η συνύπαρξη των δύο “αφύσικων εταίρων” δεν μπορούσε πλέον να συνεχιστεί και πως ο πόλεμος ήταν αναπόφευκτος), τόσο οι ανοιχτές επεμβάσεις της Μόσχας στη Βουλγαρία αυξάνονταν. Τον Νοέμβριο του 1940 η Μόσχα θα προτείνει στη Σόφια να εγγυηθεί η ίδια την ασφάλεια των συνόρων της¹⁷⁸. Την άρνηση της Σόφιας, η οποία ήταν σε άμεση επαφή με το Βερολίνο, θα ακολουθήσει νέα πρόταση (25 Νοεμβρίου) για σύμφωνο μη επίθεσης και αμοιβαίας υποστήριξης¹⁷⁹, η αποδοχή του οποίου από τη Σόφια θα σήμαινε ότι περνά αυτομάτως στην σοβιετική σφαίρα επιρροής. Η νέα άρνηση της Βουλγαρίας καταδεικνύει την αυξημένη επιρροή, που ασκούσε το Βερολίνο, αλλά και τον υπόγειο διπλωματικό ανταγωνισμό για την κατοχύρωση καλύτερων θέσεων στην σκακιέρα ασφαλείας ενόψει των επόμενων βημάτων.

Από ένα σημείο και μετά η Βουλγαρία βρέθηκε μπροστά στην ανάγκη της επιλογής. Διπλωματικά η Σόφια ήθελε να συμβιβάσει τα ασυμβίβαστα: την ικανοποίηση των αναθεωρητικών της στόχων χωρίς να εμπλακεί στον παγκόσμιο πόλεμο. Αυτό που επιζητούσε κυρίως ήταν η υποστήριξη ή έστω η ανοχή του Βερολίνου απέναντι στις αναθεωρητικές της επιδιώξεις. Προκειμένου να το πετύχει αυτό, όμως, δεν διατεθειμένη να συμμετάσχει άμεσα στα πολεμικά

Πατάκη, Αθήνα, 2009, σσ. 444-445.

¹⁷⁵ Martin van Creveld, *Η στρατηγική του Χίτλερ (1940-1941): Το Βαλκανικό ζήτημα*, μετ. Βαγγέλης Στεργιόπουλος, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 2013, σ.123.

¹⁷⁶ Martin van Creveld, *Ο.π.*, σσ. 135-142.

¹⁷⁷ Η σοβιετική υποστήριξη ή “κατανόηση” προς τις βουλγαρικές αναθεωρητικές θέσεις είχε διαφανεί ήδη από το Μάιο του 1939. Εκείνη την περίοδο, ο γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εξωτερικών Υποθέσεων της ΕΣΣΔ, Αρκάντι Σομπόλεφ, είχε συνδέσει την απόδοση τόσο της Δυτικής όσο και της Ανατολικής Θράκης με τη σύμπτυξη ενός συμφώνου αμοιβαίας φιλίας μεταξύ των δύο κρατών: Σπυρίδων Πλουμίδης, *Έδαφος και Μνήμη στα Βαλκάνια, ο αγροτικό εθνικισμός στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία (1927-1946)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2011, σσ. 306-307 (υποσ. 171, όπου γίνεται αναφορά στην σοβιετική προσφορά ενός συμφώνου μη επίθεσης προς τη Βουλγαρία στις 25 Νοεμβρίου 1940. Σύμφωνα με το σοβιετικό υπουργό Εξωτερικών, Μολότοφ, τυχόν επίτευξη ενός τέτοιου συμφώνου θα συνοδευόταν από σοβιετική υποστήριξη στις βουλγαρικές αξιώσεις σε δυτική Θράκη και γιουγκοσλαβική Μακεδονία.).

¹⁷⁸ Richard J. Crampton, *A Short History of Modern Bulgaria*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1987, σ.122.

¹⁷⁹ P.M.H Bell, *Τα αίτια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη*, σ. 461.

σχέδια της Γερμανίας. Οι γερμανικές πιέσεις προς την Σόφια επεκτάθηκαν μετά την σύναψη του Τριμερούς Συμφώνου (1940)¹⁸⁰. Παράλληλα με την σοβιετική “διπλωματική επίθεση” έναντι της Σόφιας, το Νοέμβριο του 1940 σε διμερή συνομιλία ο Χίτλερ προσπάθησε να αποσπάσει από τον Μπόρις Γ΄ τη συμμετοχή της Βουλγαρίας στο Σύμφωνο. Σε αυτή τη φάση, ο βούλγαρος μονάρχης θα προσπαθήσει να κερδίσει χρόνο μη θέλοντας ακόμη να ενταχθεί φανερά στον γερμανικό συνασπισμό υπό τον φόβο της σοβιετικής και βρετανικής αντίδρασης¹⁸¹. Τελικά, την 1η Μαρτίου 1941 ο Μπόγκταν Φίλοφ στην Βιέννη υπέγραψε την συμμετοχή της Βουλγαρίας στο Τριμερές Σύμφωνο αποσπώντας από τη Γερμανία την υποστήριξη στις διεκδικήσεις της απέναντι στη Δυτική Θράκη και στην περιοχή της Μακεδονίας (ελληνική και γιουγκοσλαβική)¹⁸². Η συμφωνία της 1ης Μαρτίου έλαβε τελικά την υποστήριξη της Σοββάνιε, αλλά προκαλέσε τις έντονες διαμαρτυρίες της Σοβιετικής Ένωσης, η όποια έβλεπε την βουλγαρική συμμετοχή στο Σύμφωνο ως απειλητική ενέργεια¹⁸³. Τα απτά αποτελέσματα της ένταξης της Βουλγαρίας στο γερμανικό άξονα θα έρθουν τον Απρίλιο του 1941. Η ταυτόχρονη κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας (μετά τις 6 Απριλίου 1941) θα επιτρέψει την είσοδο βουλγαρικών στρατευμάτων στη Δυτική Θράκη, την Ανατολική Μακεδονία, καθώς και τη περιοχή της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας. Η παρουσία της Βουλγαρίας στις περιοχές αυτές θα λάβει επίσημο χαρακτήρα τον Μάιο του 1941 με τη γερμανική υπόμνηση, ότι το καθεστώς αυτό έχει χαρακτήρα προσωρινό (μέχρι το τέλος του πολέμου)¹⁸⁴.

Τα πρώτα σοβαρά προβλήματα στην βαλκανική στρατηγική της Βουλγαρίας θα έρθουν με τη γερμανική εισβολή στη Σοβιετική Ένωση (22 Ιουνίου 1941). Η Σόφια δεν ήταν διατεθειμένη να συμμετάσχει ως σύμμαχος του Βερολίνου στο Ανατολικό Μέτωπο για λόγους τόσο γεωγραφικούς όσο και ιστορικής μνήμης. Καταρχάς, η μνήμη της καταστροφής του Α' Παγκοσμίου Πολέμου έκανε τη βουλγαρική ελίτ πολύ προσεκτική στο να μη θέλει να κλείσει διαύλους επικοινωνίας με καμία Μεγάλη Δύναμη. Ακόμη περισσότερο, όταν αυτή ήταν η Σοβιετική Ένωση, η γεωγραφική εγγύτητα με την οποία ήταν αρκετά σοβαρός παράγοντας, ώστε να καθιστά επικίνδυνη κάθε σκέψη ευθείας αντιπαραβολής μαζί της. Τέλος, δεν πρέπει να υποτιμώνται τα παραδοσιακά φιλορωσικά αισθήματα της βουλγαρικής αυτοσυνειδησίας. Θυμίζουμε, ότι η βουλγαρική κοινωνία είχε

¹⁸⁰ Barbara Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων*, τόμος Β΄ [20ός αιώνας], μετ. Σταυρούλα Γιαννοπούλου, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2006, σ. 364.

¹⁸¹ Martin van Creveld, *Η στρατηγική του Χίτλερ (1940-1941)*, σ. 123.

¹⁸² Stevan K. Pavlowitsch, *Ιστορία των Βαλκανίων (1804-1945)*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 453.

¹⁸³ Η συζήτηση για την επικύρωση του Συμφώνου έλαβε χώρα εκτάκτως στις 2 Μαρτίου 1941. Εκεί, ο Μπόγκταν Φίλοφ προσπάθησε υποκριτικά να ισχυριστεί ότι η συμμετοχή της Βουλγαρίας στο Σύμφωνο δεν τροποποιούσε τον φιλειρηνικό χαρακτήρα της βουλγαρικής πολιτικής. Το κλίμα στη Σοββάνιε ήταν ιδιαίτερα φορτισμένο με την αντιπολίτευση (κυρίως τους αγροτικές και τα μέλη του Βουλγαρικού Εργατικού Κόμματος) να διαμαρτύρονται εντόνως για τις εξελίξεις για την υπογραφή του Συμφώνου, το οποίο θεωρούσαν ως άκρως επικίνδυνη εξέλιξη για τα βουλγαρικά συμφέροντα: Σπυρίδων Πλουμίδης, *Έδαφος και Μνήμη στα Βαλκάνια*, σ. 310.

¹⁸⁴ Ξανθίππη Κοτζαγεώργη, “Η παραχώρηση της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης στη Βουλγαρία εκ μέρους των Γερμανών”, στο Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η Βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη (1941-1944). Καθεστώς- Παράμετροι-Συνέπειες*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 42-44.

συνδέσει τη Ρωσία με την επίτευξη της εθνικής της παλιγεννεσίας¹⁸⁵, οπότε και χάρις στα ρωσικά όπλα ο οθωμανός σουλτάνος αναγκάστηκε να αποδεχθεί την αυτονόμηση του βουλγαρικού βασιλείου. Αυτή η αντίληψη δεν είχε αδυνατίσει ακόμη και μετά την Επανάσταση των Μπολσεβίκων (1917) και τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της παλαιάς Τσαρικής Αυτοκρατορίας. Για όλους αυτούς τους λόγους, η Σόφια όχι μόνο δεν συμμετείχε στις πολεμικές επιχειρήσεις (η μοναδική χώρα-σύμμαχος του Άξονα που δεν συμμετείχε πολεμικά στην εισβολή στη Σοβιετική Ένωση¹⁸⁶), αλλά αρνήθηκε ακόμη και να διακόψει τις διπλωματικές της σχέσεις με τη Μόσχα προς μεγάλη απογοήτευση της Γερμανίας¹⁸⁷.

Η εξέλιξη αυτή, όμως, δεν εμπόδισε το Κομμουνιστικό Κόμμα Βουλγαρίας να κηρύξει ανοιχτό αγώνα εναντίον της κυβέρνησης Φίλοφ, του Βασιλέα Μπόρις Γ' και της συνεργασίας με τη Γερμανία. Η κομμουνιστική δραστηριοποίηση θα λάβει σιγά σιγά τον δυναμικό χαρακτήρα, που παρατηρήθηκε και στις υπόλοιπες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Κατά τα πρότυπα της πολιτικής συμμαχίας κομμουνιστικών κομμάτων με άλλες δημοκρατικές και αντιφασιστικές δυνάμεις, το 1942 θα ιδρυθεί το Πατριωτικό Μέτωπο¹⁸⁸, η πλέον γνωστή βουλγαρική αντιστασιακή δύναμη και αυτή που θα σηκώσει το πολιτικό βάρος μετά τη πολιτική αλλαγή του 1944. Το Πατριωτικό Μέτωπο σχηματίστηκε με πρωτοβουλία του Κομμουνιστικού Κόμματος (ο ίδιος ο Γκεόργκι Ντιμιτρόφ, τελευταίος ηγέτης της Κομιντέρν, από τη Μόσχα καλούσε τους οπαδούς του κόμματος σε δημιουργία ενός τέτοιου πολιτικού μετώπου¹⁸⁹) και εκτός από το ΚΚΒ αποτελούνταν από το κίνημα Ζβενό (αρχηγός ο Κίμον Γκεοργκίεφ), την αριστερή πτέρυγα του Αγροτικού Κόμματος (του Νίκολα Πετκόφ) και τους βούλγαρους σοσιαλδημοκράτες. Οι στόχοι του Πατριωτικού Μετώπου περιλαμβάνονταν σε ένα συνολικό κείμενο δώδεκα σημείων. Οι βασικότεροι από αυτούς ήταν η διακοπή των σχέσεων της Σόφιας με τον Άξονα, ο προσεταιρισμός της αντιφασιστικής Συμμαχίας και η καταπολέμηση των φασιστικών και απολυταρχικών οργανώσεων¹⁹⁰. Το ΠΜ από την επόμενη χρονιά της ίδρυσής του (από το 1943) θα γνωρίσει ραγδαία άνοδο αναπτύσσοντας πλέον την ανοιχτή αντίσταση κατά του Βασιλέα Μπόρις Γ' και των φιλικών του κυβερνήσεων. Έτσι, παράλληλα με τη χειροτέρευση των εξελίξεων στο μέτωπο του Πολέμου (1943-1944) θα αποτελέσει μια νοητή απειλή για το θεσμό της Βασιλείας και το καθεστώς της Σόφιας.

¹⁸⁵ Νίκος Βλάχος, *Το Μακεδονικό ως φάση του Ανατολικού Ζητήματος (1878-1908)*, Αθήνα 1954, σσ. 90-96.

¹⁸⁶ P.M.H Bell, *Τα αίτια του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη*, σ. 400.

¹⁸⁷ Iskra Baeva και Evgenia Kalinova, *ό.π.*, σσ. 20-21.

¹⁸⁸ Yannis Sygkelos, *Nationalism from the left. The Bulgarian Communist Party during the Second World War and the early Post-War Years*, Leiden-Boston: Brill, 2001.

¹⁸⁹ Iskra Baeva και Evgenia Kalinova, σσ. 21-23.

¹⁹⁰ Λευτέρης Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια από το 1453 και μετά*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 1425.

ii. *Οι προσπάθειες της Σόφιας για έξοδο από τον πόλεμο και η 9η Σεπτεμβρίου 1944:*

Την περίοδο 1941-1943 η Σόφια ήταν επικεντρωμένη στην προσπάθεια εκβουλαρισμού των πληθυσμών στις επαρχίες, όπου ασκούσε τον έλεγχό της, μη δείχνοντας επιθυμία εμπλοκής στα σχέδια του Βερολίνου. Τον Δεκέμβριο του 1941 βέβαια κήρυξε τον πόλεμο¹⁹¹ στις Ηνωμένες Πολιτείες και τη Βρετανία θέλοντας ίσως να εξευμενίσει την γερμανική απογοήτευση για τη στάση της απέναντι στις επιχειρήσεις στο Ανατολικό Μέτωπο. Από τα μέσα, όμως, του 1943 τα σύννεφα είχαν αρχίσει να πυκνώνουν. Η αρνητική τροπή που είχε λάβει ο πόλεμος για το στρατόπεδο του Άξονα (ήττα στο Στάλινγκραντ, συμμαχική απόβαση στη Σικελία) ιδίως το διάστημα Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1943 με τη διαφαινόμενη αποχώρηση της Ιταλίας δημιουργούσε δεύτερες σκέψεις στη Σόφια όσο αφορά το μέλλον της ως μέλος του Άξονα. Ο ιστορικός Σπυρίδων Σφέτας στέκεται ιδιαίτερα στο γεγονός της συνάντησης του Αδόλφου Χίτλερ με το βούλγαρο βασιλιά Μπόρις Γ' στις 9 Αυγούστου 1943 στη Γερμανία. Εκεί, ο γερμανός καγκελάριος πρότεινε την επέκταση της βουλγαρικής ζώνης κατοχής στο σύνολο της ελληνικής Μακεδονίας μαζί με την πόλη της Θεσσαλονίκης¹⁹². Η άρνηση του Μπόρις Γ' στην αποδοχή της γερμανικής πρότασης ερμηνεύεται από την προσωπική πεποίθηση του μονάρχη, ότι η Γερμανία τελικά θα έχανε το πόλεμο¹⁹³. Η κίνηση αυτή δεν μπορούσε παρά να δημιουργήσει έντονες υποψίες στην άλλη πλευρά περί των αληθινών προθέσεων της Σόφιας. Ο ξαφνικός θάνατος του μονάρχη στις 28 Αυγούστου 1943, λίγες μόλις μέρες μετά την προηγηθείσα συνάντηση Χίτλερ-Μπόρις, έχει απασχολήσει πολύ τους ιστορικούς της περιόδου. Πολλές μελέτες αναφέρουν ως πιθανή εκδοχή του θανάτου τη δηλητηρίαση από πλευράς των Γερμανών¹⁹⁴, καθώς φοβόντουσαν ότι ο Μπόρις Γ' σκόπευε να έρθει σε διαπραγματεύσεις με τους Συμμάχους, ώστε να εξέλθει η Βουλγαρία από τον πόλεμο με τις λιγότερες πιθανές απώλειες.

Όπως και να έχει, αμέσως μετά λόγω του νεαρού της ηλικίας του διαδόχου Συμεών Β' συγκροτήθηκε συμβούλιο Αντιβασιλείας υπό την τριανδρία: Μπόγκνταν Φίλοφ, στρατηγό Νικόλα Μίχοφ και τον πρίγκηπα Κύριλλο. Νέος πρωθυπουργός θα οριστεί ένας εκπρόσωπος της γερμανόφιλης μερίδας, ο Ντόμπρι Μποζίλοφ. Η νέα κατάσταση θα διερευνήσει την πιθανότητα εξόδου της Βουλγαρίας από το πόλεμο. Μία από τις προϋποθέσεις που έθεσαν οι Σύμμαχοι ήταν η αποχώρηση των βουλγαρικών στρατευμάτων από την Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία¹⁹⁵. Η

¹⁹¹ Iskra Baeva και Evgenia Kalinova, σσ. 20-22.

¹⁹² Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, Τόμος Β' [Από τον Μεσοπόλεμο στη λήξη του Ψυχρού Πολέμου, 1919-1989], Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 266.

¹⁹³ R.J Crampton, *Bulgaria*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2007, σ. 271.

¹⁹⁴ Σπυρίδων Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια*, σ. 315 (και υποσ. 194 όπου υπάρχει βιβλιογραφία με αντικρουόμενες απόψεις πάνω σε αυτό το γεγονός). Βλ. κυρίως Stephane Groueff, *Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Bulgaria 1918-1943*, Lanham, Maryland και Οξφόρδη 1987.

¹⁹⁵ Χαράλαμπος Μηνασίδης, *Η πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών στο Μακεδονικό ζήτημα τη δεκαετία του 1940*,

ανακάλυψη των συνομιλιών Βουλγαρίας-Συμμάχων από τη γερμανική αντικατασκοπία γρήγορα έβαλαν τέρμα σε αυτή τη προσπάθεια της Σόφιας¹⁹⁶.

Από αυτό το σημείο και μετά η παράταση της βουλγαρικής συμμετοχής στο πόλεμο στο πλευρό του Άξονα κινήθηκε παράλληλα με μια αλματώδη άνοδο του αντιστασιακού κινήματος στο εσωτερικό της χώρας. Το Πατριωτικό Μέτωπο την περίοδο 1943-1944 με υποστήριξη από Σοβιετική Ένωση και Βρετανία προχώρησε στη δημιουργία αντάρτικων σωμάτων υπό την ηγεσία του Τράικο Κοστώφ(επιφανούς στελέχους και γενικού γραμματέα του Κόμματος κατά την περίοδο του Πολέμου και της Απελευθέρωσης)¹⁹⁷, ενώ από τα τέλη του 1943 οι Σύμμαχοι ξεκίνησαν αεροπορικούς βομβαρδισμούς κατά της Βουλγαρίας. Αλλά ο μεγαλύτερος φόβος της βουλγαρικής ελίτ του 1943-1944 ήταν η απειλή από τη Σοβιετική Ένωση. Η σταδιακή υποχώρηση των Γερμανών στο Ανατολικό Μέτωπο έφερε τον Κόκκινο Στρατό στο προαύλιο της Βαλκανικής, την ίδια στιγμή που οι Σύμμαχοι δεν έδειχναν να ενδιαφέρονται για μια αποβατική ενέργεια στην περιοχή. Η σοβιετική προέλαση μετά την άνοιξη του 1944 και η γεωγραφική εγγύτητα με τη Βουλγαρία ήταν παράγοντες που προεξοφλούσαν, ότι η χώρα αργά ή γρήγορα θα βίωνε μια εισβολή από μεριάς του Κόκκινου Στρατού¹⁹⁸, και το ερώτημα ήταν αυτή η εξέλιξη θα συνοδευόταν από βαρύτατους όρους έναντι της Σόφιας.

Ο πυρετός των εξελίξεων οδήγησε σε μια νέα κυβερνητική αλλαγή στη Σόφια, καθώς το Μάιο του 1944 αναλαμβάνει νέος πρωθυπουργός ο Ιβάν Μπαγριάνοφ, μέλος του Αγροτικού Κόμματος¹⁹⁹. Το νέο κυβερνητικό σχήμα γρήγορα προχώρησε σε διαπραγματεύσεις με τους Δυτικούς Συμμάχους με σκοπό την ανακωχή²⁰⁰. Μπροστά στις εξελίξεις στο πεδίο της Ρουμανίας (πραξικόπημα Μιχαήλ κατά Αντωνέσκου, 25 Αυγούστου 1944) η κυβέρνηση του Ιβάν Μπαγριάνοφ ανακήρυξε την ουδετερότητα της χώρας στις 26 Αυγούστου, την ίδια στιγμή που τα πρώτα σοβιετικά στρατεύματα έφταναν στα βόρεια σύνορα της χώρας²⁰¹. Μπροστά στις δραματικές εξελίξεις το Πατριωτικό Μέτωπο καλούσε σε παραίτηση της κυβέρνησης (28 Αυγούστου 1944)²⁰².

Η βουλγαρική ουδετερότητα δεν έβρισκε την αποδοχή της Σοβιετικής Ένωσης, η οποία επέμενε να ελέγχει πλήρως τις εξελίξεις στη Νότιο Βαλκανική. Η άρνηση αυτή της Μόσχας είχε ως αποτέλεσμα την πτώση της κυβέρνησης Μπαγριάνοφ και τον σχηματισμό νέας στις 2 Σεπτεμβρίου 1944 υπό τον Κώστα Μουράβιεφ, μέλος του Αγροτικού Κόμματος επίσης. Η κυβέρνηση Μουράβιεφ δήλωσε επίσημα, ότι δεν βρίσκεται πλέον σε πόλεμο με τις Ηνωμένες

Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2016, σ. 112.

¹⁹⁶ Σπυρίδων Σφέτας, *Βαλκανική Ιστορία*, τ. Β', σσ. 267-268.

¹⁹⁷ John Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου (1945-1991)*, σ.409.

¹⁹⁸ Mark Mazower, *Σκοτεινή Ηπειρος: ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011, σ. 223.

¹⁹⁹ Λευτέρης Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια μετά το 1453*, σ. 1503.

²⁰⁰ R.J Crampton, *Bulgaria*, σ. 273.

²⁰¹ Iskra Baeva-Evgenia Kalinova, σ. 23.

²⁰² Σ. Χουντιάκοφ, *Η απελευθέρωση των Βαλκανίων*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1976, σσ. 49-65.

Πολιτείες και τη Μεγάλη Βρετανία, αλλά δίσταζε να δηλώσει ότι κηρύσσει τον πόλεμο στη Γερμανία από φόβο γερμανικών αντιποίνων λόγω των στρατευμάτων που παρέμεναν ακόμη στη χώρα. Αυτό το έπραξε μετά την αποχώρησή του στις 6 Σεπτεμβρίου, αλλά ήταν πλέον αργά, καθώς την προηγούμενη μέρα (5 Σεπτεμβρίου 1944) η Σοβιετική Ένωση δίχως να ενημερώσει τους Συμμάχους είχε κηρύξει τον πόλεμο στη Σόφια²⁰³. Τα πρώτα σοβιετικά στρατεύματα εισήλθαν σε βουλγαρικό έδαφος την 8η Σεπτεμβρίου 1944, τη μέρα που θα άρχιζε να ισχύει η κήρυξη πολέμου της Βουλγαρίας έναντι της Γερμανίας. Την ίδια στιγμή η Κεντρική Επιτροπή του Βουλγαρικού Εργατικού Κόμματος (μετωπική οργάνωση του Κομμουνιστικού Κόμματος) και το φιλοσοβιετικό αντάρτικο κίνημα (Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός) καταστρώνουν σχέδια εξέγερσης προκειμένου να ελεγχθεί πλήρως η κατάσταση²⁰⁴.

Τη νύχτα μεταξύ 8ης και 9ης Σεπτεμβρίου στη Σόφια ξέσπασε ανοιχτή εξέγερση²⁰⁵. Εκείνη τη νύχτα αξιωματικοί του Στρατού στη Σόφια και σε σημαντικές στρατιωτικές δυνάμεις, προσκείμενοι στο Πατριωτικό Μέτωπο, εξεγέρθηκαν εναντίον της κυβέρνησης Μουράβιεφ και οδήγησαν τις εξελίξεις στην κατάληψη της εξουσίας από το Πατριωτικό Μέτωπο. Ρόλο-καταλύτη είχε το κίνημα Ζβενό (καθώς δικοί του αξιωματικοί ήταν αυτοί που το βράδυ της 8ης Σεπτεμβρίου κατέλαβαν σημαντικά σημεία της Σόφιας, όπως τα υπουργεία Πολέμου και Εσωτερικών Υποθέσεων). Η νέα κυβέρνηση που συγκροτήθηκε αποτελούταν και από τα τέσσερα κόμματα του Πατριωτικού Μετώπου. Πρωθυπουργός ορίστηκε ο Κίμων Γκεοργκίεφ του κινήματος Ζβενό (πρώην δικτάτορας)²⁰⁶. Ο ίδιος ο Γκεοργκίεφ το πρωί της 9ης Σεπτεμβρίου 1944 ανακοίνωσε την επικράτηση του Πατριωτικού Μετώπου: “[...] *Το Πατριωτικό μέτωπο αναλαμβάνει σε αυτές τις κρίσιμες ώρες και κάτω από αυτές τις δύσκολες συνθήκες τη διαχείριση της χώρας, για να τη λυτρώσει από το χαμό* [...]”²⁰⁷. Σε τέσσερα υπουργεία τοποθετήθηκαν κομμουνιστές, όπως ο μεταγενέστερος πρωθυπουργός της χώρας Άντον Γιούγκοφ, ενώ άλλες τέσσερις θέσεις απέσπασε και το Αγροτικό Κόμμα²⁰⁸ του Νικόλα Πετκόφ. Το κρίσιμο υπουργείο Πολέμου ανατέθηκε στον συνταγματάρχη Ντάμιαν Βέλτσεφ, μέλος και αυτός όπως και ο Γκεοργκίεφ του κινήματος Ζβενό (και παλαιός κινηματίας), ο οποίος στις 18 Σεπτεμβρίου 1944 διέταξε την παραμονή των βουλγαρικών στρατευμάτων στην Ανατολική Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη²⁰⁹. Μετά την 9η Σεπτεμβρίου το κοινοβούλιο διαλύθηκε και η εξουσία γινόταν με νομοθετικά διατάγματα.

²⁰³ R.J. Crampton, *Eastern Europe in the twentieth century and after*, Routledge, 1994, σ. 208.

²⁰⁴ R.J Crampton, *Bulgaria*, σσ. 274-275.

²⁰⁵ Stevan Pavlowitsch, σ. 462.

²⁰⁶ Iskra Baeva-Evgenia Kalinova, σσ. 24-25.

²⁰⁷ Βασίλειος Δημητριάδης, *Η στάση της Βουλγαρίας στο Μακεδονικό Ζήτημα (1948-1967): ανάμεσα στο βουλγαρικό εθνικισμό και τον προλεταριακό διεθνισμό*, Πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 35.

²⁰⁸ Λευτέρης Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια μετά το 1453*, σσ. 1503-1506.

²⁰⁹ Τριαντάφυλλος Υψηλάντης, *Η Βουλγαρική κατοχή στις Σέρρες*, Σερραϊκά Ανάλεκτα, Τόμος Δ' (2006).

Συγκροτήθηκε νέο συμβούλιο αντιβασιλείας αλλά με μειωμένη ισχύ και σημασία. Τυπικά η μοναρχία διατηρήθηκε. Μάλιστα, η νέα κατάσταση γρήγορα προχώρησε σε συλλήψεις των μελών της Αντιβασιλείας, καθώς και μελών των υπουργικών συμβουλίων της περιόδου του Πολέμου. Μετά την 9η Σεπτεμβρίου 1944 μια νέα εποχή ξεκινούσε για τη Βουλγαρία.

iii. *Προς την εγκαθίδρυση Λαϊκής Δημοκρατίας (1944-1947):*

Η εγκαθίδρυση Λαϊκής Δημοκρατίας στη Βουλγαρία δεν ήταν μια διαδικασία αυτόματη, ούτε συνέβη σε βραχύ χρονικό διάστημα. Αντίθετα, ήταν μια διαδικασία η οποία διήρκεσε συνολικά τρία χρόνια και αποτελούσε μέρος των διαδικασιών σύγκλισης της Ανατολικής Ευρώπης με το σοβιετικό μοντέλο μέσα στο γενικότερο πλαίσιο συγκρότησης των μεταπολεμικών συνασπισμών. Όσο οι διαδικασίες διαίρεσης της Ευρώπης σε ανατολική και δυτική βάθαινε (κυρίως μετά το 1946-1947) τόσο η σοβιετική επιθυμία για πλήρη έλεγχο της Ανατολικής Ευρώπης άφηνε πίσω της τα μοντέλα των αντιφασιστικών μετώπων και ωθούσε τις καταστάσεις προς την ανάληψη της εξουσίας αποκλειστικά από τους κομμουνιστές. Αλλά αυτό δεν ήταν δυνατό να είναι εμφανές το 1944, στιγμή κατά την οποία ο πόλεμος δεν είχε ακόμη τελειώσει και η αντιφασιστική συμμαχία ήταν ακόμη σε ισχύ²¹⁰.

Είναι αλήθεια, όμως, ότι από ήδη από το 1944 η Βουλγαρία, μαζί με την Ρουμανία και την Πολωνία αποτελούσαν μια τριάδα χωρών ιδιαίτερα σημαντικών για την κατοχύρωση της μεταπολεμικής σοβιετικής ασφάλειας, τις οποίες η Μόσχα επιθυμούσε να είναι υπό την σφαίρα επιρροή της ή ακόμη και να ελέγχει πλήρως²¹¹. Η σοβιετική επιθυμία ελέγχου της Βουλγαρίας φάνηκε και στην συνάντηση Στάλιν-Τσόρτσιλ στις 9 Οκτωβρίου του 1944 στη Μόσχα, οπότε και με την συμφωνία των ποσοστών ο σοβιετικός ηγέτης εξασφάλισε την βρετανική αποδοχή της βαρύνουσας σημασίας που είχε η Σόφια για τη σοβιετική πολιτική²¹². Σε αντιστάθμισμα των βρετανικών παραχωρήσεων προς τη Μόσχα σε Ρουμανία και Βουλγαρία, ο Στάλιν έδωσε την πολυπόθητη ελευθερία κινήσεων στους Βρετανούς για τις δράσεις τους στην Ελλάδα²¹³.

²¹⁰ Γιάννης Γιαννιούπουλος, *Ο Μεταπολεμικός κόσμος: ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1992, σ. 43.

²¹¹ Serge Berstein, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20ο αιώνα*, (μετ.) Ηρακλεία Στροϊκού-Σοφία Βόικου, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2007, σ. 235-236.

²¹² Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001, σσ. 75-77.

²¹³ Βασίλης Κόντης, "Η πολιτική του ΚΚΕ και η Σοβιετική Ένωση στις παραμονές της απελευθέρωσης", [ΙΜΧΑ] Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944: *Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 347-355. Η συμφωνία των ποσοστών εξηγεί την χαρακτηριστική "σοβιετική σιωπή" κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών (1944). Παρόλο τα ήδη γνωστά γεωπολιτικά δεδομένα τα οποία έτσι κι αλλιώς καθιστούσαν αδύνατη μια

Η σοβιετική επιρροή στη Βουλγαρία εξασφαλιζόταν από την ισχυρή παρουσία σοβιετικών στρατευμάτων στη χώρα, γεγονός που τροφοδοτούσε και την εσωτερική επιρροή του Πατριωτικού Μετώπου. Η στρατιωτική παρουσία της Μόσχας στη χώρα θα συνεχιζόταν μέχρι την τελική υπογραφή συνθήκης Ειρήνης με τη Βουλγαρία (1947)²¹⁴. Στην αρχή η νέα κατάσταση ενδιαφέρθηκε κυρίως για την τύχη των βουλγαρικών στρατευμάτων σε Ελλάδα και Γιουγκοσλαβία, καθώς και για την συνέχιση του πολέμου κατά της Γερμανίας στο πλευρό της Σοβιετικής Ένωσης²¹⁵. Στις 18 Σεπτεμβρίου 1944 ο υπουργός Πόλεμου Βέλτσεφ, μέλος του κινήματος Ζβενό, είχε διατάξει την παραμονή των βουλγαρικών στρατευμάτων στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη προς μεγάλη απογοήτευση των Δυτικών Συμμάχων και της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης²¹⁶. Η άρνηση της Σόφιας να αποσύρει τα στρατεύματά της από τη περιοχή δικαιολογήθηκε με το σκεπτικό, ότι θα συμμετείχαν στις πολεμικές ενέργειες κατά του γερμανικού στρατού στην φάση αποχώρησής του από τα Βαλκάνια²¹⁷. Τελικά, μετά από ένα διπλωματικό παρασκήνιο που κράτησε περίπου ένα μήνα η αποχώρηση των βουλγαρικών στρατευμάτων από την ελληνική επικράτεια ολοκληρώθηκε μετά την υπογραφή της επίσημης ανακωχής μεταξύ Σοβιετικής Ένωσης και Βουλγαρίας στις 28 Οκτωβρίου 1944 (θυμίζουμε ότι η εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ των δύο χωρών είχε ξεκινήσει μόλις στις 5 Σεπτεμβρίου)²¹⁸.

Παράλληλα, η Σόφια μετά την επικράτηση του Πατριωτικού Μετώπου επιθυμούσε την συμμετοχή των στρατευμάτων της στον αγώνα κατά της Γερμανίας, ώστε η Βουλγαρία να κατοχυρώσει διπλωματικά οφέλη στις μεταπολεμικές ρυθμίσεις που θα ακολουθούσαν²¹⁹. Οι σοβιετικοί φαίνεται να συμφωνούσαν με τη συμμετοχή της Βουλγαρίας στο πόλεμο κατά του Βερολίνου, την ίδια ώρα που η πλευρά των Βρετανών διατηρούσε τις αμφιβολίες της. Η λύση που προκρίθηκε ήταν η συμμετοχή του βουλγαρικού στρατού σε επιχειρήσεις στη περιοχή της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας. Για να λάβει έμπρακτη μορφή, χρειάστηκε ειδική συμφωνία με τη πλευρά του Τίτο στις αρχές του Οκτωβρίου 1944. Τελικά, τακτικές βουλγαρικές δυνάμεις ακολούθησαν τον Κόκκινο Στρατό σε επιχειρήσεις κατά των Γερμανών στην Γιουγκοσλαβία²²⁰, την Ουγγαρία και την Αυστρία. Σε όλα αυτά τα μέτωπα η Βουλγαρία είχε απώλειες, οι οποίες συνολικά

παρέμβαση των Σοβιετικών υπέρ του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ (όπως το γεγονός ότι ο πόλεμος ακόμη συνεχιζόταν), είναι σίγουρο ότι ο Ιωσήφ Στάλιν επιθυμούσε να “εξαργυρώσει” αυτή του τη στάση κατά τη Μάχη των Αθηνών με μια αντίστοιχη δυτική σιωπή στην περίπτωση της σοβιετικής επιβολής στη Βουλγαρία ή σε άλλη χώρα της Ανατολικής Ευρώπης με εξίσου μεγάλη σημασία για τον ίδιο και την πολιτική του: Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, σ. 76.

²¹⁴ John Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου*, σ. 401.

²¹⁵ Iskra Baeva και Evgenia Kalinova, *ό.π.*, σσ. 30-32.

²¹⁶ Τάσος Χατζηαναστασίου, *Αντάρτες και Καπετάνιοι: Η Εθνική Αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης (1942-1944)*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 227-231.

²¹⁷ Χαράλαμπος Μηνασίδης, *Η πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών στο Μακεδονικό ζήτημα*, σ. 134.

²¹⁸ Barbara Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων*, τ. Β', σ. 402.

²¹⁹ Stevan K. Pavlowitsch, *Ιστορία των Βαλκανίων*, σ. 462.

²²⁰ S. Nesovic, *Yugoslav-Bulgarian relations (1941-1945)*, Σκόπια 1979, σ. 36.

έφθασαν τους 30.000-40.000 άνδρες²²¹, γεγονός με μεγάλη συμβολική αλλά και ουσιαστική σημασία για τις μεταπολεμικές διαπραγματεύσεις της ειρήνης.

Στο εσωτερικό πεδίο η κυβέρνηση του Πατριωτικού Μετώπου είχε να ασχοληθεί εξ αρχής με την αναδιοργάνωση του κράτους πάνω σε νέα μοντέλα, την τιμωρία των στελεχών των κυβερνήσεων της περιόδου 1939-1944 και την κατίσχυσή της έναντι των εσωτερικών της αντιπάλων. Το Πατριωτικό Μέτωπο εξήλθε από τον πόλεμο με μια ευρεία λαϊκή νομιμοποίηση λόγω της αντιστασιακής του δράσης και λόγω της συμμαχίας του με τη Μόσχα, που εκείνη τη στιγμή είχε την ακτινοβολία που της έδινε η στρατιωτική της κατίσχυση έναντι του Χίτλερ. Από την αρχή της πολιτικής του διακυβέρνησης είχε φανεί ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα (Βουλγαρικό Εργατικό Κόμμα) γρήγορα θα γινόταν η πλέον ισχυρή πολιτική του συνιστώσα λόγω της μαζικότητας της βάσης του, που είχε αρχίσει να αποκτά. Τα επίσημα στοιχεία δείχνουν, ότι ενώ προπολεμικά τα μέλη του Κόμματος δεν ανερχόντουσαν πάνω από 8.000 μέλη, το πρώτο χρόνο μετά την Απελευθέρωση ανήλθαν στα 250.000, για να φτάσουν τα 470.000 στα μέσα στο 1946²²². Την μεταβατική περίοδο μετά την 9η Σεπτεμβρίου 1944 την ηγεσία του Βουλγαρικού Εργατικού Κόμματος είχε αναλάβει μία τριανδρία υπό τους Τράικο Κοστόφ (εκ των ηγετών της Αντίστασης), Άντον Γιούγκοφ (υπουργός της πρώτης κυβέρνησης του Πατριωτικού Μετώπου και μετέπειτα πρωθυπουργός) και Τσόλα Ντραγκοϊτσεβα. Αυτό το κυβερνητικό σχήμα ίσχυσε μέχρι να επιτευχθεί η επιστροφή του ιστορικού ηγέτη του Κομμουνιστικού Κόμματος, του Γκεόργκι Ντιμιτρόφ, από τη Μόσχα²²³.

Παράλληλα, προχωρούσε γοργά η συγκρότηση Λαϊκών Δικαστηρίων²²⁴. Αυτά έμελλε να δικάσουν τα στελέχη των κυβερνήσεων της περιόδου 1941-44, καθώς και γενικότερα όσους αναμείχτηκαν με το προηγούμενο καθεστώς. Την περίοδο Δεκέμβριος 1944 - Απρίλιος 1945 τα Λαϊκά Δικαστήρια δίκασαν τους τρεις αντιβασιλείς της περιόδου 1943-1944, τους υπουργούς των κυβερνήσεων της περιόδου 1939-1944, καθώς και πλειάδα “αντιδραστικών στοιχείων”, δηλαδή και πολλούς αντιμαχόμενους την νέα κατάσταση. Συνολικά, οι κατηγορούμενοι σε όλη αυτή την περίοδο ανήλθαν σε 11.122 άτομα, από τα οποία 2.730 καταδικάστηκαν σε θάνατο, ενώ άλλοι 1.305 σε ισόβια δεσμά²²⁵. Μέσα στο 1945 η σύγκρουση έφτασε και στο κυβερνητικό πεδίο, καθώς ο Νικόλα Πετκόφ, ηγέτης του Αγροτικού Κόμματος, παραιτήθηκε από υπουργός το Μάιο του 1945. Όσο ο καιρός πλησίαζε προς την διεξαγωγή των εκλογών, τόσο ο αυταρχισμός έναντι όσων δεν αποδέχονταν την νέα κατάσταση αύξανε. Ο υφαρπάζων αυταρχισμός προς επίτευξη της

²²¹ John Bell, *The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov*, Καλιφόρνια 1986, σ. 86.

²²² Geoffrey Roberts, *Stalin's wars, from world war to cold war (1939-1953)*, Yale University Press, 2008, σ. 251.

²²³ R.J. Crampton, *A short history of Modern Bulgaria*, σ. 153.

²²⁴ R.J. Crampton, *ό.π.*, σσ. 147-148.

²²⁵ Iskra Baeva και Evgenia Kalinova, *ό.π.*, σ. 35. Robert Lee Wolff, *The Balkans in Our time*, Norton, New York 1978, σ. 293.

κομμουνιστικής πλειοψηφίας είναι στοιχείο που παρατηρείται και στις περιπτώσεις της Ρουμανίας και της Πολωνίας, χώρες που μαζί με τη Βουλγαρία αποτελούσαν την απόλυτη προτεραιότητα της Μόσχας στην Ανατολική Ευρώπη²²⁶.

Η εκκαθάριση του εσωτερικού πεδίου έλαβε χώρα πριν από την διεξαγωγή των πρώτων μεταπολεμικών εκλογών μέσα σε ένα εκκρεμές διεθνές πλαίσιο με το νέο καθεστώς να μην αναγνωρίζεται ακόμη από τις Δυτικές Δυνάμεις. Ο Ιωσήφ Στάλιν ήδη από το Μάιο του 1945 ασκούσε διπλωματικές πιέσεις σε ΗΠΑ και Μεγάλη Βρετανία να αναγνωρίσουν τις νέες κυβερνήσεις σε Ρουμανία και Βουλγαρία²²⁷. Παρά το διπλωματικό παρασκήνιο αυτό δεν κατέστη εφικτό μέχρι το τέλος του καλοκαιριού του 1945, οπότε και αρχικά ήταν προγραμματισμένες οι πρώτες εκλογές στη χώρα (25 Αυγούστου). Η ηγεσία του Πατριωτικού Μετώπου, που πρόσκειτο στους κομμουνιστές, επιθυμούσε οι εκλογές να διεξαχθούν με λίστα και με ένα ψηφοδέλτιο, γεγονός που προκάλεσε τις αντιδράσεις τόσο του κινήματος Ζβενό όσο και της Αγροτικής Ένωσης. Ο ίδιος ο Πετκόφ απευθυνόμενος προς τις δυτικές δυνάμεις (ΗΠΑ, Βρετανία) κατηγόρησε ανοιχτά την κομμουνιστική πτέρυγα του Πατριωτικού Μετώπου για παραβίαση των συμφωνηθέντων της Γιάλτας για τη διαμόρφωση της μεταπολεμικής Ευρώπης²²⁸. Μπροστά στο κύμα της κατακραυγής ο Ιωσήφ Στάλιν παρενέβη ζητώντας από την ηγεσία του Πατριωτικού Μετώπου να προχωρήσει σε αναβολή των εκλογών²²⁹ για μεταγενέστερο στάδιο. Παράλληλα, ο σοβιετικός ηγέτης παρότρυνε τους βούλγαρους κομμουνιστές να χρησιμοποιήσουν ένα εκλογικό σύστημα, το οποίο να ευνοεί την συμμετοχή της αντιπολίτευσης. Το Πατριωτικό Μέτωπο αναγκάστηκε να συμμορφωθεί και έτσι η εκλογική διαδικασία αναβλήθηκε για τουλάχιστον τρεις μήνες.

Τελικά, οι εκλογές έλαβαν χώρα στις 18 Νοεμβρίου 1945, έξι μήνες μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και υπό την επίβλεψη των τριών μεγάλων νικητών του Πολέμου, των ΗΠΑ, της Μεγάλης Βρετανίας και της ΕΣΣΔ. Το εκλογικό αποτέλεσμα δεν άφηνε πολλά περιθώρια αντίδρασης. Επί των ψηφισάντων το Πατριωτικό Μέτωπο έλαβε το 88,14% με το Βουλγαρικό Εργατικό Κόμμα να λαμβάνει 94 έδρες και το Ζβενό 34²³⁰. Το κόμμα του Πετκόφ, καθώς και άλλοι ηγέτες της αντιπολίτευσης απείχαν από την διαδικασία διαμαρτυρόμενοι για το ασφυκτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές έλαβαν χώρα²³¹. Σε δύσκολη θέση ήρθαν και οι Μεγάλες Δυνάμεις της Δύσης, οι ΗΠΑ και η Μεγάλη Βρετανία. Από τη μία αναγνώριζαν τις ιδιαίτερες συνθήκες (όπως την άρνηση της ΕΣΣΔ να δεχθεί ξένους παρατηρητές), μέσα στις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι εκλογές, από την άλλη όμως δεν είχαν περιθώρια παρέμβασης σε μια χώρα της σφαίρας επιρροής

²²⁶ Serge Bernstein, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20ο αιώνα*, σ.235

²²⁷ Geoffrey Roberts, *Stalin's wars, from world war to cold war*, σ. 299.

²²⁸ Barbara Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων*, τ. Β', σ. 450.

²²⁹ Geoffrey Roberts, *ό.π.*, σ.299.

²³⁰ John Young, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου*, σ. 410.

²³¹ R.J. Crampton, *A short history of Modern Bulgaria*, σ. 153

της Σοβιετικής Ένωσης. Άλλωστε, το φθινόπωρο του 1945 οι προβλέψεις της Διάσκεψης της Γιάλτας για τις εκλογικές διαδικασίες στην μεταπολεμική Ευρώπη είχαν ήδη αρχίσει να φθίνουν μπροστά στην ανάγκη των παλαιών Συμμάχων να ισχυροποιήσουν τις θέσεις τους στην αναδυόμενη ψυχροπολεμική διαμάχη²³². Αυτό το στοιχείο θα διαφανεί λίγους μήνες αργότερα και στην περίπτωση των ελληνικών εκλογών του Μαρτίου 1946²³³.

Η εσωτερική κατάσταση θα αρχίσει να ξεκαθαρίζει από τις αρχές του 1946, οπότε σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση υπό τον Κίμων Γκεοργκίεφ το Μάρτιο²³⁴. Σταδιακά το Πατριωτικό Μέτωπο ενίσχυε τις θέσεις τόσο στα βασικά όργανα του κράτους, όπως ο στρατός, όσο και έναντι των στοιχείων της αντιπολίτευσης, όπως του σοσιαλδημοκράτη Κρέστιο Παστούχοφ. Στις 8 Σεπτεμβρίου 1946 έλαβε χώρα στη Βουλγαρία δημοψήφισμα για τη μορφή του πολιτεύματος. Το αποτέλεσμα ήταν συντριπτικό. Συγκεκριμένα, το 95,63% του εκλογικού σώματος ψήφισε υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας²³⁵. Ήταν άλλωστε επόμενο, ότι μετά το 1944 και όντας συνδεδεμένη με δύο καταστροφικές συμμετοχές σε δύο Παγκόσμιους Πολέμους η μοναρχία είχε απωλέσει κάθε λαϊκή νομιμοποίηση. Ως επακόλουθο, η βασιλεία στη Βουλγαρία καταργήθηκε και ο διάδοχος Συμεών κηρύχθηκε έκπτωτος και ανεπιθύμητο πρόσωπο στη χώρα. Οι εξελίξεις αυτές γίνονται σε περίπου παράλληλο χρόνο με το αντίστοιχο δημοψήφισμα στην Ελλάδα (1η Σεπτεμβρίου) περί της επιστροφής ή όχι του Βασιλέως Γεωργίου Β'. Τα αποτελέσματα του δημοψηφίσματος δεν αμφισβητήθηκαν ούτε από την αντιπολίτευση, οπότε στις 15 Σεπτεμβρίου η βουλγαρική Βουλή ανακήρυξε τη χώρα "Λαϊκή Δημοκρατία"²³⁶. Πρώτος Πρόεδρος της Λαϊκής Δημοκρατίας θα αναλάβει στην πορεία ο Βασίλι Κολάρωφ, εξέχον στέλεχος του ΚΚΒ, ο οποίος είχε επιστρέψει στη Βουλγαρία το φθινόπωρο του 1945 από τη Μόσχα μαζί με τον Γκεόργκι Ντιμιτρώφ²³⁷.

Μετά από αυτή την εξέλιξη η κυβέρνηση του Πατριωτικού Μετώπου εξήγγειλε νέες εκλογές για τη συγκρότηση Συντακτικής Βουλής με απώτερο στόχο να ξεκαθαρίσει το εσωτερικό πεδίο. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες εκλογές του 1945, αυτές δεν προκηρύχθηκαν με λίστα, ενώ σε αυτές συμμετείχε και το Αγροτικό Κόμμα του Πετκόφ, το οποίο απείχε από την προηγούμενη εκλογική διαδικασία. Από την κάλπη της 27ης Οκτωβρίου προέκυψαν τα εξής αποτελέσματα: Πατριωτικό Μέτωπο 75% και 366 έδρες (από τις οποίες 275 για το Κομμουνιστικό Κόμμα), ενώ το Αγροτικό

²³² Ηλίας Νικολακόπουλος, "Μετά τα Δεκεμβριανά: Από τη Βάρκιζα ως την Παλινόρθωση της Βασιλείας", στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, Τόμος 8ος [Αλβανικό Έπος-Κατοχή και Ανίσταση-Εμφύλιος], εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σ. 208.

²³³ Για τις εκλογές του 1946 στην Ελλάδα και τη σημασία τους, βλ. Γρηγόρης Ψαλλίδας (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946. Σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008.

²³⁴ Iskra Baeva-Evgenia Kalinova, σ. 38.

²³⁵ Ιωάννα Παπαθανασίου, "Οι κομμουνιστές στο διεθνές 1947", σ. 246.

²³⁶ Iskra Baeva-Evgenia Kalinova, σσ. 38-40. R.J. Crampton, *Eastern Europe in the twentieth century*, σ. 228.

²³⁷ R.J. Crampton, *A short history of Modern Bulgaria*, σσ. 160-170.

Κόμμα έλαβε ένα σεβαστό ποσοστό περί του 20%²³⁸. Συνολικά η αντιπολίτευση έλαβε 99 έδρες, επομένως δεν μπορούσε να αμφισβητήσει την παντοδυναμία του Πατριωτικού Μετώπου στις εσωτερικές εξελίξεις. Κατά συνέπεια, συγκροτήθηκε νέα κυβέρνηση υπό τον Γκιόργκι Ντιμιτρόφ, τον ιστορικό ηγέτη του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας. Ακόμη και κάτω από αυτά τα δεδομένα, ο Νίκολα Πετκόφ θα συνεχίσει να ασκεί δριμεία αντιπολίτευση τόσο εντός όσο και εκτός του Κοινοβουλίου. Τον Ιούνιο 1947 θα πέσει θύμα μιας πολιτικής καταστολής εκ μέρους της νέας κατάστασης και θα εκτελεστεί με ανυπόστατες κατηγορίες (20 Σεπτεμβρίου 1947)²³⁹. Η επίθεση ενάντια σε κάθε μορφή αντιπολίτευσης οδηγούσε τις εξελίξεις σταθερά προς τη μονοπώληση της εξουσίας από το Πατριωτικό Μέτωπο και τη θεσμική απαγόρευση ύπαρξης άλλων σχηματισμών. Στα τέλη του 1947 με την δημοσίευση του λεγόμενου “Συντάγματος Ντιμιτρόφ”²⁴⁰ η διαδικασία συγκρότησης της Λαϊκής Δημοκρατίας είχε ολοκληρωθεί στη Βουλγαρία παράλληλα με την εξέλιξη της αντίστοιχης διαδικασίας στη Ρουμανία και στην Πολωνία, στις τρεις χώρες δηλαδή όπου το σοβιετικό ενδιαφέρον ήταν περισσότερο ισχυρό²⁴¹.

iv. *Από τη πρώτη περίοδο του Ψυχρού Πολέμου στην εποχή της Ύφεσης (1947-1962):*

Από το σημείο αυτό και μετά θα ακολουθήσει η κατοχύρωση της μεταπολεμικής θέσης της Βουλγαρίας μέσα από την σταδιακή ένταξή της στους σχηματισμούς και θεσμούς του Ανατολικού Συνασπισμού, όπως αυτοί άρχισαν να συγκροτούνται από το 1947 και μετά. Το φαινόμενο που θα παρατηρηθεί στην διαμόρφωση της βουλγαρικής εξωτερικής τόσο την περίοδο 1944-48, όσο και αργότερα, είναι αυτό της προσπάθειας υποταγής των βουλγαρικών γεωπολιτικών συμφερόντων με αυτά της Σοβιετικής Ένωσης, που αποτελούσε την μεγάλη σύμμαχο και προστάτη της νέας Βουλγαρίας. Σε πρώτη φάση έχουμε την κατάληξη του Συνεδρίου Ειρήνης των Παρισίων του 1946-47, το οποίο έδωσε ένα τυπικό τέλος στην μεγάλη πολεμική περιπέτεια του 1939-1945 (βλ. Εισαγωγή). Εδαφικώς, η Βουλγαρία βγήκε αλώβητη από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και διατήρησε τα σύνορα που είχε τον Ιανουάριο του 1941²⁴². Η υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης σήμαινε πως πλέον τα σοβιετικά στρατεύματα μπορούσαν να αποχωρήσουν από το βουλγαρικό

²³⁸ R.J. Crampton, *Ο.π.*, σ. 153.

²³⁹ Serge Bernstein, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20ο αιώνα*, σ. 235-236. R.J. Crampton, *Eastern Europe in the twentieth century*, σ. 228.

²⁴⁰ R. Crampton, *A concise History of Bulgaria*, Cambridge University Press, 2006, σ. 190.

²⁴¹ Serge Berstein, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20ο αιώνα*, σ. 236.

²⁴² Σπυρίδων Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια*, σ. 411.

έδαφος, κάτι που συνέβη στα τέλη του 1947²⁴³.

Η νομιμοφροσύνη της Σόφιας έναντι του μεγάλου επαναστατικού κέντρου φάνηκε από το 1947 (έτος κατά το οποίο ο Ψυχρός Πόλεμος περνά στην πολύ θερμή του φάση με την ανάδυση του γερμανικού ζητήματος, την εξαγγελία του Δόγματος Τρούμαν και του Σχεδίου Μάρσαλ εκ μέρους της Δύσης) και μετά από το γεγονός, ότι σε αντίθεση με άλλες σοσιαλιστικές χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ακολούθησε τη Μόσχα σε όλες τις μεγάλες αποφάσεις και όλες τις κεντρικές επιλογές της. Ήδη από το 1947 η Σόφια συμμετείχε στην Κομινφόρμ (22-27 Σεπτεμβρίου 1947, Πολωνία)²⁴⁴, η οποία αποτέλεσε απάντηση του ανατολικού συνασπισμού στην εξαγγελία του Σχεδίου Μάρσαλ²⁴⁵ ως μια προσπάθεια συντονισμού της δράσης των σοσιαλιστικών κρατών, καθώς και στην ΚΟΜΕΚΟΝ (1949)²⁴⁶, η οποία ρύθμιζε τις οικονομικές σχέσεις μεταξύ των χωρών του ανατολικού συνασπισμού. Μάλιστα, η Σόφια ήταν μεταξύ των ελαχίστων συμμάχων της Μόσχας που εξέφρασαν εξ αρχής αρνητική διάθεση απέναντι στο Σχέδιο Μάρσαλ (1947) σε αντίθεση με χώρες της Κεντρικής Ευρώπης, όπως η Τσεχοσλοβακία, η οποία φαινόταν πιο συζητήσιμη στην αποδοχή της αμερικανικής βοήθειας²⁴⁷.

Πράγματι, η Σόφια αναδείχθηκε ταχύτατα στον πιστότερο δορυφόρο της Μόσχας. Η σημασία, που είχε η Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας για την σοβιετική πολιτική αυξήθηκε μετά την ρήξη Τίτο-Στάλιν και την αποπομπή της Γιουγκοσλαβίας από την Κομινφόρμ (1948)²⁴⁸. Η φυγή της τιτοϊκής Γιουγκοσλαβίας κατέστησε τη Σόφια ως την πιο σταθερή σύμμαχο της Σοβιετικής Ένωσης στα Βαλκάνια. Άλλωστε και η ίδια η Βουλγαρία ωφελήθηκε από αυτή την εξέλιξη, εφόσον μπορούσε πλέον να απεμπλακεί από τις γιουγκοσλαβικές πιέσεις όσον αφορά το “Μακεδονικό”²⁴⁹. Σε αυτές τις πιέσεις έως το 1948 η Σόφια δεν μπορούσε να αντισταθεί πλήρως κυρίως λόγω της σημαίνουσας θέσης της Γιουγκοσλαβίας στον ανατολικό συνασπισμό και λόγω του ηγεμονικού ρόλου που ο Τίτο επιθυμούσε να παίζει στα Βαλκάνια. Από το 1947-1948 και μετά η όλο και πιο ενεργητική συμμετοχή της Σόφιας στις διεργασίες του Ανατολικού Συνασπισμού σήμαινε και την αναπόφευκτη ψύχρανση στις σχέσεις της με την Δύση, τόσο με τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής²⁵⁰, όσο και με την μοναδική δυτική χώρα στα Βαλκάνια, δηλαδή την Ελλάδα. Με την

²⁴³ R.J. Crampton, *A short history of Modern Bulgaria*, σ.145.

²⁴⁴ Ζαν Ελενστέιν, *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης*, Τόμος Β΄, εκδ. Θεμέλιο, σ. 223. Ολόκληρο το κείμενο της απόφασης της Διάσκεψης της Πολωνίας βρίσκεται στο : *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τ. 11 (1947), σσ. 512-513.

²⁴⁵ Δόμνα Βισβιζή-Δοντά, *Ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου (1945-1970)*, Αθήνα 1973, σ. 47. Γρηγόρης Ψαλλίδα, “Η δημιουργία της Κομινφόρμ”, *Καθημερινή*, 15 Ιανουαρίου 2012.

²⁴⁶ Elena Dragomir, ‘The formation of the Soviet bloc’s Council for Mutual Economic Assistance: Romania’s involvement’, *Journal Cold War Studies*, vol.15 (2012), σσ. 34-47.

²⁴⁷ Ιωάννα Παπαθανασίου, “Οι κομμουνιστές στο διεθνές 1947”, σ. 257.

²⁴⁸ *Ελευθερία*, “Ο Τίτο πίνει ως προδότης”, 29 Ιουνίου 1948, σ. 1.

²⁴⁹ Evangelos Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη 1964, σσ. 174-184. Σπυρίδων Σφέτας, *Η διαμόρφωση της Σλαβομακεδονικής ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 257-268.

²⁵⁰ Ιορντάν Μπαέφ, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα: Διεθνείς διαστάσεις*, (μετ. Γιώργος Σιακαντάρης), Εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 1997, σ. 31.

Ελλάδα άλλωστε την χόριζαν εκτός από τις διπλωματικές αντεγκλήσεις στις Συνδιασκέψεις Ειρήνης και η βοήθεια που παρείχε η Σόφια στον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (1946-1949)²⁵¹.

Παράλληλα, λαμβάνουν χώρα αλλαγές σε θέσεις εξουσίας, εφόσον ο Γκεόργκι Ντιμιτρώφ απεβίωσε το καλοκαίρι του 1949, για να δώσει έτσι την θέση του στη πρωθυπουργία και στην ηγεσία του Κόμματος στον Βούλκο Τσερβένκωφ στις αρχές του 1950. Αρχικά, τη θέση του Γενικού Γραμματέα του Κόμματος είχε αναλάβει ο Βασίλι Κολάρωφ, πρώτος πρόεδρος της Λαϊκής Δημοκρατίας, μέχρι το θάνατό του τον Ιανουάριο του 1950²⁵². Ο Τσερβένκωφ, θιασώτης της πολιτικής του Ιωσήφ Στάλιν, προσπάθησε να εφαρμόσει πλήρως το σταλινικό μοντέλο διακυβέρνησης. Μία από τις πτυχές της πολιτικής του ήταν η συνέχιση των πολιτικών διώξεων σε όλο το φάσμα της βουλγαρικής κοινωνίας²⁵³. Πράγματι, την περίοδο 1947-1953, όπως και στην πλειοψηφία των ανατολικών χωρών²⁵⁴, παρατηρήθηκε στη Βουλγαρία ένας κύκλος σταλινικών διώξεων έναντι τόσο παλαιών στελεχών της κομμουνιστικής πλειοψηφίας (οι οποίοι δεν εναρμονίζονταν με τη γραμμή της Μόσχας), όσο και λοιπών ανεπιθύμητων στοιχείων, τα οποία βαφτίζονταν ως “ανατρεπτικά” ή “αντεπαναστατικά”. Από τον κύκλο των διώξεων δεν γλύτωσε ούτε ο Τράικο Κοστώφ, ηγετικό στέλεχος της Αντίστασης και γενικός γραμματέας του Κόμματος, ο οποίος κατηγορήθηκε ως οπαδός της “τιτοικής αντίδρασης”. Αποτέλεσμα ήταν ο Τράικο Κοστώφ να καταδικαστεί σε θάνατο και να εκτελεστεί (1949)²⁵⁵. Το ενδιαφέρον στοιχείο στη δίκη του Κοστώφ ήταν ο σημαντικός ρόλος που διαδραμάτισε μια μετέπειτα προσωπικότητα της πολιτικής ζωής της Βουλγαρίας, ο Τοντόρ Ζίφκωφ. Ο Ζίφκωφ ήταν αυτός που δραστηριοποιήθηκε από τη θέση του γραμματέα της περιφερειακής κομμουνιστικής επιτροπής της Σόφιας προκειμένου να επιτευχθεί η καταδικαστική απόφαση για τον πάλαι ποτέ ηγέτη της βουλγαρικής αντίστασης²⁵⁶.

Ο θάνατος του Ιωσήφ Στάλιν (1953) και η εξαγγελία της αποσταλινοποίησης²⁵⁷ από τον Νικίτα Χρουτσώφ (1956) δεν είχε στη Βουλγαρία τις συνέπειες ή τις αναταράξεις, που παρατηρήθηκαν σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης²⁵⁸, όπως η Ανατολική Γερμανία (1953) και κυρίως η Ουγγαρία (1956), όπου η αντίδραση ενάντια στο καθεστώς έλαβε το χαρακτήρα ανοιχτής εξέγερσης. Επίσης, σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις, εδώ οι αλλαγές στην εξουσία έγιναν πιο αργά και σταδιακά δίχως τις βίαιες εκπαραθυρώσεις των λεγόμενων “σταλινικών” ηγετών των εθνικών

²⁵¹ Καθημερινή, “Ο ελληνικός Εμφύλιος και το διεθνές κομμουνιστικό σύστημα”, 8 Απριλίου 2012.

²⁵² Βασίλειος Δημητριάδης, *Η στάση της Βουλγαρίας στο Μακεδονικό Ζήτημα (1948-1967)*, σσ. 64-65.

²⁵³ John Bell, *The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov*, σ. 108.

²⁵⁴ Anne Applebaum, *Σιδηρούν Παραπέτασμα: Συνθλίβοντας την Ανατολική Ευρώπη (1944-1956)*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2016, σσ. 249-300.

²⁵⁵ John Bell, *ό.π.*, σσ. 103-104.

²⁵⁶ Βασίλειος Δημητριάδης, *Η στάση της Βουλγαρίας στο Μακεδονικό Ζήτημα (1948-1967)*, σ. 60 (υποσ. 233).

²⁵⁷ Serge Bernstein-Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης*, Τόμος Γ' [Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα], Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σσ. 234-237.

²⁵⁸ Martin McCauley, *The Khrushchev era (1953-1964)*, Routledge, Νέα Υόρκη 1995, σσ. 46-48.

κομμουνιστικών κομμάτων²⁵⁹. Στην περίπτωση της Βουλγαρίας αυτή η διαδικασία έλαβε χώρα πιο ομαλά και παράλληλα με την διαδικασία αποκατάστασης μέρους των θυμάτων των διώξεων της σταλινικής περιόδου. Ο Βούλκο Τσερβενκώφ, πρωθυπουργός από το 1950, παρέδωσε στις αρχές του 1954 την ηγεσία του Κόμματος στον Τοντόρ Ζίφκωφ, τακτικό μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας και αρχηγό της Λαϊκής Πολιτοφυλακής της Σόφιας μετά την τομή της 9ης Σεπτεμβρίου 1944²⁶⁰. Ο Ζίφκωφ ξεκίνησε από τότε μια προσπάθεια εύρεσης ερεισμάτων μέσα στον κομματικό μηχανισμό και σταδιακής ισχυροποίησης της θέσης του. Οι εσωτερικές διεργασίες λαμβάνουν χώρα την ίδια στιγμή, που τα δεδομένα της στρατιωτικής παρουσίας των δύο ψυχροπολεμικών συνασπισμών στην ευρωπαϊκή ήπειρο περνούν σε άλλη φάση μετά την ίδρυση του Συμφώνου της Βαρσοβίας (1955)²⁶¹. Ο στρατιωτικός βραχίονας των χωρών του ανατολικού συνασπισμού αποτέλεσε ουσιαστικά απάντηση στην προηγηθείσα παρουσία του NATO στην δυτική Ευρώπη και εμπέδωσε και στο τυπικό στρατιωτικό πεδίο την διαίρεση της Ευρώπης. Η Βουλγαρία, που συμμετείχε από την ίδρυση του οργανισμού, αποτέλεσε μία από τις κυριότερες δυνάμεις του Συμφώνου, ίσως την δεύτερη σημαντικότερη μετά τη Σοβιετική Ένωση²⁶².

Μετά το 20ό Συνέδριο του ΚΚΣΕ (1956) συνεκλήθη η Κεντρική Επιτροπή του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας προκειμένου να πραγματοποιηθεί η εναρμόνιση με αυτή τη νέα κατάσταση για το παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα. Εκεί, ο Ζίφκωφ κατηγόρησε ανοιχτά τον Τσερβενκώφ για “σταλινισμό” και ανέλαβε πρωτοβουλίες ώστε να εκπέσει από το πρωθυπουργικό αξίωμα. Πράγματι, ο Βούλκο Τσερβενκώφ καθαιρέθηκε από τη θέση του πρωθυπουργού και τον αντικατέστησε ένας παλιός πρωταγωνιστής της περιόδου 1944-1947 και πρώην αρχηγός της Επιτροπής Κρατικής Ασφαλείας, ο Άντον Γιούγκοφ²⁶³. Ο Γιούγκοφ σε ομιλία του προς τη βουλγαρική Βουλή ανέφερε ως λόγο της απομάκρυνσης του Τσερβενκώφ το κλίμα της “προσωπολατρίας” μέσα στο ΚΚΒ κατά τα πρότυπα της πολεμικής του Χρουτσώφ έναντι της σταλινικής προσωπολατρίας (σε απόδοση στα ελληνικά της εφ. *Μακεδονίας*): “[...]Η προσωπολατρεία του συντρόφου Τσερβένκωφ προξένησε ζημίαν τινά εις την Βουλγαρίαν. Τα επιτεύγματα της Βουλγαρίας θα ήσαν συνολικών μεγαλύτερα, εάν η προσωπολατρεία αυτή και αι εσφαλμένοι μέθοδοι αι οποίοι την συνοδεύουν, δεν εφηρμόζοντο εις την κοινωνικήν ζωήν και εις την

²⁵⁹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας βίαιας αλλαγής στην εξουσία είχαμε στην περίπτωση του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος (ΚΚΕ), στο οποίο ο ιστορικός ηγέτης του, Νίκος Ζαχαριάδης, εξέπεσε της θέσης του και διαγράφηκε από το κόμμα μετά από ανοιχτή επέμβαση του ΚΚΣΕ (Κομμουνιστικό Κόμμα Σοβιετικής Ένωσης). Βλ. Μπάμπης Γραμμένος (επιμ.), *Υπόθεση Ζαχαριάδη. Απόρρητα ντοκουμέντα: Καταδίκη και αποκατάσταση του κομμουνιστή ηγέτη: Πρακτικά της ΚΕ του ΚΚΕ 1957-1967*, Εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 2002, σσ. 132-134.

²⁶⁰ Barbara Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων*, τόμος Β', σ. 554.

²⁶¹ Χατζηβασιλείου, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, σσ. 150-152.

²⁶² Jordan Baev, “The Warsaw Pact in the Balkans: The Bulgarian Perspective”, στο Svetozar Rajak-Konstantina E. Botsiou-Eirini Karamouzi-Evanthis Hatzivassiliou (επιμ.) *The Balkans in the Cold War: Security, Conflict and Cooperation in the Contemporary World*, Macmillan Publishers Ltd., London 2017, σσ. 129-147.

²⁶³ Barbara Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων*, τ. Β', σ. 556.

ζωήν του κράτους[...]»²⁶⁴. Η καταδίκη της προσωπολατρίας σηματοδοτούσε τη στροφή της πολιτικής του Βουλγαρικού Κόμματος προς τη χρουτσοφική γραμμή. Σε αυτή την προσπάθεια εναρμόνισης τον κυριότερο ρόλο έπαιξε ο νέος Γενικός Γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής του Πολιτικού Γραφείου του Κόμματος, Τοντόρ Ζίφκωφ. Όταν έληξε η εσωτερική διαμάχη στο ΚΚΣΕ με την τελική επικράτηση του Χρουτσώφ (1957), ο Ζίφκωφ βρήκε την ευκαιρία να προβεί σε μια εκστρατεία κατά των εναπομεινάντων σταλινικών στελεχών μέσα στο ΚΚΒ. Η πλήρης κυριαρχία του Ζίφκωφ στον κομματικό και κρατικό μηχανισμό επήλθε το 1962 με τη σύμφωνη γνώμη, αν όχι την παρότρυνση του Νικήτα Χρουτσώφ²⁶⁵. Έχοντας την υποστήριξη της Μόσχας, ο Τοντόρ Ζίφκωφ προχώρησε στην καθαίρεση και εκδίωξη από το Κόμμα τόσο του Άντον Γιούγκοφ όσο και του Βούλκο Τσερβένκωφ²⁶⁶. Κατά αυτό τον τρόπο έγινε πρωθυπουργός της Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας διατηρώντας τη θέση του Γενικού Γραμματέα του Κόμματος και επομένως κατέστη ο νέος ισχυρός άνδρας της χώρας²⁶⁷. Η ισχυροποίηση της θέσης του εγκαινίασε μια νέα εποχή για τη Βουλγαρία, εφόσον ο Ζίφκωφ παρέμεινε ουσιαστικά στα ανώτατα αξιώματα μέχρι το 1989²⁶⁸.

Μέσα στις επόμενες δύο δεκαετίες (του 1960 και του 1970) η Βουλγαρία θα καταγράψει μεγάλους ρυθμούς ανάπτυξης και ένα βιοτικό επίπεδο, που αναλυτές της περιόδου όπως ο Σωτήρης Βαλντέν το καταγράφουν ως “από τα υψηλότερα της περιοχής”²⁶⁹. Στον τομέα της εξωτερικής πολιτικής, η πολιτική του Ζίφκωφ κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970 θα βασιστεί σε δύο άξονες: από την μία της όλο και μεγαλύτερης συνάφειας των βασικών στρατηγικών στόχων της Σόφιας με αυτών της Σοβιετικής Ένωσης. Η Βουλγαρία του Ζίφκωφ, σε μια εποχή που λαμβάνουν χώρα η αλβανική συμμαχηση με την Κίνα (μετά το 1961) και η τάση της Ρουμανίας για μεγαλύτερη ανεξαρτησία της εξωτερικής πολιτικής της, αποδείχτηκε η πλέον πιστή και σταθερή σύμμαχος της Μόσχας στην περιοχή της Βαλκανικής²⁷⁰, γεγονός που αποδείχτηκε από την άνευ όρων υποστήριξη

²⁶⁴ Μακεδονία, 18 Απριλίου 1956.

²⁶⁵ Βασίλειος Δημητριάδης, *Η στάση της Βουλγαρίας στο Μακεδονικό Ζήτημα (1948-1967)*, σσ. 93-94.

²⁶⁶ Δημητριάδης, *Ό.π.*, σσ. 94-96.

²⁶⁷ John Bell, *The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov*, Καλιφόρνια 1986, σσ. 123-124.

²⁶⁸ R.J. Crampton, *A short history of Modern Bulgaria*, σσ. 184-190.

²⁶⁹ Σωτήρης Βαλντέν, *Παράταιροι Εταίροι. Ελληνική δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια (1967-1974)*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, σ. 448.

²⁷⁰ Η διασύνδεση του καθεστώτος Ζίφκωφ με την ΕΣΣΔ και η βαρύτητα που αυτό έδινε στην βουλγαρο-σοβιετική σχέση διαφαίνεται και στην ανακοίνωση του Τοντόρ Ζίφκωφ στο 11ο Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας: “[...] Από το βήμα του 11ου Συνεδρίου βροντοφωνάζουμε για μια ακόμα φορά: εμείς οι βούλγαροι κομμουνιστές, οι εργαζόμενοι της Βουλγαρίας, ολόκληρος ο βουλγαρικός λαός δεν μπορούμε να φανταστούμε άλλο δρόμο για το χτίσιμο ανεπτυγμένης σοσιαλιστικής κοινωνίας, και ύστερα από αυτό και του κομμουνισμού στη Βουλγαρία, έξω από τη στενή συνεργασία δίπλα με τους σοβιετικούς αδελφούς και αδελφές μας, σε συνθήκες πολύ στενής, ολόπλευρης συνεργασίας με το κόμμα του Λένιν, σε συνθήκες πιο ολοκληρωμένης και πιο οργανικής προσέγγισης της Λαϊκής Δημοκρατίας Βουλγαρίας προς την μεγάλη Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών[...]”. Βλ. Τοντόρ Ζίφκωφ, *Έκθεση δράσης της Κεντρικής Επιτροπής στο 11ο Συνέδριο του Βουλγαρικού Κομμουνιστικού Κόμματος*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, σ. 15.

που της παρείχε τόσο την καταστολή της Άνοιξης της Πράγας (1968)²⁷¹. Από την άλλη, σε βαλκανικό επίπεδο βασικός στόχος του Ζίφκωφ ήταν η εμπέδωση ενός κλίματος ύφεσης και συνεργασίας μεταξύ των χωρών της Βαλκανικής με παράλληλη υπεράσπιση όμως των βουλγαρικών εθνικών συμφερόντων. Η σύζευξη της κομμουνιστικής ιδεολογίας και της υπεράσπισης των βουλγαρικών εθνικών συμφερόντων είναι ένα στοχείο που θα διαφανεί στη διαμάχη του Μακεδονικού με τη Γιουγκοσλαβία, η οποία επί ημερών Ζίφκωφ γνώρισε περίοδο έντασης το 1978, έτος στο οποίο συμπληρώνονταν εκατο χρόνια από τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου²⁷².

Ως προς την Ελλάδα, είναι γεγονός ότι η σταθεροποίηση του Τοντόρ Ζίφκωφ στην εξουσία επέδρασε καταπραϋντικά στην διμερή σχέση. Η φιλειρηνική εξωτερική πολιτική του Ζίφκωφ, ενταγμένη στα πρότυπα της διεθνούς υφέσεως που άρχισε δειλά δειλά να κάνει την εμφάνισή της περί τα μέσα της δεκαετίας του 1960, ήταν από τους παράγοντες εκείνους (μαζί με την αποφασιστικότητα της κυβέρνησης της Ενώσεως Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου) που δημιούργησαν το πλαίσιο από το οποίο προέκυψε η διπλωματική τομή του 1964. Όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο 2, το καλοκαίρι του 1964 οι δύο κυβερνήσεις (του Τοντόρ Ζίφκωφ με υπουργό εξωτερικών τον Ι. Μπάσεφ και του Γεωργίου Παπανδρέου με υπουργό εξωτερικών τον Στ. Κωστόπουλο) προέβησαν σε ένα πακέτο δώδεκα συμφωνιών (Ιούλιος 1964), το οποίο έλυνε όλα τα ανοιχτά ζητήματα μεταξύ των δύο χωρών με κυριότερη διαφορά τις πολεμικές αποζημιώσεις της Σόφιας προς την Αθήνα²⁷³. Η τομή του 1964 πρόκειται για ένα διπλωματικό γεγονός πρώτου μεγέθους και ένα πολύ ενδιαφέρον περιστατικό της ιστορίας του Ψυχρού Πολέμου γενικότερα, καθώς ουσιαστικά επίλυσε μια ιστορική περιφερειακή διαμάχη, η οποία βαστούσε από τα τέλη του 19ου αιώνα. Έχοντας αυτό ως γόνιμη βάση και σε συνδυασμό με τις μεταπολιτευτικές διπλωματικές ανάγκες της Αθήνας και την ειλικρινή προσήλωση του Ζίφκωφ στην διατήρηση του βαλκανικού status quo οι δύο χώρες οδηγήθηκαν στην πλήρη εξομάλυνση και αναθέρμανση αμέσως μετά την πτώση των Συνταγματαρχών (1974), γεγονός που επισφραγίστηκε από το πρώτο επίσημο ταξίδι Έλληνα πρωθυπουργού (του Κωνσταντίνου Καραμανλή) στη Σόφια το 1975²⁷⁴. Από το 1975 και μετά οι σχέσεις Ελλάδας-Βουλγαρίας έλαβαν ένα σταθερό χαρακτήρα αμοιβαίας

²⁷¹ Ivana Skalova, “Bulgarian Participation in Suppressing the Prague Spring in August of 1968”, στο Mark Stolarik (επιμ.) *The Prague Spring and the Warsaw pact invasion of Czechoslovakia (1968)*, εκδ. Bolchazy-Cardussi, 2010, σσ. 171-192.

²⁷² Spyridon Sfetas, “The Fusion of Regional and Cold War Problems: The Macedonian Triangle Between Greece, Bulgaria and Yugoslavia, 1963-1980”, στο Svetozar Rajak-Konstantina E. Botsiou-Eirini Karamouzi-Evanthis Hatzivassiliou (επιμ.) *The Balkans in the Cold War: Security, Conflict and Cooperation in the Contemporary World*, Macmillan Publishers Ltd., London 2017, σσ. 303-330.

²⁷³ Στέλιος Περράκης, “Η εξωτερική πολιτική της Ένωσης Κέντρου (1963-1965)”, στο Παύλος Πετρίδης- Γ. Αναστασιάδης (επιμ.), *Γεώργιος Παπανδρέου. Η κρίση των θεσμών, οι κομματικοί σχηματισμοί και ο πολιτικός λόγος (1915-1968)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 341-358.

²⁷⁴ Thanos Veremis, *Greek Security Issues and Politics*, Adelphy Papers, London 1982, σ. 9.

πίστης στη περιφερειακή σταθερότητα και ειρήνη, τον οποίο θα διατηρήσουν τουλάχιστον ως την πτώση του Ζίφκωφ και την κατάργηση του υπαρκτού σοσιαλισμού στη Βουλγαρία το 1989.

Κεφάλαιο Δεύτερο

Ελλάδα και Βουλγαρία (1953-1976): μια ταραχώδης συνύπαρξη.

Από την ένταση του Ψυχρού Πολέμου στην ενσωμάτωση της διαμάχης και στην τελική υπέρβασή της

Σε αυτό το κεφάλαιο της εργασίας μας θα προσπαθήσουμε να σκιαγραφήσουμε την πορεία των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ των δύο παλαιών γειτόνων της Βαλκανικής χερσονήσου από την εποχή του θανάτου του Στάλιν και το πρώτο “ανατολικό άνοιγμα” της Ελλάδας (1953) έως την αυγή της Μεταπολίτευσης και την οριστική αναβάθμιση της ελληνοβουλγαρικής σχέσης σε επίπεδο πολιτικών ηγετών (1974-1975). Η εποχή αυτή ξεκινά από μια περίοδο στην οποία η ατμόσφαιρα μεταξύ των δύο χωρών ήταν απόλυτα ηλεκτρισμένη τόσο λόγω του ιδιαίτερου συγκρουσιακού τους παρελθόντος όσο και λόγω των πρόσθετων διαχωρισμών που γέννησε το μεταπολεμικό ψυχροπολεμικό περιβάλλον. Η απόληξή της, όμως, τοποθετείται σε μια χρονική στιγμή διπλωματικής άνθισης τόσο σε διμερές όσο και σε διεθνές περιβάλλον, το οποίο δεν είχε καμία σχέση με το αντίστοιχο της δεκαετίας του 1950. -Λόγω της πολυπλοκότητας του διμερούς σκηνικού και της πλειάδας των θεματικών που ταλάνιζαν την μεταξύ τους επικοινωνία, η αφήγηση αυτού του κεφαλαίου θα γίνει ως εξής: Θα πραγματοποιήσουμε μια καταγραφή των σημαντικότερων σημείων-τομών που χαρακτήρισαν την ελληνοβουλγαρική προσέγγιση του 1953-1976 παρουσιάζοντας τους πρωταγωνιστές τους και το ιστορικό υπόβαθρο στο οποίο έλαβαν χώρα. Ως χρονικά σημεία-τομές καταγράφονται τα εξής: α') Η εποχή της “τήξης των πάγων” (1953-1954) επί κυβερνήσεων Εθνικού Συναγερμού του Αλέξανδρου Παπάγου. Τότε, στα πλαίσια ενός πρώτου “ανατολικού ανοίγματος” της Ελλάδας εν μέσω της αρχής της ειρηνικής συνύπαρξης των δύο συνασπισμών παρατηρείται η έναρξη μιας επικοινωνίας Αθήνας-Σόφιας. Η επικοινωνία αυτή ξεκίνησε από την διευθέτηση του ζητήματος της επαναχάραξης των συνόρων των δύο χωρών, τα οποία είχαν καταστραφεί τον Απρίλιο του 1941 ελέω της βουλγαρικής εισβολής, και συνεχίστηκε με την μορφή των εμπορικών και οικονομικών ανταλλαγών (Δεκέμβρης 1953), για να φτάσει τελικά στην ανταλλαγή επιτετραμμένων (Μάιος 1954). Η τελευταία εξέλιξη κλείνει αυτή την πρώτη φάση της επαναχάραξης της διμερούς επικοινωνίας, η οποία σε αυτό το πρώιμο στάδιο ήταν ακόμη επιβαρυνμένη με τις παθογένειες της πολεμικής δεκαετίας του 1940, για αυτό και τα αποτελέσματά της δεν μπορούσαν παρά να είναι συγκρατημένα. Η ευτυχής κατάληξη αυτής της προσπάθειας ήταν αποτέλεσμα τόσο της ευνοϊκής διεθνούς συγκυρίας (θάνατος Ι.Στάλιν, αρχή

της ειρηνικής συνύπαρξης), όσο και αντιλήψεων υψηλόβαθμων στελεχών του κυβερνητικού μηχανισμού, όπως του Σπυρίδωνος Μαркеζίνη (υπουργός Συντονισμού) και του Αλ. Κύρου (εξέχων διπλωμάτης), οι οποίοι από καιρό τοποθετούνταν υπέρ ελληνικών πρωτοβουλιών τέτοιας υφής απέναντι στις χώρες του ανατολικού συνασπισμού. β') Η δεύτερη τομή τοποθετείται το καλοκαίρι του 1964 (Ιούνιος-Ιούλιος). Τότε, μέσα στο κλίμα της πρώτης εποχής της Ύφεσης και με έκδηλη την επιθυμία για μια μεγάλη επιτυχία στα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής η κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου (με πρωθυπουργό των Γεώργιο Παπανδρέου και υπουργό Εξωτερικών τον Σ. Κωστόπουλο) υπέγραψε με την ηγεσία της Βουλγαρίας (πρωθυπουργός ο Τοντόρ Ζίφκωφ και υπουργός εξωτερικών ο Ι. Μπάσεφ) ένα πακέτο δώδεκα συμφωνιών (9 Ιουλίου 1964), το οποίο περιείχε και επέλυε τα σημαντικότερα οικονομικά και τεχνικά ζητήματα που ταλάνιζαν τη διμερή σχέση. Το σημαντικότερο από αυτά ήταν το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων που η Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας έπρεπε να καταβάλλει στην Ελλάδα βάσει των Συνθηκών Ειρήνης του 1946-1947. Η σημασία του θέματος έγκειται στην αντίληψη των ελληνικών κυβερνήσεων στην μεταπολεμική περίοδο ότι από την επίλυσή του ή όχι θα κριθεί η ειλικρινής πρόθεση της Βουλγαρίας για αποκατάσταση των διμερών επαφών και επομένως η ίδια η προοπτική της ελληνοβουλγαρικής προσέγγισης. Το πνεύμα των συμφωνιών του 1964 μπορεί να μην περιείχε έντονο το πολιτικό περιεχόμενο, παρόλα αυτά όμως αναβάθμισαν την σχέση των δύο χωρών σε επίπεδο πρεσβευτών, ενώ και το κοινό ανακοινωθέν του Σεπτεμβρίου 1964 μεταξύ των δύο χωρών εξέφραζε την κοινή επιθυμία για αποφυγή βίας στην επίλυση των μελλοντικών ζητημάτων. Αποτέλεσαν δηλαδή ένα πρώιμο *modus vivendi* για ένα νέο είδους σχέση, πάνω στο οποίο οι μελλοντικές ηγεσίες μπορούσαν να χτίσουν. γ') Η τελευταία τομή αφορά το σημείο εκείνο στο οποίο τοποθετείται η πλήρης αποκατάσταση των διπλωματικών επαφών Ελλάδας- Λαϊκής Δημοκρατίας Βουλγαρίας, οπότε και έλαβαν την τελική μορφή που διατήρησαν μέχρι και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου (1989). Αναφερόμαστε στην εποχή του “βαλκανικού ανοίγματος” της πρώτης κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας του Κωνσταντίνου Καραμανλή μετά την Μεταπολίτευση (1974-1976). Τότε συνέπεσαν η επικράτηση της Ύφεσης στο διεθνές στερέωμα (που εμπεδώθηκε με την Τελική Πράξη του Ελσίνκι, Αύγουστος 1975) με την αναπροσαρμογή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Συμπληρωματικός παράγοντας ήταν η ύπαρξη δύο ηγεσιών, του Κ. Καραμανλή και του Τοντόρ Ζίφκωφ, οι οποίες χαρακτηρίζονταν από κοινή επιθυμία για δημιουργία μιας διμερούς επαφής, η οποία να αποτελούσε παράγοντα σταθερότητας στα Βαλκάνια και αποτροπής του τουρκικού αναθεωρητισμού. Το τελικό αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας ήταν να δημιουργηθεί μια στενότερη ελληνοβουλγαρική σχέση μετά το 1974, η οποία να αποτελέσει πρότυπο μεταξύ κρατών της Βαλκανικής, παρά τον διαφορετικό πολιτικό-κοινωνικό καθεστώς και της αντιπαλότητάς τους στα πλαίσια του Ψυχρού

Πολέμου.

Ι. Η πρώτη απόπειρα “ανατολικής πολιτικής” και η “τήξη των πάγων” με τη Σόφια (1953-1954)

Όπως είδαμε στην εισαγωγή αυτού του κειμένου, τον Ιούλιο του 1953 η Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας απεδέχθη την ελληνική πρόταση στα πλαίσια του ΟΗΕ για σύσταση μιας μεικτής επιτροπής, η οποία σαν σκοπό είχε την επαναχάραξη της συνοριακής γραμμής των δύο χωρών (από την έλλειψη της οποίας είχαν ξεσπάσει σοβαρά μεθοριακά επεισόδια, βλ. Εισαγωγή). Η εξέλιξη αυτή αποτελεί το ορόσημο, μετά το οποίο θα ξεκινήσει μια πρώτη προσπάθεια αποκατάστασης της διμερούς επικοινωνίας. Αυτό διαφάνηκε μετά την έναρξη των εργασιών της μεικτής επιτροπής, η οποία ξεκίνησε τις εργασίες της μέσα στο καλοκαίρι του 1953. Πράγματι, από το διάστημα Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1953 και μετά η Ελλάδα θα γίνει δέκτης μιας “επιθετικής ρητορικής φιλίας” εκ μέρους της Σόφιας. Η ρητορική αυτή είχε ως αποκορύφωμα την πρόταση της Βουλγαρίας στον ΟΗΕ για άμεση εξομάλυνση των σχέσεων των δύο χωρών τον Σεπτέμβριο του 1953²⁷⁵.

Το γεγονός σχολιάστηκε από την Αθήνα με ένα διττό τρόπο: καταρχήν, θεωρήθηκε ότι ήταν μια προσπάθεια της Σόφιας να εναρμονιστεί με την τακτική της *ειρηνικής συνύπαρξης* που είχε εξαγγείλει η Μόσχα υπό τη νέα ηγεσία του Νικίτα Χρουτσώφ (μετά τον θάνατο του Ι. Στάλιν). Σε ένα δεύτερο επίπεδο (και περισσότερο συναφές με τα βουλγαρικά συμφέροντα) θεωρήθηκε ως κίνηση που είχε σχέση με τις διαπραγματεύσεις που λάμβαναν χώρα για τη σύγκλιση ενός Βαλκανικού Συμφώνου μεταξύ Ελλάδας, Γιουγκοσλαβίας και Τουρκίας. Οι ιθύνοντες της Σόφιας πίστευαν ότι η δημιουργία του τριμερούς βαλκανικού άξονα θα είχε έναν σαφώς αντιβουλγαρικό χαρακτήρα. Ο φόβος μιας στρατηγικής περικύκλωσης της Σόφιας από τη δημιουργία μιας τέτοιας συμμαχίας δημιούργησε την ανάγκη να περιφρουρήσει την ασφάλειά της μέσω της άμβλυνσης του δυσμενούς κλίματος με την Ελλάδα²⁷⁶. Επιπρόσθετα, η Σόφια σε αυτή την ιστορική φάση επιθυμούσε την δημιουργία νέων εμπορικών προορισμών για τα προϊόντα της.

Η βουλγαρική πρωτοβουλία του Σεπτεμβρίου 1953 δεν ήταν εύκολο να έχει επιτυχία, καθώς η Ελλάδα σε αυτή την ιστορική φάση δεν είχε εμπιστοσύνη στις προθέσεις της Σόφιας, για αυτό και ζητούσε αποδείξεις της βουλγαρικής ειλικρίνειας. Όπως θα διαφανεί σε επόμενο σημείο αυτού του κεφαλαίου, το κυριότερο σημείο στο οποίο εστίαζε η Αθήνα την προσοχή της ήταν το ζήτημα των βουλγαρικών επανορθώσεων, στο ποσό των 45 εκατομμυρίων δολαρίων που βάσει της Συνθήκης

²⁷⁵ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα Σύνορα των Κόσμων*, σ. 124.

²⁷⁶ Σωτήρης Βαλντέν, “Οι εμπορικές σχέσεις Ελλάδας-Βουλγαρίας”, στο Μαρούδας-Τσαρδανίδης (επιμ.), *Οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις, σύγχρονες οικονομικές και πολιτικές διαστάσεις*, Ινστιτούτο Διεθνών οικονομικών σχέσεων, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995, σ. 335.

Ειρήνης (1947) η Σόφια όφειλε να καταβάλλει ως αποζημιώσεις για τα πεπραγμένα του 1941-44. Κάτω από αυτές τις συνθήκες δεν μπορούσε να γίνει λόγος για πλήρη αποκατάσταση των πολιτικών σχέσεων. Αυτό όμως δεν σήμαινε ότι δεν μπορούσε να υπάρξει ευελιξία σε άλλους τομείς.

Άλλωστε, η Ελλάδα του 1953-54 είχε πραγματοποιήσει πολλά βήματα προς τα εμπρός σε σχέση με την εποχή της λήξης του Εμφυλίου (1949). Ειδικά η επισημοποίηση της ένταξής στο NATO (1952) και η λήξη της πολιτικής αβεβαιότητας με την έλευση στην εξουσία της πρώτης ισχυρής μονοκομματικής κυβέρνησης (Αλέξανδρος Παπάγος, Νοέμβρης 1952) ήταν παράγοντες που ενίσχυαν την ελληνική αυτοπεποίθηση, η οποία είχε τρωθεί από τα καταθλιπτικά γεωπολιτικά δεδομένα του βαλκανικού ψυχροπολεμικού σκηνικού και από τις νοητές απειλές έναντι της εθνικής επικράτειας. Αυτή η αυξημένη αυτοπεποίθηση σε συνδυασμό με την αλλαγή στις διεθνείς σχέσεις που έφερε η εποχή της *ειρηνικής συνύπαρξης* λειτουργούσαν υπέρ της ανάληψης εκ μέρους της Ελλάδας πρωτοβουλιών στο πεδίο των σχέσεων με τον Ανατολικό συνασπισμό γενικότερα, με τη Λαϊκή Δημοκρατία Βουλγαρίας ειδικότερα. Άλλωστε, οι αντιλήψεις εξέχοντων προσωπικοτήτων στο κυβερνητικό και στον κρατικό μηχανισμό “έσπρωχναν” με τον τρόπο τους προς αυτή την κατεύθυνση. Τέτοιες προσωπικότητες ήταν τόσο ο υπουργός Συντονισμού, Σπυρίδων Μαρκεζίνης, όσο και ο διπλωμάτης και αντιπρόσωπος της Ελλάδας στον ΟΗΕ (1947-1953), Αλέξης Κύρου. Ο Σπυρίδων Μαρκεζίνης δεν είναι γνωστός μόνο από την νομισματική μεταρρύθμιση του Απριλίου 1953, η οποία έθεσε τις βάσεις για την μετέπειτα οικονομική ανάπτυξη²⁷⁷. Αντίστοιχα γνωστός είναι για την πεποίθησή του, ότι η Ελλάδα έπρεπε να λαμβάνει πρωτοβουλίες “ανοιγμάτων”²⁷⁸ προς τις χώρες του Ανατολικού συνασπισμού, ιδίως στον οικονομικό τομέα. Άλλωστε, ο ίδιος σαν υπουργός Συντονισμού ήδη από το 1952 είχε εκφραστεί υπέρ της εκμετάλλευσης των ανατολικών αγορών ως χώρου διοχέτευσης των ελληνικών προϊόντων²⁷⁹. Οπότε η επιτυχία των διαπραγματεύσεων με τις ανατολικές χώρες και οι εμπορικές συμφωνίες με τις περισσότερες από αυτές (1953-54) κρίνεται και ως επιβεβαίωση της δικής του πολιτικής αντίληψης²⁸⁰. Προς την ίδια κατεύθυνση (μιας

²⁷⁷ Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά: Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα (1944-2000)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2009, σσ. 164-167.

²⁷⁸ Η αναγκαιότητα τέτοιων ελληνικών πρωτοβουλιών ήταν μέρος της πολιτικής ρητορείας του Σ. Μαρκεζίνη και αργότερα, όταν ήταν πρόεδρος του κόμματος των Προοδευτικών. Την περίοδο 1959-60, όταν τα ζητήματα της απύραυλης Βαλκανικής ζώνης και της διεθνούς Ύφεσης ήταν στο προσκήνιο, ο Σ. Μαρκεζίνης αποτέλεσε τον πρώτο έλληνα αστό πολιτικό που επισκέφτηκε τη Μόσχα. Εκεί είχε συνομιλίες τόσο με τον Αναστάς Μικογιάν όσο και με τον σοβιετικό ηγέτη, Νικίτα Χρουτσώφ. Όταν επέστρεψε στην Ελλάδα, σε αρθρογραφία του στην εφημερίδα *Εστία* τάχθηκε υπέρ της υιοθέτησης της απύραυλης ζώνης (κόντρα στην απορριπτική επιλογή της κυβέρνησης του Κωνσταντίνου Καραμανλή), καθώς και μιας “τρίτης πολιτικής”, η οποία θα σεβόταν απαρέγκλιτα την ελληνική συμμετοχή στο NATO, αλλά θα επιδίωκε κιόλας συνεννόηση με τους Ανατολικούς. Βλ. Σπυρίδων Μαρκεζίνης, “Η αναπροσαρμογή εις την εξωτερικήν πολιτικήν”, “Η απύραυλος ζώνη των Βαλκανίων” και “Η γενικότερα αξία της Τρίτης πολιτικής”, *Εστία*, 25-27 Μαΐου 1959.

²⁷⁹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των Κόσμων*, σ. 117.

²⁸⁰ Το δεδομένο αυτό ο Σπ. Μαρκεζίνης θα το υπενθυμίσει σε δύο περιπτώσεις. Πρώτον, στο περίφημο ταξίδι του στην Μόσχα την Άνοιξη του 1959, οπότε και θα έχει υψηλές συνομιλίες με τον Νικίτα Χρουτσώφ και τον Αναστάς

προσεκτικής αλλά ευέλικτης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής) κινούταν και ο διπλωμάτης Αλέξης Κύρου. Ο Κύρου σαν κύριο πρόταγμά του είχε την κατοχύρωση της ελληνικής ασφάλειας στον πολύπλοκο μεταπολεμικό κόσμο. Η ανάλυση του δεν επικεντρώνεται στα στοιχεία της ιδεολογικής διαμάχης (κυρίαρχο συστατικό του Ψυχρού Πολέμου), αλλά στα βαθύτερα αίτια της *γεωγραφίας* και της *ιστορίας*. Ειδικά ως προς την Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, υπογραμμίζει ότι η πηγή της διμερούς αντιπαράθεσης δεν είναι το σοσιαλιστικό καθεστώς της Σόφιας όσο τα γεωπολιτικά δεδομένα, που οδηγούσαν τη γείτονα χώρα σε κάθοδο προς το Αιγαίο. Η πρότασή του ως προς τη Βουλγαρία είναι η προσπάθεια δημιουργίας ομαλών σχέσεων με τη Σόφια σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μην υπονομεύεται η ελληνική ασφάλεια: “[...] τα ελληνικά συμφέροντα επιβάλλουν την ομαλοποίηση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων και την διεξαγωγήν ρεαλιστικής πολιτικής έναντι της γειτονικής χώρας. Ταυτοχρόνως, όμως, είναι πεπεισμένος, ότι η καθοδήγησής μας από τα διδάγματα του παρελθόντος, προσφάτου και απωτέρου, ως και η υπό των Βουλγάρων κατανόησις της αποφάσεώς μας να μη τα λησμονήσωμεν, αποτελούν στοιχειώδεις προϋποθέσεις για την επιτυχίαν τοιαύτης ρεαλιστικής πολιτείας απέναντι των, αδιάφορον αν σήμερον ευρίσκονται συγκροτημένοι εις Λαϊκὴν Δημοκρατίαν και αν, αντί του Τσαγκώφ, τους κυβερνά ο σύντροφος Τσερβεκνώφ. Ούτε μίσος, δηλαδή, ούτε μνησικακία, ούτε άκαμπτοι προκαταλήψεις, ούτε έμμενος αντιπάθεια. Ψυχρά, μόνον λογική και συστηματική πάντοτε, επιφυλακτικότητα. Καταβολή από μέρους μας κάθε νοητής προσπάθεια διά την πλήρη ομαλοποίησιν των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων, αλλά και σαφής συναίσθησις του ότι οι ίδιοι οι Βούλγαροι δεν θα επιτρέψουν όπως η τοιαύτη ομαλοποίησις μεταβληθῇ εις ειλικρινή φιλίαν. Τόσο το καλύτερον, εάν το μέλλον ἔλθῃ να διαψεύσῃ 100% το παρελθόν [...]

Ο συνδυασμός των αντιλήψεων του Μαρκεζίνη και του Κύρου, της ανάγκης δηλαδή εκμετάλλευσης των ανατολικών αγορών για τα ελληνικά προϊόντα και του *προσεκτικού* (που να εξασφαλίζει την ασφάλεια της χώρας) ανοίγματος, είναι ευδιάκριτος στην προσπάθεια δημιουργίας καλύτερων σχέσεων με τον ανατολικό συνασπισμό τη περίοδο 1953-54. Μέσα σε αυτό το διάστημα, η Ελλάδα θα ξεκινήσει εμπορικές διαπραγματεύσεις με όλες σχεδόν τις χώρες του Ανατολικού συνασπισμού (πλην της Αλβανίας, καθώς εκεί η διατήρηση της εμπόλεμης κατάστασης και το ζήτημα της Βορείου Ηπείρου δεν επέτρεπε ανάληψη πρωτοβουλιών)²⁸². Οι

Μικογιάν. Εκεί, προκειμένου να αποδείξει την ειλικρίνεια των προθέσεων του απέναντι στην Σοβιετική Ένωση και τις σκέψεις του για την περαιτέρω πορεία των διμερών διπλωματικών επαφών, χρησιμοποίησε το εγχείρημα, ότι ήταν αυτός υπουργός την περίοδο, που τέθηκε σε εφαρμογή για πρώτη φορά μια ελληνική εμπορική ανατολική πολιτική. Δεύτερον, στην μεγάλη συζήτηση στην Βουλή το Νοέμβριο του 1959 για τα ζητήματα της Ύφεσης, της εξωτερικής πολιτικής της Ε.Ρ.Ε και το εμπόριο με τον Ανατολικό συνασπισμό, ο Σ. Μαρκεζίνης τοποθετήθηκε υπέρ μιας πιο επιθετικής πολιτικής εμπορίου με την Ανατολή θυμίζοντας ακριβώς την δική του συμβολή την περίοδο του Συναγεαργμού: “Απαντών προς τον κ. Μικογιάν, του υπενθύμισα, ότι η πρώτη εμπορική σύμβασις με την Σοβιετική Ένωσιν έγινε επί των ημερών μου, ως υπουργού του Συντονισμού, το 1953, καθώς και αι περισσότεραι συμβάσεις με τας άλλας χώρας του Ανατολικού Συνασπισμού, με αρμόδιον τον συνεργάτην μου, κ. Καψάλην”. Βλ. *Εφημερίδα Συζητήσεων της Βουλής* (ΕΦΣΒ), Συνεδρίαση της 27ης Νοεμβρίου 1959, σ. 126.

²⁸¹ Αλέξης Κύρου, *Ελληνική εξωτερική πολιτική*, Αθήναι 1955, σ. 217.

²⁸² Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και Ανατολικές χώρες (1950-1967): Οικονομικές σχέσεις και Πολιτική*, Τόμος Α΄, Ίδρυμα

διαπραγματεύσεις θα οδηγηθούν σε υπογραφή επωφελών εμπορικών συμφωνιών με την Πολωνία, την Ουγγαρία, την Ανατολική Γερμανία και εννοείται με την Σοβιετική Ένωση²⁸³. Με την ΕΣΣΔ η Ελλάδα θα προχωρήσει και σε συμφωνία ανταλλαγής πρεσβευτών (Ιούλιος 1953). Η νέα σοβιετική διπλωματική αντιπροσωπεία θα φθάσει στην Αθήνα το Σεπτέμβριο του 1953 προερχαχούντος του πρεσβευτή Μιχαήλ Σεργκέεφ²⁸⁴. Η μοναδική ανατολική χώρα με την οποία οι διμερείς εμπορικές διαπραγματεύσεις του 1953-54 γνώρισαν σοβαρές επιπλοκές ήταν η Ρουμανία. Σε γενικές γραμμές, όμως, η περίοδο του 1953-54 έχει χαρακτηριστεί από τον Σωτήρη Βαλντέν ως σταθμός στο ανατολικό εμπόριο της χώρας²⁸⁵.

Ως προς την ελληνοβουλγαρική προσέγγιση, από το φθινόπωρο του 1953 η διμερής επαφή λαμβάνει το χαρακτήρα διαπραγματεύσεων, οι οποίες διεξάγονται στο Παρίσι. Στην πορεία από το φθινόπωρο 1953 έως τον Μάιο 1954 οπότε και η διαδικασία των διαπραγματεύσεων στο Παρίσι φθάνει στο ιστορικό της τέλος, δύο είναι τα ορόσημα: Η πρώτη έμπρακτη απόδειξη του περάσματος σε μια νέα εποχή, από αυτή της πλήρους έντασης σε αυτή του λιωσίματος των πάγων, ήρθε στα τέλη του 1953. Τότε, τα παράλληλα συμφέροντα των δύο χωρών και η προσπάθεια μερικής εναρμόνισης με τις λογικές της ειρηνικής συνύπαρξης μετουσιώθηκαν στην εμπορική συμφωνία μεταξύ των δύο χωρών, η οποία υπογράφηκε παράλληλα με την συμφωνία για την επαναχάραξη των συννοριακών γραμμών²⁸⁶. Η συμφωνία για την μεθοριακή γραμμή ανακοινώθηκε στις 30 Δεκεμβρίου 1953. Την επόμενη μέρα (31 Δεκεμβρίου) η εφημερίδα Ελευθερία σημείωνε σε κύριο άρθρο της: *«Εις την Θεσσαλονίκην και εις την αίθουσαν του ξενοδοχείου “Μεντιτερράνεα” υπεγράφη χθες την 2 μ. μ. υπό της ελληνικής και της βουλγαρικής αντιπροσωπείας εις την Μικτήν Ελληνοβουλγαρικήν Επιτροπήν δια τα σύνορα, το τελικόν πρωτόκολλον περί διαρρυθμίσεως των συνόρων εις τον Έβρον και τοποθετήσεως των οροσήμων. Ο υπουργός των Εξωτερικών κ. Στεφανόπουλος, εις δηλώσεις του επί τη υπογραφή του Πρωτοκόλλου, ετόνισεν ότι η ελληνική κυβέρνησις θεωρεί ικανοποιητικήν την επιτευχθείσαν συμφωνίαν και ότι δι’ αυτής εξασφαλίζονται εις την Ελλάδα υπολογίσιμα εδαφικά τμήματα επί των νησίδων του ποταμού. Ο κ. Στεφανόπουλος ετόνισεν επ’ ευκαιρία, ότι η Ελλάς επιθυμεί την αποκατάστασιν ειρηνικών σχέσεων με όλας τας Βαλκανικάς χώρας, βασιζομένων επί του αμοιβαίου σεβασμού και της αμοιβαίας καλής πίστεως²⁸⁷»*. Στο ίδιο κλίμα βρισκόταν και η Καθημερινή, η οποία θεώρησε την επίτευξη συμφωνίας ως μια μεγάλη επιτυχία της κυβέρνησης του Ελληνικού Συναγερμού: *«(το πρωτόκολλο) δικαιώνει τας ελληνικάς απόψεις επί όλων των αμφισβητούμενων νησίδων και τερματίζει οριστικώς μίαν αιτίαν*

Μεσογειακών Μελετών, Οδυσσέας, Αθήνα 1991, σσ. 82-83.

²⁸³ Σωτήρης Βαλντέν, *Ο.π.*, σσ. 82-85.

²⁸⁴ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των Κόσμων*, σ. 119.

²⁸⁵ Σωτήρης Βαλντέν, *Ο.π.*, σσ. 79-86.

²⁸⁶ Σωτήρης Βαλντέν, *Ο.π.*, σσ. 114-115.

²⁸⁷ *Ελευθερία*, “Υπεγράφη χθες η συννοριακή συμφωνία με την Βουλγαρίαν”, 31 Δεκεμβρίου 1953.

διενέξεων μεταξύ των δύο χωρών. Σημαντικά ελληνικά τμήματα αναγνωρίζονται ήδη οριστικώς ως ελληνικά»²⁸⁸. Η ουσία είναι ότι η συμφωνία της μεθοριακής γραμμής τερμάτιζα ουσιαστικά την περίοδο της συνοριακής αβεβαιότητας και των συχνών μεθοριακών επεισοδίων, τα οποία δηλητηριάζαν τη διμερή επαφή και που κάποιες φορές παρά λίγο να φέρουν αντιμέτωπες ένα στρατό του ΝΑΤΟ με ένα στρατό του ανατολικού συνασπισμού με ανυπολόγιστες προεκτάσεις (Βλ. Εισαγωγή).

Όσον αφορά τη συμφωνία εμπορίου και πληρωμών (5 Δεκεμβρίου 1953), αυτή συμφωνήθηκε να γίνει με την μορφή του κλήρινγκ. Το περιεχόμενο της έκανε λόγο για ανταλλαγή προϊόντων αξίας περίπου 1,8 εκατομμυρίων δολαρίων²⁸⁹. Λόγω της περιρρέουσας ατμόσφαιρας μεταξύ των δύο χωρών, καθώς και του πρόσφατου τραυματικού παρελθόντος, οι στόχοι αυτής της πρώτης συμφωνίας δεν χαρακτηρίζονται ως ιδιαίτερα υψηλοί, με αποτέλεσμα να κρίνεται ως μερικώς “συντηρητική”²⁹⁰. Και είναι αλήθεια, ότι η σύναψη μιας τέτοιας διακρατικής συμφωνίας με την Βουλγαρία συνάντησε σοβαρά πολιτικά εμπόδια, εφόσον προσέκρουσε στα ανοιχτά διπλωματικά μέτωπα, όπως το φλέγον ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων της Βουλγαρίας (45 εκ. Δολάρια από την εποχή των Συνθηκών Ειρήνης 1946-47)²⁹¹. Το ζήτημα των βουλγαρικών αποζημιώσεων θα “ναρκοθετήσει” τη συνέχεια αυτής της πρώιμης ελληνο-βουλγαρικής σχέσης, εφόσον η ελληνική πλευρά θα επιμείνει ιδιαίτερα στην ανάγκη καταβολής του προβλεπόμενου ποσού πριν από την πολιτική αποκατάσταση των σχέσεων. Ακόμη κι έτσι, όμως, η εμπορική συμφωνία του Δεκεμβρίου ήταν ένα πολύ σημαντικό βήμα, τόσο γιατί αποτέλεσε μέρος μιας γενικότερης “ανατολικής πολιτικής”, όσο και γιατί στις διεθνείς σχέσεις οι εμπορικές συναλλαγές δημιουργούν γόνιμο έδαφος για μετέπειτα πολιτικές συνομιλίες.

Οι ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις στο Παρίσι συνεχίστηκαν μέχρι τον Μάιο του 1954, οπότε και έχουμε το δεύτερο ορόσημο της όλης διαδικασίας. Τότε, οι πρέσβεις των δύο χωρών στο Παρίσι ανακοίνωσαν την κοινή συμφωνία των δύο χωρών να προβούν σε αποκατάσταση των διπλωματικών τους σχέσεων²⁹². Το περιεχόμενο αυτής της συμφωνίας αποσαφηνίζει, ότι η αποκατάσταση των σχέσεων δεν σήμαινε ανταλλαγή πρεσβευτών (αυτό θα γίνει αργότερα, το 1964), αλλά θα γινόταν μέσω ανταλλαγής επιτετραμμένων²⁹³. Η ανταλλαγή πρεσβειών θα λάμβανε χώρα μετά την ολοκλήρωση των διμερών διαπραγματεύσεων για το ζήτημα των βουλγαρικών επανορθώσεων. Το θετικό από αυτή την εξέλιξη ήταν η αποδοχή της Σόφιας της υποχρέωσής της

²⁸⁸ *Καθημερινή*, 31 Δεκεμβρίου 1953.

²⁸⁹ *Ελευθερία*, “Υπεγράφη χθες η εμπορική συμφωνία μεταξύ Ελλάδος-Βουλγαρίας ύψους 1,8 εκ. Δολλαρίων”, 6 Δεκεμβρίου 1953, σ. 8.

²⁹⁰ Σωτήρης Βαλντέν, *Οι εμπορικές σχέσεις Ελλάδας-Βουλγαρίας*, σσ. 335-336.

²⁹¹ Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και Ανατολικές χώρες*, σ. 82.

²⁹² Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα Σύνορα των Κόσμων*, σ. 126.

²⁹³ Ευάγγελος Κατσάρας, “Η ελληνοβουλγαρική συμφωνία”, *Καθημερινή*, 25 Σεπτεμβρίου 2016.

βάσει των Συνθηκών Ειρήνης του 1947. Αποδέχθηκε δηλαδή η βουλγαρική πλευρά ότι όφειλε να καταβάλει στην Ελλάδα αποζημιώσεις για τις ζημιές που προκάλεσαν των στρατευμάτων κατοχής την περίοδο 1941-44²⁹⁴. Οι δυσχέρειες θα ξεκινήσουν, όταν σε αυτό το ζήτημα θα θελήσει αργότερα να προβάλλει τις δικές της αξιώσεις και θεωρήσεις, όπως θα φανεί σε επόμενο σημείο αυτού του κεφαλαίου. Το μόνο σίγουρο είναι ότι οι πολεμικές επανορθώσεις θα αποτελέσουν το ζήτημα, γύρω από το οποίο θα κριθεί η ουσία και η ποιότητα της οποιασδήποτε ελληνοβουλγαρικής σχέσης. Όπως και να έχει, η συμφωνία του Μαΐου 1954 αποτέλεσε το τέλος αυτής της πρώτης φάσης της ελληνοβουλγαρικής προσέγγισης στον μεταπολεμικό κόσμο.

Οι ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις της περιόδου 1953-54 αποτελούν το πρώτο σημείο-τομή στο δρόμο από την απόλυτη ψυχρότητα προς την ομαλοποίηση και την πλήρη αποκατάσταση των σχέσεων του 1974-76. Για τα ελληνικά και διεθνή δεδομένα της περιόδου, αποτελούν μέρος μιας συνολικής στρατηγικής της ελληνικής διπλωματίας, η οποία για πρώτη φορά μετά την περίοδο του Εμφυλίου (1946-49) παρουσίαζε σημάδια εξωστρέφειας. Πράγματι, το “ανατολικό άνοιγμα” του 1953-54 είναι μια *συγκρατημένη* προσπάθεια της Ελλάδας να αναπτύξει πολυμερή διπλωματία δίχως να αμφισβητηθεί εννοείται ποτέ η στρατηγική κατεύθυνση της χώρας προς τη Δύση. Απλώς, τα δεδομένα μετά το θάνατο του Ιωσήφ Στάλιν (ειρηνική συνύπαρξη) και οι οικονομικές ανάγκες της χώρας για αναζήτηση νέων αγορών για τα προϊόντα της δημιουργούσαν το έδαφος για αυτές τις αναζητήσεις. Ως υπομέρος αυτής της διαδικασίας, οι ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις ήταν αναμφίβολα οι πλέον δύσκολες λόγω του τραυματικού διμερούς παρελθόντος και των εκκρεμών ζητημάτων, όπως τα συχνά συνοριακά επεισόδια (βλ. Εισαγωγή) και οι πολεμικές αποζημιώσεις. Λόγω αυτού του υποβάθρου, οι στόχοι και των δύο πλευρών από τις διαπραγματεύσεις του 1953-54 δεν μπορούσαν να είναι μαξιμαλιστικοί. Αυτό φάνηκε στην εμπορική συμφωνία του Δεκεμβρίου 1953 όσο και στη συνέχεια με τη δυσαρμονία απόψεων πάνω στο ζήτημα των βουλγαρικών επανορθώσεων. Η απόσταση μεταξύ των δύο πλευρών δεν μπορούσε εύκολα να ξεπεραστεί λόγω του κλίματος της αμοιβαίας καχυποψίας (απότοκο της πολεμικής δεκαετίας του 1940). Ακόμη κι έτσι, όμως, το αποτέλεσμα του 1954 οδήγησε στην αποκατάσταση της διμερούς επαφής έστω και σε επίπεδο επιτετραμμένων. Το ίδιο το γεγονός αυτό αποτελεί καμπή σε σχέση με την δεκαετία του 1940, οπότε και η διμερής επαφή είχε πολλαπλώς τραυματιστεί από τις πολεμικές περιπέτειες και τις μεταπολεμικές διεκδικήσεις. Δεν επιλύθηκαν, ασφαλώς, τα ανοικτά ζητήματα (κυρίως το “καυτό” ζήτημα των επανορθώσεων), ούτε καθησυχάστηκαν οι διμερείς αμφιβολίες απέναντι στις προθέσεις της άλλης πλευράς. Η δημιουργία, όμως, ενός διαύλου επικοινωνίας ήταν αποτέλεσμα μιας *ρεαλιστικής* πολιτικής, η οποία αναγνώριζε την ανάγκη έστω μιας υποτυπώδους επικοινωνίας, η οποία να απενεργοποιεί πιθανές εστίες ανάφλεξης.

²⁹⁴ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των Κόσμων*, σ. 126.

II. Ο βουλγαρικός επανεξοπλισμός και ο φόβος του τοπικού πλήγματος

Την περίοδο 1953-64 (από την εποχή του πρώτου “ανατολικού ανοίγματος” ως την ομαλοποίηση των σχέσεων Ελλάδας-Βουλγαρίας) οι σχέσεις Αθήνας-Σόφιας δεν ήταν επιβαρυνμένες μόνον από το πολεμικό παρελθόν ή από τους επιπρόσθετους διαχωρισμούς που έφερε μαζί του ο Ψυχρός Πόλεμος. Από το τέλος της δεκαετίας του 1940 και μετά δύο κρίσιμοι παράγοντες έρχονται να προστεθούν στην επιδείνωση του διμερούς κλίματος: Από την μία το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων της Βουλγαρίας και από την άλλη το ζήτημα του βουλγαρικού επανεξοπλισμού. Περισσότερα στοιχεία για το ζήτημα των επανορθώσεων και την σημασία, που είχε για οποιαδήποτε νέα πορεία στις σχέσεις των δύο γειτόνων, θα κατατεθούν παρακάτω.

Όσον αφορά το δεύτερο ζήτημα, ο μεταπολεμικός επανεξοπλισμός του βουλγαρικού στρατού κατά παράβαση των ορίων που έθεταν οι Συνθήκες Ειρήνης του 1946-1947²⁹⁵ (θυμίζουμε, ότι οι προβλέψεις αφορούσαν οροφή περίπου 65.000 ανδρών²⁹⁶) είχε ανεβάσει τα επίπεδα του βουλγαρικού στρατού σε περίπου 275.000 άνδρες²⁹⁷ το έτος 1955. Σε αυτό το πρόγραμμά της, η κυβέρνηση της Σόφιας είχε την υποστήριξη σοβιετικών ειδικών και είχε προχωρήσει σε μηχανοποίηση του στρατεύματος πεζικού, την ίδια στιγμή που ο αντίστοιχος ελληνικός φαίνεται να είχε ως οροφή έναν αριθμό ο οποίος κυμαινόταν μεταξύ 120.000 και 150.000 ανδρών²⁹⁸. Η αναντιστοιχία μεταξύ των δύο δεν εδράζει μόνο στην αλήθεια των αριθμών, αλλά και στην ποιότητα των δύο στρατευμάτων, καθώς και στο γεωγραφικό εύρος των συνόρων, που έπρεπε να υπερασπιστεί. Το δεδομένο αυτό δημιουργούσε για την Ελλάδα πρόσθετα προβλήματα στην κατάσטרωση γενικών σχεδίων άμυνας στα βόρεια σύνορά της. Από την μία δημιουργούσε

²⁹⁵ Κωνσταντίνος Καραμανλής (Απρίλιος 1960): “(Η Βουλγαρία) παραβίασε την συνθήκη Ειρήνης αναπτύξασα πενταπλάσιον στρατόν από εκείνον, τον οποίον επέτρεπεν η συνθήκη Ειρήνης”. Εφημερίδα Συζητήσεων της Βουλής (ΕΦΣΒ), Περίοδος Ε΄, Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση της 8ης Απριλίου 1960, σ. 1771.

²⁹⁶ Γιάννης Βαληνάκης, *Εισαγωγή στην ελληνική εξωτερική πολιτική*, σ. 55.

²⁹⁷ Σε αυτό τον αριθμό συμπεριλαμβάνονταν και οι άνδρες των Σωμάτων Ασφαλείας και του συνοριακού στρατού. Η ετοιμότητα του Βουλγαρικού στρατού και η υπεροπλία του σε σχέση με τον ελληνικό είναι ένα στοιχείο, που τρώμαζε τα ελληνικά κλιμάκια, ιδίως αν σκεφτούμε, ότι προετοιμάζονταν ακόμη και για το ενδεχόμενο ενός “τοπικού πολέμου”. Σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, ο συντριπτικός γεωγραφικός όγκος του ανατολικού συνασπισμού στα βόρεια της χώρας και η στρατιωτική του υπεροχή είναι σίγουρο ότι δεν θα μπορούσε να ανασχεθεί. Βλ. Ιωάννης Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο (1953-1961)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002, σσ. 99-100.

²⁹⁸ Την εποχή, που ο Αλέξανδρος Παπάγος με τον “Συναγερμό” κατέλαβε την πρωθυπουργική θέση, ο ελληνικός στρατός (Ε.Σ) ξηράς αριθμούσε περί τους 143.000 άνδρες. Το μεγαλύτερο μέρος από αυτούς τοποθετούνταν σαφώς στην βόρεια μεθόριο, ιδίως στα σύνορα της Θράκης με την Βουλγαρία. Εάν γίνει μία σύγκριση με τους αντίστοιχους των βαλκάνιων γειτόνων την ίδια στιγμή, βλέπουμε ότι οι Βούλγαροι είχαν 235.000 άνδρες, οι Γιουγκοσλάβοι 450.000 άνδρες και οι Αλβανοί περί τους 45.000. Εάν μάλιστα σκεφτούμε, ότι πολύ μεγάλο τμήμα των βουλγαρικών δυνάμεων έδραζαν κοντά στα ελληνικά σύνορα και με την υποστήριξη πολύ περισσότερων τεθωρακισμένων οχημάτων σε σχέση με τον Ε.Σ, τότε γίνεται αντιληπτό το πρόβλημα ασφαλείας του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους γίνεται ακόμη πιο δυσεπίλυτο. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα Σύνορα των Κόσμων*, σ. 71.

αισθήματα ανασφάλειας στην ελληνική πλευρά, η οποία το έβλεπε σαν άλλη μία απόδειξη, ότι η Σόφια σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950 είχε κρυφά σχέδια απέναντι στην Ελλάδα και ότι δεν επιδίωκε ειλικρινά την εμπέδωση ενός κλίματος καλής γειτονίας. Από την άλλη υπήρχε το πρακτικό πρόβλημα, ότι η Ελλάδα χωρίς την αμερικανική στρατιωτική βοήθεια²⁹⁹ δεν ήταν σε θέση να συντηρεί το αξιόμαχο του στρατεύματος, ιδίως σε μια γεωγραφική περιοχή, την οποία ακόμη και ο συμμαχικός παράγοντας την θεωρούσε εν μέρει ως μη υπερασπίσιμη απέναντι στην υπεροπλία του ανατολικού συνασπισμού στην Βαλκανική³⁰⁰.

Η ανασφάλεια του ελληνικού κέντρου για την δυσκολία του να υπερασπιστεί τα βόρεια σύνορα της χώρας, ιδίως την ζώνη της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου, έρχεται στην επιφάνεια κάθε φορά, που μεταξύ των δύο συνασπισμών λαμβάνει χώρα μία μεγάλη κρίση, η οποία να είναι δυνατόν να επιφέρει ακόμη και το ενδεχόμενο ενός *τοπικού πλήγματος*. Τέτοιοι φόβοι εκφράζονται από την ελληνική πλευρά σε περιπτώσεις, όπως η κρίση του Βερολίνου το καλοκαίρι του 1961³⁰¹ (που κατέληξε στην ανέγερση του Τείχους) ή στη περίπτωση της κρίσης των πυραύλων της Κούβας (φθινόπωρο 1962). Ειδικά στην δεύτερη περίπτωση, ενώ ακόμη η κρίση είναι σε φλέγον σημείο της (26 Οκτωβρίου), λαμβάνει χώρα συνάντηση του έλληνα υπουργού Εξωτερικών, Ευάγγελου Αβέρωφ, με τον σοβιετικό πρέσβη στην Αθήνα, Ν. Κοριούκιν. Εκεί, ο Αβέρωφ αφού του παρουσίασε την επίσημη θέση της Ελλάδας πάνω στο ζήτημα, καυτηρίασε την αντίστοιχη στάση της Βουλγαρίας, την οποία χαρακτήρισε ως υπονομευτική της ειρήνης:

“[...]Ουδένα θα προκαλέσωμεν και ακόμη ολιγώτερον την πανίσχυρον Σοβιετικήν Ένωσιν. Ευκαταίον θα ήτο όμως όπως και τα γειτονικά προς την Ελλάδα κράτη, ως η Βουλγαρία, ηκολούθουν το παράδειγμα μας, αντί να επιδίδωνται εις εμπρηστικήν αρθρογραφίαν, ως πράττει η υπό χθεςινήν ημερομηνίαν “Narodnaia Armia”, όργανον του βουλγαρικού Επιτελείου Στρατού, ήτις προαναγγέλει ότι η Βουλγαρία είναι έτοιμη διά την μάχην και διά το πατριωτικόν της καθήκον. Τοιαύται προκλήσεις ή απειλαί δεν πρόκειται να μας πτοήσουν ή να μας κάνουν να προκαλούμεν και ημείς. Εν πάση περιπτώσει, μύχιος πόθος της ελληνικής

²⁹⁹ Για την σημασία της αμερικανικής στρατιωτικής βοήθειας στην ελληνική στρατηγική ασφαλείας και το διπλωματικό παρασκήνιο γύρω από αυτή, βλ. Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη (1961-1964)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2001.

³⁰⁰ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των Κόσμων*, σ. 71-73.

³⁰¹ Ο Σωτήρης Ριζάς καταγράφει, ότι τον Ιούλιο του 1961, πριν ακόμη οι Σοβιετικοί και οι Ανατολικογερμανοί προχωρήσουν στην ανέγερση του Τείχους, έλαβε χώρα συνομιλία του έλληνα υπουργού Εξωτερικών, Ευάγγελου Αβέρωφ, με τον αμερικάνο υφυπουργό Εξωτερικών, Mac Ghee. Εκεί, ο ηπειρώτης πολιτικός του εξέφρασε την σκέψη, ότι εάν συνεχιστεί και άλλο η κρίση του Βερολίνου, υπάρχει πιθανότητα οι Σοβιετικοί να θελήσουν να δημιουργήσουν επεισόδια σε άλλο σημείο της υφείλου, ώστε να αποκομίσουν διπλωματικά οφέλη στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων. Ως ένα τέτοιο υποψήφιο σημείο, όπου οι Σοβιετικοί θα μπορούσαν να προκαλέσουν κρίση, ανέφερε σαφώς την περίπτωση της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου. Βλ. Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη*, σσ. 44-45.

κυβερνήσεως είναι η διατήρηση της ειρήνης[...]³⁰².

Ο φόβος των ελλήνων ιθυνόντων για ένα δριμύ τοπικό χτύπημα είτε από την Βουλγαρία είτε συνολικά από τον ανατολικό συνασπισμό εδραζόταν σε μία βασική σκέψη, η οποία έχει εμφανιστεί στην σύγχρονη φιλολογία: Σε περίπτωση μιας μεγάλης εμβέλειας κρίσης μεταξύ των “Δύο Κόσμων”, όπως αυτές που προαναφέρθηκαν, ήταν πιθανό οι Σοβιετικοί και το Σύμφωνο της Βαρσοβίας να θελήσουν να ανταποδώσουν ένα πιθανό χτύπημα από μεριάς NATO στο σημείο εκείνο, όπου θα δοκιμαστεί η ίδια η συνοχή της Συμμαχίας και η ικανότητά της να υπερασπίσει το οποιοδήποτε μέλος της από την επιθετικότητα της Ανατολής. Εάν η Βουλγαρία συνεπικουρούμενη από την ισχύ του Κόκκινου Στρατού προβαίνουν σε επιθετική ενέργεια έναντι της Ελλάδας στην περιοχή της Θράκης και της Ανατολικής Μακεδονίας, το NATO και οι ΗΠΑ θα βρίσκονταν μπροστά στο φρικτό δίλημμα είτε να εγκαταλείψουν μία σύμμαχο χώρα, την οποία όμως ως γεωγραφικό χώρο θεωρούσαν ως “μη υπερασπίσιμο”³⁰³, είτε να ανταπαντήσουν ομοίως και έτσι να συρθεί ο πλανήτης στο σενάριο της παγκόσμιας θερμοπυρηνικής αναμέτρησης. Η αμφιβολία περί της συμμαχικής κάλυψης και ο φόβος μιας πιθανής εγκατάλειψης στις “ορέξεις” του Ανατολικού Συνασπισμού είναι ένα αίσθημα που διακατείχε τον αστικό ελληνικό κόσμο σε ορισμένες ιστορικές στιγμές της περιόδου 1950-1967³⁰⁴.

³⁰² Συνομιλία Αβέρωφ-Κοριούκιν, 26 Οκτωβρίου 1962, ΠΑΕΑ, Φ. 9.

³⁰³ Η τρωτότητα του γεωγραφικού χώρου της Ελλάδας δεν αναγνωριζόταν μόνο από τους έλληνες ιθύνοντες. Αποτελούσε ένα από τα επιχειρήματα άλλωστε χωρών της Δυτικής Ευρώπης (ιδίως των σκανδιναβικών) από την εποχή των συζητήσεων για την ένταξη της Ελλάδας και της Τουρκίας στα πλαίσια του NATO. Η αρνητική τους προδιάθεση οφειλόταν σαφώς στην επιθυμία τους να μην αναλάβουν συμμαχικές και στρατιωτικές δεσμεύσεις έναντι μίας χώρας τόσο ευάλωτης απέναντι στις βλέψεις των σοσιαλιστικών κρατών, η παρουσία των οποίων ήταν τόσο ισχυρή στον βαλκανικό χώρο. Βλ. Γιάννης Βαληνάκης, *Εισαγωγή στην ιστορία της ελληνική εξωτερικής πολιτικής*, σ. 48.

³⁰⁴ Την περίοδο 1959-1960, οπότε και τα ζητήματα της Ύφεσης θα βρεθούν στο επίκεντρο των διεθνών συζητήσεων, η ελληνική κυβέρνηση της Ε.Ρ.Ε θα βρεθεί σε πολύ δύσκολη θέση. Η δική της θέση απέναντι στην Ύφεση ήταν από άκρως σκεπτική έως αρνητική για δύο λόγους. Ο ένας λόγος έχει να κάνει με το εσωτερικό πεδίο και με τον φόβο της αύξησης της επιρροής της Ε.Δ.Α ως κύριου αναμεταδόκτη των ειρηνόφιλων συνθημάτων. Ο κυριότερος, όμως, φόβος είχε να κάνει με τις υποψίες του Καραμανλικού επιτελείου απέναντι στις αληθινές προθέσεις των Σοβιετικών και των συμμάχων τους. Τόσο Καραμανλής, όσο και ο Αβέρωφ, πίστευαν ότι ο βασικός στόχος των Σοβιετικών ήταν να πλήξει διά της απόμόνωσης από τις άλλες δυτικές χώρες την Δυτική Γερμανία και την Ελλάδα, καθώς αυτές οι δύο χώρες ήταν οι πλέον ευάλωτες. Πάνω σε αυτή τη λογική ήταν και το υπόμνημα, που απέστειλε ο Κ. Καραμανλής προς τον υπουργό Εξωτερικών της Δυτικής Γερμανίας, Χέρτερ, τον Μάιο του 1960: “[...] (η πολιτική της Σ.Ένωσης αποτελεί) *ειλικρινήν πολιτικήν ή απλώς τακτικήν αποβλέπουσαν εις την διάσπασιν της δυτικής ενότητος και την κάμψιν του δυτικού μετώπου εις όσα προκρίνει η Σοβιετική Ένωσις σημεία κρούσεως*;[...]”. Βλ. Ιωάννης Σακκάς, *Ατλαντική Συμμαχία, “Διεθνής Ύφεση και ελληνική διπλωματία (1961-1967)”*, στο Βασιλάκης (επιμ.) *Από τον Ανένδοτο στην Δικτατορία*, Πρακτικά Συνεδρίου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2009, σσ. 190-191. Για αυτό τον λόγο, η ελληνική κυβέρνηση θα εκφραστεί με αίσθημα απογοήτευσης απέναντι σε πολιτικές επιλογές των ΗΠΑ, όταν αυτές προχωρούν σε πολιτικές συνεννόησης με τον ανατολικό συνασπισμό χωρίς να λαμβάνει υπόψιν τυχόν ελληνικές ευαισθησίες. Την ίδια περίοδο οι ΗΠΑ θα σπεύσουν να αποκαταστήσουν διπλωματικές επαφές με την Βουλγαρία χωρίς να ενημερώσει πρώτα την Αθήνα. Την ελληνική ενόχληση για το ζήτημα μετέφερε στην αμερικανική πλευρά ο υπουργός Εξωτερικών, Ε. Αβέρωφ, ο οποίος ανέφερε στον αμερικανό πρεσβευτή, ότι ανάλογες αμερικανικές ενέργειες θα μπορούσαν να θεωρηθούν περίπου ως “αποδοχή από τις ΗΠΑ του ορισμού [που δίνει ο Χρουτσώφ] στην ειρηνική συνύπαρξη”. Βλ. Στεφανίδης, Ιωάννης, *Ασύμμετροι εταίροι*, σ.113.

III. Το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων της Βουλγαρίας ως λυδία λίθος της ελληνοβουλγαρικής σχέσης (1953-1964)

Την περίοδο 1944-1945 η Ελλάδα βγήκε από το πεδίο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου εν μέσω μιας καταγιστικής εσωτερικής διαμάχης για την μορφή του μεταπολεμικού της καθεστώτος. Επίσης, βρέθηκε σε ένα γεωγραφικό πλαίσιο, όπου τα κράτη, με τα οποία συνόρευε στα βόρεια σύνορά της ανήκαν πλέον σε εκ διαμέτρου αντίθετη κατεύθυνση και με πολλές ανοικτές εκκρεμότητες. Ως γνωστόν, τα κυριότερα ζητήματα αφορούσαν την χθεσινή αντίπαλο στα πλαίσια του πολέμου και νυν κομμουνιστική Βουλγαρία. Από την πλειάδα των θεμάτων, που δυσχαίρεναν την επαφή μεταξύ των δύο πλευρών, το πλέον φλέγον ήταν αυτό των *πολεμικών επανορθώσεων*. Σύμφωνα με την Συνθήκη Ειρήνης, που υπογράφηκε στις 10 Φεβρουαρίου 1947, η Βουλγαρία ήταν υποχρεωμένη να καταβάλλει στην Ελλάδα αποζημιώσεις για τις πράξεις του βουλγαρικού στρατού κατοχής συνολικού ύψους 45 εκατομμυρίων ευρώ³⁰⁵. Η αποπληρωμή των επιβαλλόμενων ποσών καθορίστηκε να γίνει μέσω εμπορευμάτων, τα οποία όμως θα υπολογίζονταν με βάση τις διεθνείς τιμές του 1938³⁰⁶. Η αλήθεια είναι, πως από την υπογραφή ήδη της συνθήκης ειρήνης η ελληνική πλευρά διατηρούσε έντονες αμφιβολίες ως προς την βουλγαρική πρόθεση να εναρμονιστεί με το περιεχόμενο των υπογραφών. Όταν τον Οκτώβριο 1947 συζητήθηκε η κύρωση των Συνθηκών από την Επιτροπή Εξουσιοδοτήσεως του Ελληνικού Κοινοβουλίου, ο εισηγητής Παντελής Ροζάκης είπε τα εξής χαρακτηριστικά: “*Αλλά μήπως είμεθα βέβαιοι, ότι η Βουλγαρία θα σεβασθή και την υποχρέωσίν της αυτήν, δηλαδή να καταβάλη εγκαίρως τας δόσεις των επανορθώσεων*”³⁰⁷;. Η πραγματικότητα έμελλε να επιβεβαιώσει αυτή τη ρήση του Ροζάκη. Η βουλγαρική πλευρά από νωρίς φάνηκε να θέτει εμπόδια στην περαίωση της διαδικασίας. Σε αρχικό στάδιο, όταν ακόμη ήταν στα σπάργανα η ανατολική πολιτική της “ειρηνικής συνύπαρξης”(1953), η Σόφια θεωρούσε ότι το ζήτημα των επανορθώσεων θα έπρεπε να λάβει τον χαρακτήρα διμερούς διαβούλευσης μόλις προχωρούσε η αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ των δύο πλευρών, οι οποίες είχαν φτάσει σε οριακό σημείο κατά την “πολεμική δεκαετία”. Σε αντιδιαστολή, η Αθήνα αντέταξε το επιχείρημα, ότι η αποπληρωμή των βουλγαρικών υποχρεώσεων έπρεπε να προηγηθεί της ανταλλαγής διπλωματικών αντιπροσωπειών ως ένα βήμα για την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης. Όταν το Μάιο του 1954³⁰⁸ ανακοινώθηκε από το Παρίσι, ότι οι δύο χώρες θα προχωρούσαν σε μερική αποκατάσταση των διμερών επαφών (με ανταλλαγή επιτετραμμένων και

³⁰⁵ Περικλής Χρηστίδης, *Οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις*, σσ. 236-237.

³⁰⁶ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των Κόσμων*, σ. 126.

³⁰⁷ Αρετή Τούντα-Φεργάδη, “Κυπριακό και εξομάλυνση των ελληνοβουλγαρικών οικονομικών εκκρεμοτήτων”, στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.) *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009, σ. 206.

³⁰⁸ Ευάγγελος Κατσάρας, “Η ελληνοβουλγαρική συμφωνία”, *Καθημερινή*, 25 Σεπτεμβρίου 2016.

όχι πρεσβειών), η Σόφια προχώρησε σε μια πράξη καλής θέλησης: Κήρυξε, ότι αποδέχεται καταρχήν την υποχρέωσή της για την καταβολή των επανορθώσεων³⁰⁹. Σε αυτή, όμως, την υποχρέωση έθεσε και ένα νέο ζήτημα: Θεωρούσε, αντίστοιχα, ότι εκκρεμούσε ακόμη και έπρεπε να καταβληθεί από μέρους της Ελλάδας η οικονομική της υποχρέωση προς τη Σόφια, που απέρρεε από την μεσοπολεμική Συμφωνία Καφαντάρη-Μολώφ του 1927 (περίπου 42,3 δολάρια), καθώς και κάποια μικρότερα ποσά, που είχαν κατοχυρωθεί βάσει της Συνθήκης του Νειγύ του 1919. Μεταγενέστερα, η Σόφια θα προβάλλει και το επιχείρημα ενός συμψηφισμού βάσει των διοικητικών έργων που πραγματοποιήθηκαν στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη από τον βουλγαρικό στρατό την περίοδο 1941-1944³¹⁰. Η επιχειρηματολογία της Βουλγαρίας περί ανοιχτών οικονομικών ζητημάτων και από τις δύο πλευρές, πέραν των επανορθώσεων του 1947, είναι ένα δεδομένο, που η Σόφια θα το ρίχνει στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων μέχρι την οριστική επίλυση του ζητήματος (1964). Στις 13 Φεβρουαρίου 1963 ο υπουργός Εξωτερικών της Σόφιας, Ιβάν Μπάσεφ, έδωσε συνέντευξη σε αθηναϊκή εφημερίδα. Όταν η συζήτηση έφθασε στο θέμα των επανορθώσεων, ο βούλγαρος πολιτικός καταλήγει στο εξής συμπέρασμα: « [...] το θέμα της πληρωμής των επανορθώσεων επί του οποίου εμμένει η ελληνική κυβέρνηση, όπως και τα άλλα ζητήματα, θα μπορούσαν να λυθούν με διαπραγματεύσεις γύρω από την τράπεζα. Διότι, υπάρχουν απαιτήσεις επανορθώσεων και από τα δύο μέρη [...]»³¹¹.

Οι αξιώσεις αυτές μπορεί να μην απέτρεψαν την υπογραφή μιας πρώτης εμπορικής και οικονομικής συμφωνίας το Δεκέμβριο του 1953³¹², επί κυβερνήσεως Αλέξανδρου Παπάγου και υπουργού Συντονισμού Σπυρίδωνος Μαркеζίνη (στα πλαίσια μιας πρώτης προσπάθειας κατάστροφης μιας “ανατολικής πολιτικής της Ελλάδας”), αλλά σίγουρα λειτουργούσαν καταλυτικά σε οποιαδήποτε μετέπειτα εξέλιξη, όσο αφορά την γενικότερη πορεία εξομάλυνσης των σχέσεων των δύο πλευρών. Ο λόγος είναι προφανής: Για τις κυβερνήσεις της περιόδου 1953-1964, δηλαδή των ισχυρών μονοκομματικών κυβερνήσεων του Αλέξανδρου Παπάγου (1952-1955) και του Κωνσταντίνου Καραμανλή (1955-1963), το ζήτημα των επανορθώσεων δεν είχε μόνο οικονομική πτυχή. Στην δική τους αντίληψη από την εξέλιξη του ζητήματος αυτού θα αποκρυσταλλωνόταν και η ίδια η βούληση της Σόφιας να δημιουργήσει ένα πλέγμα εμπιστοσύνης και ειλικρίνειας, το οποίο κρινόταν ως άκρως απαραίτητο ώστε να προχωρήσει η όποια διαπραγματευτική διαδικασία³¹³. Το διάστημα Μάιος-Ιούνιος 1959 θα υπάρξει μία μικρή ένταση μετά από δηλώσεις του Βούλγαρου πρωθυπουργού, Άντον Γιούγκωφ, οι οποίες κρίθηκαν προκλητικές από την Αθήνα. Στο κείμενο της επίσημης διακοίνωσης της ελληνικής κυβέρνησης θα αναφερθεί σαφώς το ζήτημα των

³⁰⁹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των Κόσμων*, σσ. 428-430.

³¹⁰ Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *ό.π.*, σσ. 206-208.

³¹¹ ΑΣΚΙ, Αρχείο “Φωνή της Αλήθειας”, κ. 323, Φ³, 13/2/63.

³¹² Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και Ανατολικές χώρες 1950-1967*. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ό.π.*, σ. 125.

³¹³ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ό.π.*, σ. 125.

επανορθώσεων ως το στοιχείο-κλειδί για την πορεία της διμερούς συνεννόησης: “[...] *Προς τούτο εκρίνετο υπό αυτής αλλά και διότι τούτο αντεπεκρίνετο προς δεσπόζον, παρά την δημοσία εν Ελλάδι γνώμη, αίσθημα, ότι ο διακανονισμός των οικονομικών ζητημάτων του παρελθόντος και ιδία η καταβολή των οφειλομένων υπό της Βουλγαρίας αποζημιώσεων θα συνέτεινε τα μέγιστα εις την εγκαθίδρυσιν σχέσεων καλής γειτονίας μεταξύ των δύο χωρών*[...]”³¹⁴. Σε αντίθετη περίπτωση, εάν η Βουλγαρία αρνιόταν επίμονα να συμμορφωθεί με τις Συνθήκες, αυτό θα σήμαινε αυτόματα ότι η Σόφια επιθυμούσε την διατήρηση ενός κλίματος έντασης στην περιοχή, το οποίο θα την βοηθούσε στην εκτέλεση κρυφών σκέψεων απέναντι στην Ελλάδα, όπως αυτές απέρρεαν από την ελληνική αντίληψη του “από βορράν κινδύνου”.

Από την άλλη, η Σόφια είχε μια διαφορετική άποψη επί του θέματος. Ενώ, όπως είδαμε, αποδεχόνταν την ανάγκη διευθέτησής του, δεν του έδινε την τόσο βαρύνουσα σημασία που του απέδιδε η Αθήνα. Ίσα-ίσα θεωρούσε, ότι η εξομάλυνση των διμερών επαφών μπορούσε να ξεκινήσει πριν την επίλυση του ζητήματος, το οποίο θα έμπαινε ως μέρος μιας συνολικής διαπραγματεύσης των διμερών προβλημάτων και όχι ως πρωτεύον συστατικό από την τύχη του οποίου θα εξαρτίονταν συνολικά η αποκατάσταση των συνομιλιών. Απλά, ισχυριζόταν ότι επιθυμεί μια λύση η οποία να αποδέχεται και τις δικές της ευαισθησίες και παράλληλα να βάζει τις βάσεις για μια νέα προσέγγιση, από την οποία ειδικά μετά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 είχε να αναμένει υποστήριξη στην τεχνολογία και σε τομείς, όπως το εμπόριο. Στις αρχές του 1960 ο βούλγαρος επιτετραμμένος, Λάμπεφ, θα δώσει μια συνέντευξη σε αθηναϊκές εφημερίδες. Εκεί θα υποστηρίξει τα εξής: « [...] η άποψή μας στο ζήτημα αυτό (των επανορθώσεων) είναι γνωστή. Ο Τόντορ Ζίφκωφ είπε καθαρά ότι για τη λύση των εκκρεμών οικονομικών ζητημάτων μεταξύ των δύο χωρών, και του ζητήματος των επανορθώσεων, υπάρχει μόνο ένας λογικός και ρεαλιστικός δρόμος, να καθίσουμε γύρω από ένα τραπέζι, να εξετάσουμε τα ζητήματα αυτά, και να συνεννοηθούμε αφού πάρουμε υπόψη τα συμφέροντα των δύο χωρών. Η ΛΔ Βουλγαρίας δεν έχει καμιά ομοιότητα με την παλιά Βουλγαρία της δυναστείας των Κομπούργκων και ο βουλγαρικός λαός τιμώρησε παραδειγματικά τους φασίστες δυνάστες του[...]”³¹⁵.

Όσον αφορά τον υπαίτιο της μακρόχρονης στασιμότητας στην επίλυση των διμερών ζητημάτων, οι μηχανισμοί της Σόφιας δεν φαίνεται να αποδέχονται τους ελληνικούς ισχυρισμούς για συνεχιζόμενη βουλγαρική επιβουλή έναντι ελληνικών εδαφών, ούτε ότι αρνούνται να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους προς την Ελλάδα, όπως είναι το ζήτημα των επανορθώσεων.

³¹⁴ Λυκούργος Κουρκουβέλας, “Η αντισταυροφορική εξωτερική πολιτική των κυβερνήσεων Καραμανλή και ο Ψυχρός Πόλεμος (1955-1963)”, στο Κ. Σβολόπουλος-Κ. Μπότσιου-Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ίδρυμα “Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής”, σσ. 78-79.

³¹⁵ Συνέντευξη του επιτετραμμένου της βουλγαρικής πλευράς, Λάμπεφ, σε αθηναϊκές εφημερίδες. ΑΣΚΙ, Αρχείο “Φωνή της Αλήθειας”, κ.359, Φ²,26/1/1960.

Αντίθετα, η Σόφια επιρρίπτει το σύνολο της ευθύνης στην Αθήνα, την οποία κατηγορούν για εχθρότητα έναντι των σοσιαλιστικών κρατών της Βαλκανικής³¹⁶ και για επιθετική προπαγάνδα έναντι της Σόφιας μέσα από τις λογικές του “από βορράν κινδύνου”. Η βουλγαρική ιστοριογραφία της σοσιαλιστικής περιόδου είχε εστιάσει ειδικά στο ελληνικό αμυντικό δόγμα του “από βορράν κινδύνου” ως μια “περιφερειακή εκδοχή του Ψυχρού Πολέμου”³¹⁷. Ως αιτία για αυτή την πρακτική οι ιθύνοντες της Σόφιας αναφέρουν την όλο και μεγαλύτερη προσχώρηση της Ελλάδας στους μηχανισμούς της Δύσης και τις λογικές του Ψυχρού Πολέμου σε επίπεδα, που ξεπερνάνε, όπως λένε, παραδείγματα χωρών της Δύσης και που φτάνουν μόνο αυτά των ΗΠΑ. Το σχήμα εμπλουτίζεται με την θεώρηση της εξάρτησης³¹⁸ των οικονομικών και πολιτικών κύκλων της Αθήνας από την Ουάσινγκτον, γεγονός που έχει προσδέσει την χώρα στους “επιθετικούς κύκλους” των ΗΠΑ και την έχει μετατρέψει σε παράγοντα αποσταθεροποίησης στα Βαλκάνια.

Όσο τα χρόνια περνούσαν και όσο το διεθνές κλίμα περνούσε σε πιο σταθερές και ήρεμες γραμμές, τόσο οι δύο πλευρές αντιλαμβάνονταν ότι έπρεπε να βρεθεί μια χρυσή τομή, ώστε να καθησυχάζονται οι φόβοι και οι υποψίες και των δύο. Από την μία η Ελλάδα δίσταζε να προχωρήσει σε ανάπτυξη της τεχνικής και οικονομικής συνεργασίας, που τόσο έντονα επιζητούσε η Σόφια, γιατί φοβόταν, ότι στο τέλος η Βουλγαρία θα απέφευγε να την ικανοποιήσει στο ζήτημα των επανορθώσεων. Από την άλλη, η Σόφια δεν προχωρούσε στην διευθέτηση των αποζημιώσεων, επειδή υποψιαζόταν, ότι αν το πράξει, τελικά η Ελλάδα δεν θα θελήσει την ανάπτυξη συνεργασίας σε ζητήματα δομών και οικονομικών ανταλλαγών³¹⁹. Στα τέλη του 1960 και στις αρχές του 1961 νέοι κύκλοι διαπραγματεύσεων ναυάγησαν για άλλη μια φορά πάνω σε αυτό το ζήτημα. Από το 1962, όμως, οπότε και η Ελλάδα (με την Ε.Ρ.Ε στην κυβέρνηση και τον Ε.Αβέρωφ στο υπουργείο Εξωτερικών) θα έχει απαλύνει τους φόβους της για οικονομική εξάρτηση από την Μόσχα (λόγω της Σύνδεσης με την Ε.Ο.Κ.), θα πέσει στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων η ιδέα μιας “λύσης-

³¹⁶ Zhrozhetta Grigorova, *Balkanskata politika na sochialisticheska Bŭlgariya 1944-1970* [Η βαλκανική πολιτική της σοσιαλιστικής Βουλγαρίας 1944-1970], Σόφια 1985, σσ. 345-346, 349-352.

³¹⁷ Σπυρίδων Πλουμίδης, “Ήταν ο εθνικισμός και ο εδαφικός επεκτατισμός αιτίες του Ψυχρού Πολέμου; Η περίπτωση των Βαλκανικών κρατών (1944-1947)”, στο Παναγιώτης Ήφαιστος-Κώστας Κολιόπουλος-Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου (1941-1950): Στρατηγικά ή ιδεολογικά αίτια;*, πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου, Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2012, σσ. 3-5.

³¹⁸ Για την ερμηνεία και την συζήτηση περί της εξάρτησης της μεταπολεμικής ελληνικής πολιτικής κλασικό παραμένει το έργο του Θ. Κουλουμπή, *Προβλήματα ελληνοαμερικανικών σχέσεων, πως αντιμετωπίζεται η εξάρτηση*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1978. Στο ζήτημα αυτό έχει τοποθετηθεί και ο ερευνητής Γιάννης Σακκάς. Σύμφωνα με τοποθετήσεις του, η μεταπολεμική εξωτερική πολιτική της χώρας τουλάχιστον για τις δύο πρώτες δεκαετίες χαρακτηρίζεται από το φαινόμενο της συναινετικής προσαρμογής, της οικειοθελούς θα λέγαμε αποδοχής της καταθλιπτικής ισορροπίας της ισχύος και της έλλειψης κάθε είδους πρωτοβουλίας, που να έρχεται σε αντίθεση με τις γενικές στρατηγικές του συμμαχικού παράγοντα. Περιπτώσεις μερικής τέτοιας αναντιστοιχίας, όπως η τελική απόρριψη εκ μέρους της Ελλάδας της εγκατάστασης βαλλιστικών πυραύλων IRBM (1957) ή η διεθνοποίηση του Κυπριακού μετά το 1954 κρίνονται ως δευτερεύουσες, ακριβώς επειδή δεν έθιζαν στην πράξη τα βασικά συμφέροντα του αμερικανικού παράγοντα. Βλ. Γιάννης Σακκάς, *Η Ελλάδα, το Κυπριακό και ο Αραβικός κόσμος (1947-1974): διπλωματία και στρατηγική στη Μεσόγειο την εποχή του Ψυχρού Πολέμου*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2012, σσ. 16-20.

³¹⁹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των Κόσμων*, σ. 252.

πακέτου³²⁰”: μιας συνολικής δηλαδή συζήτησης για όλα τα ανοιχτά ζητήματα, ώστε να μην αφήνει περιθώριο για υποψίες σε καμιά πλευρά για τις προθέσεις της άλλης. Την ιδέα αυτή θα την ασπαστεί τελικά και η ίδια η Σόφια την περίοδο της υπηρεσιακής κυβέρνησης Πιπινέλη το καλοκαίρι του 1963³²¹. Απλά, τότε δεν ήταν δυνατό να προχωρήσει οποιαδήποτε συζήτηση λόγω της προκήρυξης των εκλογών του Νοεμβρίου. Η οριστική λύση του ζητήματος θα έρθει το καλοκαίρι του 1964, οπότε και το διεθνές περιβάλλον της Ύφεσης, αλλά και οι τρέχουσες ανάγκες της ελληνικής διπλωματίας θα επιτρέψουν μια τέτοια διευθέτηση.

iv. Η “λύση-πακέτο” του Ιουλίου 1964

Οι εκλογικές αναμετρήσεις του Νοεμβρίου 1963 και του Φεβρουαρίου 1964 ανέδειξαν την Ένωση Κέντρου σε κυβέρνηση της χώρας. Ενώ το Νοέμβριο 1963 η επικράτησή της δεν είχε το χαρακτήρα της αυτοδυναμίας, την δεύτερη φορά η νίκη της έλαβε την απόλυτη λαϊκή πλειοψηφία (52%)³²². Η κεντρικά κυβέρνηση ανέρχεται στην εξουσία σε μια εποχή που το κύμα της ύφεσης των διεθνών σχέσεων φαίνεται να επικρατεί πολύ λίγο καιρό μετά τον Οκτώβριο του 1962 και την Κρίση των πυραύλων της Κούβας³²³. Η *détente* εγκαινιάζει μία εποχή, όπου ο σκληρός διπολισμός φαίνεται να εγκαταλείπεται, γεγονός που ευνοεί τις επιλύσεις των διμερών διαφορών μεταξύ των μικρότερων κρατών των δύο συνασπισμών. Ο Γεώργιος Παπανδρέου, αρχηγός της Ενώσεως Κέντρου, είναι γεγονός, ότι στο μεγαλύτερο μέρος της πολιτικής του σταδιοδρομίας υπήρξε σφόδρα δυτικόφιλος³²⁴. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε, ότι θεωρούσε πάντα μεγαλύτερο πολιτικό του επίτευγμα τον ερχομό της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας τον Οκτώβριο 1944 εν μέσω σχεδόν πλήρους κυριαρχίας του Ε.Α.Μ και την αντιμετώπιση των Δεκεμβριανών του ίδιου έτους, γεγονός που κράτησε την Ελλάδα μέσα στον κύκλο επιρροής των δυτικών Δυνάμεων³²⁵. Επίσης, τόσο ο

³²⁰ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ο.π.*, σ. 429.

³²¹ Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και Ανατολικές χώρες*, σ. 262. Evantis Hatzivassiliou, “Negotiating with the enemy: the Normalization of Greek-Bulgarian Relations (1960-1964)”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 4 (2004), σσ. 138-159.

³²² Όθων Τσουνάκος, “Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη δικτατορία (1963-1967)”, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ’ [Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα], Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σσ. 208-215.

³²³ Αντρέ Φονταίν, *Η Ιστορία της Ύφεσης (1962-1981): Ένα μονό κρεβάτι για δύο όνειρα*, μετ. Η. Αθανασιάδη, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1984, σ. 15.

³²⁴ Αυτό διαφαίνεται και στις προγραμματικές δηλώσεις της πρώτης κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου και της Ένωσης Κέντρου, της λεγόμενης “κυβέρνησης των πενήντα ημερών”. Στις 20 Δεκεμβρίου 1963 από το βήμα της Βουλής ο Γεώργιος Παπανδρέου θα επαναλάβει την απόλυτη πίστη του στον δυτικό προσανατολισμό της χώρας: “Η Ιστορία και η Γεωγραφία τοποθετούν την Ελλάδα εις τον Ελεύθερον Κόσμον”. *Εφημερίδα Συζητήσεων της Βουλής* (ΕΦΣΒ), περίοδος Ζ’, σύνοδος Α’, σσ. 11-22 (Συνεδρίαση της 20ης Δεκεμβρίου 1963).

³²⁵ Είκοσι χρόνια μετά τα Δεκεμβριανά, ο Γεώργιος Παπανδρέου θα χρησιμοποιήσει αυτό του το επίτευγμα σε ένα ανώτερο επίπεδο ενώπιον του τότε αμερικανού υπουργού Εξωτερικών, Ντην Ράσκ. Κατά την διάρκεια του γνωστού του ταξιδιού στις ΗΠΑ το καλοκαίρι του 1964, το οποίο επικεντρώθηκε γύρω από το Κυπριακό που τότε ήταν σε

ίδιος όσο και η Ένωση Κέντρου σαν κόμμα συμμερίζονταν τις κυρίαρχες θεωρήσεις του μεταπολεμικού κράτους για τον “από βορράν κίνδυνο” κυρίως ως προς την Βουλγαρία³²⁶. Τέλος, ο ίδιος ο Γεώργιος Παπανδρέου την περίοδο της «πρώτης Ύφεσης³²⁷» (1959-1960) φαινόταν να συγκλίνει με κάποιες από τις επίσημες κυβερνητικές θέσεις της ΕΡΕ απέναντι στα ζητήματα της ύφεσης, της συνύπαρξης και της συνεργασίας με τις χώρες του Ανατολικού συνασπισμού ιδίως στις θέσεις περί της «αδιαιρέτου ειρήνης και ύφεσης» και της στρατηγικής θέσης της Ελλάδας στον Δυτικό Κόσμο: «*Η Ελλάς δεν ευρίσκεται εις την ανάγκην ακροβασίας μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Τελούσα υπό την απειλήν του Κομμουνιστικού Πανσλαβισμού, όπως την προσδιορίζει η γεωγραφία και η ιστορία, ευρίσκει την θέσιν της εις την αμυντικήν συμμαχίαν του Ελεύθερου Κόσμου[...]*»³²⁸. Ιδίως η έμφαση στην γεωγραφία και την ιστορική αναδρομή όσον αφορά την ανάλυση και χάραξη της επίσημης πολιτικής απέναντι στον Ανατολικό Συνασπισμό είναι ένα στοιχείο, που χαρακτηρίζει εξίσου τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και τον Γεώργιο Παπανδρέου³²⁹.

Όταν τελικά ο Γεώργιος Παπανδρέου έγινε πρωθυπουργός, δεν άλλαξε τον πυρήνα της σκέψης του απέναντι στον ανατολικό συνασπισμό. Στις προγραμματικές του δηλώσεις τον Μάρτιο του 1964, διεκήρυξε ότι σκοπός της εξωτερικής του πολιτικής ήταν να είναι η Ελλάδα «σύμμαχος με την Δύση» και «φίλος με την Ανατολή»³³⁰. Αυτό το λεκτικό σχήμα δεν αποσαφηνίζει πλήρως την γενικότερη σκέψη του νέου πρωθυπουργού όσον αφορά την ανατολική πολιτική του. Η αλήθεια είναι, πως κινητήριοι μοχλός της σκέψης του ήταν η έκδηλη καχυποψία απέναντι στις προθέσεις του Ανατολικού Συνασπισμού³³¹, γεγονός που προκύπτει, όπως είδαμε και παραπάνω, μέσα από έναν συνδυασμό της γεωγραφίας με τις ιστορικές μνήμες. Πάντως, το 1964 δεν είναι 1959 και πλέον ο Γεώργιος Παπανδρέου μπορεί να διαχειριστεί τα ζητήματα της Ύφεσης με μεγαλύτερη

ιδιαίτερα «θερμή» φάση, ο Ρασκ τον συμβούλεψε να είναι σε θέση να επιβληθεί απέναντι σε ταραχώδεις καταστάσεις ελέω Κυπριακού. Τότε ο «Γέρος» του απάντησε με το εξής χαρακτηριστικό: «Έχω προσωπικήν πείραν τούτου. Καθυπέταξα γεγονότα εν Ελλάδι κατά τας ημέρας της Απελευθερώσεως». Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, “Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της (1949-1967): παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού”, στο Γρηγόρης Ψαλίδας (επιμ.), *Γρηγόρης Φαράκος: διαδρομές στην Ιστορία*, Τόμος τιμητικός για τον Γρηγόρη Φαράκο, Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Ιστορίας, 2011, σ. 160.

³²⁶ Σωτήρης Ριζάς, *Τα Βαλκάνια και η Ελλάδα σε μετάβαση, από τον Ψυχρό Πόλεμο στην Ύφεση (1960-1974)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2006, σ. 129.

³²⁷ Ως “πρώτη Ύφεση” χαρακτηρίζεται η χρονική περίοδος μεταξύ των διμερών συνομιλιών στο Camp David (Σεπτέμβρης 1959) μεταξύ των ηγετών ΗΠΑ και Σοβιετικής Ένωσης, Αιζενχάουερ και Χρουτσόφ αντίστοιχα, και της κατάρρευσης της διάσκεψης των Μεγάλων Δυνάμεων στο Παρίσι (Μάιος 1960) λόγω του περιστατικού του U-2 (υπόθεση κατασκοπίας εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης). Από εκεί και μετά θα ξεκινήσει πάλι μια περίοδος έντασης του Ψυχρού Πολέμου με κυριότερα περιστατικά την ανάγερση του Τείχους του Βερολίνου και την κρίση των πυραύλων της Κούβας.

³²⁸ *Εφημερίδα Συζητήσεων της Βουλής* (ΕΦΣΒ), Συνεδρίαση 9η της 27ης Νοεμβρίου 1959, σ. 103.

³²⁹ Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη*, σσ. 251-256.

³³⁰ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα Σύνορα των Κόσμων*, σ. 428.

³³¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υπόθεση της επίσημης πρόσκλησης της ΕΣΣΔ προς τον Γεώργιο Παπανδρέου να επισκεφτεί την Μόσχα μέσα στο έτος 1965. Την καταρχήν αποδοχή της πρόσκλησης ακολούθησε μια φάση αμφιταλαντεύσεων της ελληνικής πλευράς, κυρίως λόγω της νέας σοβιετικής πολιτικής στο Κυπριακό (μετά το καλοκαίρι του 1964). Η τελική πτώση της κυβέρνησης της Ενώσεως Κέντρου τον Ιούλιο 1965 σταμάτησε τελικά κάθε συζήτηση για ενδεχόμενη επίσκεψη του Γεωργίου Παπανδρέου, που στην τελικά θα ήταν και η πρώτη επίσημη επίσκεψη έλληνα πρωθυπουργού στη Μόσχα. Βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ο.π.*, σσ. 431-435.

ασφάλεια και σιγουριά. Σε αυτό βοήθησε το γεγονός, ότι η Ελλάδα από το 1961-1962 είχε προχωρήσει στην Σύνδεσή της με την Κοινή Αγορά³³², εξέλιξη που της προσέδωσε την αναγκαία σιγουριά περί της σταθερής θέσης της στην Δύση. Και όποτε η Ελλάδα ένιωθε πιο σίγουρη ως προς την θέση της στην Δύση, ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει τις σχέσεις της με την Ανατολή με περισσότερη αυτοπεποίθηση και νηφαλιότητα. Αυτό είναι ένα σχήμα, που παρατηρήθηκε και μετά την σύναψη των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου 1959³³³, που σηματοδότησαν την Ανεξαρτησία της Κύπρου (έστω και με την μορφή μιας “περιορισμένης αυτοδιάθεσης”³³⁴). Η λήξη της κυπριακής περιπλοκής στην κυριολεξία ανακούφισε τα κλιμάκια της Αθήνας, τον πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Καραμανλή, τον υπουργό Εξωτερικών Ευάγγελο Αβέρωφ και άλλους, καθώς έφερε μαζί της και τον τερματισμό της χρόνιας κρίσης μεταξύ Ελλάδος και Δυτικών Συμμάχων (Μεγάλης Βρετανίας και ΗΠΑ), γεγονός που επανέφερε την χώρα σε ένα καθεστώς “ΝΑΤΟικής ομαλότητας”³³⁵. Από εκείνο το σημείο και μετά η κυβέρνηση της ΕΡΕ την περίοδο 1959-1961 θα προβεί σε μια επαναθέωση των ανοιγμάτων της προς τον Ανατολικό Συνασπισμό (του οποίου τις ψήφους είχε χρησιμοποιήσει αρκετές φορές στον ΟΗΕ την περίοδο 1955-1959 για το Κυπριακό), ιδίως των ζητημάτων που αφορούσαν τις οικονομικές και εμπορικές συναλλαγές, ενώ θα κινήσει τις διαδικασίες για την Σύνδεσή της με την νεότευκτη τότε ΕΟΚ (Κοινή Αγορά), ακριβώς για να αποτρέψει έναν μελλοντικό οικονομικό εναγκαλισμό με την Μόσχα και τους “δορυφόρους” της³³⁶.

Από την αρχή της θητείας της, η εξωτερική πολιτική της Ενώσεως Κέντρου κινήθηκε πάνω σε δύο πρωταρχικούς άξονες: από την μία να συνεχίσει τις ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις

³³² Βασικές πληροφορίες για τις τεχνικές λεπτομέρειες του ζητήματος της Σύνδεσης με την ΕΟΚ και τις συνέπειές της για την ελληνική οικονομία βρίσκουμε στην μελέτη του Πάνου Καζάκου, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά, οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα (1944-2000)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002. Για την αλληλοσύνδεση με τις σχέσεις με τον Ανατολικό Συνασπισμό, βλ. Σωτήρης Βαλντέν, *Ελλάδα και ανατολικές χώρες (1950-1967): οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Οδυσσέας, Αθήνα 1991.

³³³ Η αναγγελία των Συμφωνιών μπορεί να ανακούφισε τα ανώτερα κυβερνητικά κλιμάκια της Αθήνας, αλλά αναμφίβολα προκάλεσε αισθήματα μερικής απογοήτευσης σε μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης. Και είναι απολύτως λογικό, εάν σκεφτούμε ότι το Κυπριακό ως ένα εθνικό θέμα που έτεμνε κάθετα όλο το πολιτικό φάσμα είχε διεγείρει τις επιδιώξεις ενός λαού, ο οποίος σε όλη την περίοδο του αγώνα 1955-1959 είχε τοποθετηθεί ανοιχτά υπέρ της επίτευξης της Ένωσης. Οποιοδήποτε άλλο αποτέλεσμα πέραν της Ένωσης αντιμετωπιζόταν ως εγκατάλειψη ενός εθνικού στόχου ή ακόμη χειρότερα ακόμη και ως “προδοσία”. Βλ. James Edward Miller, *The United States and the making of Modern Greece, History and Power (1950-1974)*, University of North Carolina, σσ. 63-65.

³³⁴ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Το γεωπολιτικό περιβάλλον του Κυπριακού και η ελληνική εξωτερική πολιτική στη δεκαετία του 1950*, ΑΠΕΙΑ σπίτι της Κύπρου και Εκδόσεις Παρουσία, Αθήνα, 1998, σσ. 42-43.

³³⁵ Σωτήρης Ριζάς-Ιωάννης Στεφανίδης, “Το Κυπριακό Ζήτημα”, στο Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, τόμος 9ος [Νικητές και Ηττημένοι 1949-1974, Νέοι προσανατολισμοί, ανασυγκρότηση και ανάπτυξη], Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σσ. 97-110.

³³⁶ Το ζήτημα της αποφυγής μιας εν δυνάμει οικονομικής εξάρτησης της Ελλάδας από την Μόσχα και τους συμμάχους της μέσω των εμπορικών σχέσεων αναδεικνύει στην Βουλή ο υπουργός Συντονισμού της κυβέρνησης της Ε.Ρ.Ε, Παναγής Παπαληγούρας, στην συζήτηση για την κύρωση της συμφωνίας Σύνδεσης με την ΕΟΚ (25/1/1962): “[...] *Η άκρα Αριστερά αντιλαμβάνεται κάλλιστα ότι η Ελλάς ευρίσκεται προ διλήμματος. Η θα πορευθεί προς την Κοινήν Αγοράν την Ευρωπαϊκήν ή θα πορευθεί προς την Κοινήν Αγοράν την Ανατολικήν [...]*”, βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής* (ΕΦΣΒ), Συνεδρίαση της 25ης Ιανουαρίου 1962. Τις ίδιες σκέψεις εξέφραζε και η δημοσιογραφική ναυαρχίδα της συντηρητικής πάραταξης, η “Καθημερινή”. Σε άρθρο της στις 4 Απριλίου 1962, τρεις μήνες μετά την κύρωση της συμφωνίας Συνδέσεως, ισχυριζόταν ότι η Συμφωνία “θα ανακούφιζε την Ελλάδα από την εξάρτηση των εξαγωγών από την Ανατολική Ευρώπη”, βλ. Πάνος Καζάκος, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά*, σ. 234.

από το σημείο που σταμάτησαν τον Σεπτέμβριο του 1963 επί κυβερνήσεως Πιπινέλη λόγω της προκήρυξης των εκλογών του Νοεμβρίου. Θυμίζουμε, ότι τον Αύγουστο του 1963 η Σόφια είχε αποδεχθεί ως βάση συζήτησης την πρόταση της Αθήνας (την εκπεφρασμένη από το 1962) για διαπραγματεύσεις πάνω στο μοντέλο της “λύσης πακέτου” όλων των ανοιχτών διμερών ζητημάτων, των πολεμικών επανορθώσεων συμπεριλαμβανομένων³³⁷. Δεύτερον, να αντιμετωπίσει το Κυπριακό, το οποίο από τα τέλη του προηγούμενου έτους είχε περάσει στην «θερμή» του φάση λόγω της αρχής της κοινοτικής αντιμαχίας. Η ενέργεια του προέδρου Μακαρίου να υποβάλει στον τουρκοκύπριο αντιπρόεδρο Κιουτσούκ το υπόμνημα των 13 σημείων για την αναθεώρηση του κυπριακού Συντάγματος³³⁸, βάσει των Συμφωνιών του 1959-1960, συμβολίζει το τέλος της ειρηνικής συνύπαρξης των δύο κοινοτήτων και την αρχή των μεγάλων συγκρούσεων της περιόδου 1963-1964, που έφεραν κοντά το ενδεχόμενο ακόμη και ενός ελληνοτουρκικού πολέμου. Το μεγάλο βάρος έπεσε στο δεύτερο, όχι μόνο γιατί η ανακίνηση του ζητήματος έγινε στο μεσοδιάστημα μεταξύ των δύο εκλογικών αναμετρήσεων, αλλά γιατί η κυβέρνηση του Κέντρου επιθυμούσε να συνδέσει την θητεία της με μια μεγάλη εθνική επιτυχία στα πρότυπα της Ένωσης. Είναι σίγουρο, ότι ο Γεώργιος Παπανδρέου και το επιτελείο του, όπως ο Υπουργός Συντονισμού Ανδρέας Παπανδρέου, πίστευαν βαθύτατα, ότι μια τέτοιου είδους επιτυχία θα τους ενίσχυε πολιτικά και θα τους έδινε την πολυπόθητη πολιτική ηγεμονία στο εσωτερικό πεδίο³³⁹. Για να μπορέσει να το πετύχει αυτό, επιθυμούσε να ετεροπροσδιοριστεί σε σχέση με τους χειρισμούς της προηγούμενης κυβέρνησης Καραμανλή για το Κυπριακό, δηλαδή την υπογραφή των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου του 1959, τους οποίους την εποχή του Ανένδοτου κατηγορούσε συχνά ως δουλοπρεπείς³⁴⁰. Παρόλα αυτά, οι δύο στόχοι, κυρίως επειδή ο καθένας έχει να κάνει με τις γενικότερες θεωρήσεις της χώρας απέναντι στις σχέσεις της με τους δύο μεγάλους συνασπισμούς, συχνά αλληλεπιδρούσαν μεταξύ τους. Όσο η κρίση στην Κύπρο βάθαινε, τόσο η επιθυμία της κεντρώας κυβέρνησης για εντατικοποίηση των διαπραγματεύσεων με την Βουλγαρία αυξανόταν.

Εάν θέλαμε να προσθέσουμε και ένα εξωγενή παράγοντα, που δημιούργησε το πλαίσιο και

³³⁷ *Ελευθερία*, “Η Ελλάς και τα Βαλκάνια”, 28 Αυγούστου 1963.

³³⁸ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, “Τα 13 σημεία”, στο Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), *1960-2010: Ιστορία της Κυπριακής Δημοκρατίας*, τ.1, [1960-1969: Η δεκαετία της εγκαθίδρυσης], Λευκωσία 2010, σ. 118.

³³⁹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, “Κυπριακό, καλοκαίρι 1964: εσωτερικές όψεις των εθνικών θεμάτων”, στο Α. Ρήγος-Σ. Σεφεριάδης-Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η “σύντομη” δεκαετία του '60, θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008, σσ. 321-323.

³⁴⁰ Βασικό στοιχείο στον καταγγελτικό λόγο του Κέντρου κατά του Καραμανλή αποτέλεσαν οι Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου του 1959, οι οποίες εγκαινίασαν την Κυπριακή Ανεξαρτησία. Ιδιαίτερη βαρύτητα δινόταν στην ταυτόχρονη παρουσία βάσει των υπογραφών της ΕΛΔΥΚ και της ΤΟΥΡΔΥΚ όρο που ο ίδιος ο Γεώργιος Παπανδρέου συχνά τον αποκαλούσε ως “βλασφημία εναντίον της αιωνιότητας του Ελληνισμού”. Δεν είναι λοιπόν παράξενο, που μετά την πρώτη αποχώρηση του Κ. Καραμανλή για την Ζυρίχη το καλοκαίρι του 1963, ο Γ. Παπανδρέου δήλωνε από το βήμα της Βουλής: «ο αρχηγός της ΕΡΕ προτίμησεν την φυγήν εις την Ζυρίχην, τον τόπον του εθνικού εγκλήματος». Βλ. Πετρίδης (επιμ.), *Ο Γεώργιος Παπανδρέου και το Κυπριακό ζήτημα (1954-1965): Ντοκουμέντα*, University Press, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 191-192.

κατά μία έννοια έσπρωξε τις εξελίξεις, θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την συμφωνία στην οποία κατέληξαν οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και η Λαϊκή Δημοκρατία Βουλγαρίας τον προηγούμενο χρόνο, το καλοκαίρι του 1963³⁴¹. Η Συμφωνία εκείνη του Ιουλίου ρύθμιζε τις ανοιχτές οικονομικές εκκρεμότητες μεταξύ των δύο χωρών για περιουσίες που είχαν δεσμευτεί ή καταστραφεί την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και την περίοδο μετά τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της Βουλγαρίας. Η κίνηση αυτή της αμερικανικής κυβέρνησης είχε προκαλέσει εκνευρισμό στην τότε ελληνική κυβέρνηση του Παναγιώτη Πιπινέλη, καθώς θεώρησε ότι (η αμερικανική κυβέρνηση) προχώρησε σε αυτή την κίνηση χωρίς να την ενημερώσει και δίχως να λάβει υπόψιν της τις ελληνικές ευαισθησίες πάνω στο θέμα και την δυσμενή θέση της Ελλάδας στα Βαλκάνια³⁴². Ιδίως η συντηρητική παράταξη της ΕΡΕ, που σχεδίασε την ανατολική πολιτική της χώρας την κρίσιμη περίοδο 1955-1963 βρέθηκε σε εξαιρετικά δύσκολη θέση, καθώς είχε στηρίξει την πολιτική της έναντι της Ύφεσης στο σχήμα της "αδιαίρετης ύφεσης", ενάντια δηλαδή σε επιθετικές ελληνικές πρωτοβουλίες σε αυτά τα ζητήματα μέχρις ότου αποφανθούν περί των μεγάλων ζητημάτων οι ηγέτιδες δυνάμεις των δύο συνασπισμών³⁴³. Το μήνυμα που απέρρεε, είναι ότι εφόσον η ηγέτιδα δύναμη του Δυτικού Κόσμου προέβη σε μια τέτοια ενέργεια, ακόμη και μία χώρα με τις ευαισθησίες και την θέση της Ελλάδας δεν θα μπορούσε για πολύ καιρό ακόμη να επιμένει μέχρις ότου ικανοποιηθεί το σύνολο των επιδιώξεων και των προαπαιτούμενων που έθετε απέναντι στον βουλγαρικό παράγοντα. Συμπληρωματικά, μέσα στον Μάρτιο του 1964 η βουλγαρική κυβέρνηση του Τόντορ Ζίβκοφ, που μετά το 1962 είχε περάσει σε στάδιο σταθεροποίησης ως προς την θέση της στο εσωτερικό της Βουλγαρίας (Βλ. Κεφάλαιο 1), ανέλαβε μια λεγόμενη κίνηση καλής θέλησης και μεγάλου συμβολισμού: ανακοίνωσε μία περικοπή των πολεμικών δαπανών για το έτος 1964 περίπου κατά 10 %³⁴⁴. Μια τέτοια απόφαση ασφαλώς λήφθηκε μέσα στο πλαίσιο της επίσημης επανένταξης των διμερών διαπραγματεύσεως ως μια

³⁴¹ *Ελευθερία*, "Έντονος δραστηριότητα Αμερικής και του ΟΗΕ εις την Βαλκανικήν", 4 Ιουλίου 1963.

³⁴² *Ελευθερία*, "Ασύνηθες μήνυμα του προέδρου Κέννεντυ προς την Βουλγαρίαν", 5 Ιουλίου 1963, σ. 7.

³⁴³ Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της αντίληψης είναι ένας διάλογος μεταξύ του πρωθυπουργού, Κωνσταντίνου Καραμανλή, και του αρχηγού του κόμματος των Προοδευτικών, Σπυρίδωνος Μαρκεζίνη, στην μεγάλη συζήτηση στη Βουλή για την εξωτερική πολιτική της Ε.Ρ.Ε, τον Νοέμβριο του 1959. Εκείνη την εποχή, ο Σ. Μαρκεζίνης τασσόταν υπέρ μιας πιο ευέλικτης εξωτερικής πολιτικής της χώρας και ήταν από τους θιασώτες του πνεύματος της Ύφεσης με τον Ανατολικό Συνασπισμό. Άλλωστε, ήταν ο πρώτος αστός πολιτικός, που επισκέφτηκε την Μόσχα το ίδιο έτος, όπου είχε σημαντικές συνομιλίες με τον σοβιετικό ηγέτη Χρουτσώφ:

ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ: "Εάν πιστεύετε ότι φερόμεθα προς Ύφεσιν, τότε πρέπει να σας ερωτήσω τι εκάματε...και τι κάμνετε και σήμερα; Εάν πιστεύετε ότι η ύφεση οδηγεί εις ειρήνην και δεν είναι απλούν επεισόδιον, τότε τι εκάματε εσείς. Εύχεσθε απλώς δι'αυτήν, όπως εις την λειτουργίαν υπέρ νοσούντων;

ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ: "[...] Αλλά πρέπει να ξέυρετε ότι εις τους μικρούς χρειάζεται περισσότερο σωφροσύνη και ολιγώτερον θάρρος εις θέματα, τα οποία αποφασιστικώς κρίνονται από δυνάμεις ισχυροτέρας ημών".

ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ: "Εάν, όμως, κύριε πρόεδρε της Κυβερνήσεως υπάρχει Ελλάς, υπάρχει διότι επέδειξεν εις ορισμένας στιγμάς τόλμην και θάρρος και όχι διότι επέδειξε σωφροσύνη".

Βλ. *Επίσημα Πρακτικά των Συζητήσεων της Βουλής* (ΕΠΣΒ), Συνεδρίαση της 27ης Νοεμβρίου 1959, σσ. 101-102.

³⁴⁴ *Μακεδονία*, "Η Βουλγαρική κυβέρνηση μειώνει κατά 10% τας στρατιωτικές της δαπάνας διά το 1964", 25 Μαρτίου 1964, σ. 7.

προσπάθεια δημιουργίας ενός καλού κλίματος.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, η νέα φάση των διαπραγματεύσεων ανάμεσα στην Ελληνική Δημοκρατία και την Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας ξεκίνησε τον Απρίλιο του 1964 στη Σόφια με επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας τον Παύλο Οικονόμου-Γκούρα, έναν έμπειρο διπλωμάτη. Την έναρξη των διαπραγματεύσεων ανήγγειλε ο έλληνας υπουργός Εξωτερικών, Σταύρος Κωστόπουλος, ενώ ακολούθησε και η έκδοση ενός κοινού ανακοινωθέντος: *“Κατόπιν συνεννοήσεων διά της διπλωματικής οδού αι κυβερνήσεις της Ελλάδος και της Λ.Δ Βουλγαρίας απεφάσισαν να επαναλάβουν εν Σόφια την 20^η Απριλίου 1964 τας διαπραγματεύσεις επί των εκκρεμών μεταξύ των δύο χωρών ζητημάτων. Η υπογραφή της συμφωνίας θα λάβη χώραν εν Αθήναις³⁴⁵”*. Η ουσία των προθέσεων και των δύο πλευρών αντικατοπτριζόταν στην ανάγκη για μία «λύση-πακέτο», μία συμφωνία δηλαδή που να περικλείει το σύνολο των διαφορών των δύο χωρών, όπως οικονομικές εκκρεμότητες, ζητήματα οικονομικής συνεργασίας κ.α. Το μεγάλο αγκάθι, όπως και σε άλλες φάσεις, ήταν οι πολεμικές επανορθώσεις (45 εκ. Δολάρια, που έπρεπε να καταβάλλει η Βουλγαρία απέναντι στην Ελλάδα από τις εποχές των Συνθηκών Ειρήνης του 1946-1947. Στις διαπραγματεύσεις του 1964 η βουλγαρική αντιπροσωπεία πρότεινε την καταβολή ενός μέρους των οφειλών, το ύψος του οποίου κρινόταν ως ιδιαίτερα μικρό. Συγκεκριμένα, οι βούλγαροι αντιπρόσωποι πρότειναν την καταβολή περίπου 7 εκατομμυρίων δολαρίων³⁴⁶. Σε ένα δεύτερο επίπεδο οι βούλγαροι αντιπρόσωποι αντιπρότειναν τον συμψηφισμό των πολεμικών τους υποχρεώσεων με διοικητικά έργα των βουλγαρικών αρχών κατοχής την περίοδο 1941-1944. Είναι προφανές, ότι η βουλγαρική πλευρά προχώρησε σε αυτή την πρόταση βασιζόμενη πάνω στην έντονη πίεση που ασκούσε στην ελληνική αντιπροσωπεία η κλιμάκωση της κυπριακής κρίσης και η ανοιχτή απειλή μιας τουρκικής επέμβασης στο έδαφος της νεοπαγούς Κυπριακής Δημοκρατίας από τον Μάιο του 1964.

Τα δυσμενή δεδομένα φάνηκαν να ξεπερνιούνται από δύο καθοριστικούς παράγοντες. Φαίνεται, ότι σε αυτή την συγκυρία η πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης στην περιοχή ευνοεί μια συνεννόηση μεταξύ των δύο άσπονδων γειτόνων της Βαλκανικής. Φαίνεται πως ήταν επιδίωξη της Μόσχας να προωθήσει μέσω του υφεσιακού κλίματος τον Ανατολικό συνασπισμό προς την Μεσόγειο Θάλασσα σε μια περίοδο, που η ατμόσφαιρα στην νότια πτέρυγα του ΝΑΤΟ κρίνεται τεταμένη. Μία παρέμβαση της Μόσχας σε αυτό το επίπεδο κρίνεται ως βαρύνουσα για την πολιτική της Σόφιας, εφόσον γνωρίζουμε την αυξημένη επιρροή που ασκούσε η Σοβιετική Ένωση στην Βουλγαρία σε όλη την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου (βλ. Κεφάλαιο 1). Το καθεστώς της Σόφιας, άλλωστε, κρίνεται από πολλούς αναλυτές ως ένα από τα πλέον φιλικά προς την ΕΣΣΔ καθεστώτα

³⁴⁵ ΑΣΚΙ, Αρχείο “Φωνή της Αλήθειας”, κ. 359, Φ², 25/3/64.

³⁴⁶ Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Κυπριακό και εξομάλυνση των ελληνοβουλγαρικών οικονομικών εκκρεμοτήτων*, σσ. 206-207.

της Ανατολικής Ευρώπης, το οποίο ακολουθούσε ακέραια τις κυριότερες πολιτικές της χώρας-μήτρας του σοσιαλισμού. Είναι χαρακτηριστικό αυτό, που έχει καταγράψει η Αρετή Τούντα-Φεργάδη για την πολιτική της Σόφιας, ότι δηλαδή “(η Βουλγαρία) παραμένει πιστή εις την Μόσχαν, είναι η πρώτη, η οποία ηκολούθησεν τον Κρούτσεφ εις τον Αποσταλινισμόν και είναι βέβαιον ότι επηρεάζεται από την Μόσχαν περισσότερο και από το Βουκουρέστι και από το Βελιγράδι και από τα Τίρανα”³⁴⁷. Αυτό το δεδομένο σύμφωνα με τους αναλυτές είναι που μετέβαλλε προς το θετικότερο την στάση της βουλγαρικής αντιπροσωπείας και βοήθησε στην τελική διεκπεραίωση των εκκρεμοτήτων.

Η ελληνική πλευρά, επίσης, δεν κράτησε αδιάλλακτη στάση στο θέμα των επανορθώσεων αντιλαμβανόμενη τόσο την κρισιμότητα των στιγμών, όσο και τα μηδαμινά ενδεχόμενα να ικανοποιηθεί πλήρως σε αυτό το ζήτημα. Η εμπειρία των διαπραγματεύσεων την περίοδο 1953-1964 είχε καταστήσει σαφές, ότι οι βουλγαρικές προτάσεις δεν επρόκειτο ποτέ να φτάσουν στην αποπληρωμή του συνόλου της οφειλής. Ήδη από το Μάιο του 1964 η ελληνική κυβέρνηση είχε “κατέβάσει” το όριο της διεκδίκησης στα 33 εκατομύρια (από τα συνολικά 45)³⁴⁸. Έτσι και αλλιώς, από το πεδίο των αποζημιώσεων η Αθήνα περίμενε κυρίως μία ένδειξη καλής θέλησης από την βουλγαρική πλευρά. Οπότε, η ελληνική αντιπροσωπεία δεν μπορούσε να τινάξει στον αέρα τις διαπραγματεύσεις βάζοντας ως κόκκινη γραμμή μια τέτοια αξίωση. Ιδίως, όταν οι εξελίξεις στο καυτό μέτωπο των ελληνοτουρκικών σχέσεων πίεζαν και το φάσμα της αποτυχίας στους δύο βασικούς άξονες της εξωτερικής πολιτικής ήταν κάτι παραπάνω από ορατό. Η ένταση της κυπριακής κρίσης είχε μεταφερθεί και στον ελληνισμό της Κωνσταντινούπολης, εφόσον το διάστημα Ιουνίου-Ιουλίου 1964 η τουρκική κυβέρνηση θα προχωρήσει σε εκτοπίσεις και απελάσεις εκπροσώπων του ρωμείου στοιχείο της Πόλης³⁴⁹. Η συνεχής απειλή της Τουρκίας για εισβολή στην Κύπρο θα προκαλέσει την αντίδραση της Μόσχας, η οποία σε αυτή την φάση του θέρους του 1964 θα λάβει θέση υπέρ του Μακαρίου. Το «φάντασμα» της Σοβιετικής παρέμβασης θα λειτουργήσει καταλυτικά στην ελληνική πολιτική, εφόσον θα καταδείξει το σοβαρό ενδεχόμενο η Ελλάδα να εμπλακεί σε πόλεμο με την σύμμαχο-στο NATO- Τουρκία με αφορμή την ουδετερόφιλη Κύπρο του Μακαρίου υπό την ομπρέλα προστασίας της Μόσχας³⁵⁰.

Με αυτά τα δεδομένα στο τραπέζι, η ελληνική αντιπροσωπεία στη Σόφια έλαβε το πράσινο φως από την κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου να υπερκεράσει τα εμπόδια να προχωρήσει στην

³⁴⁷ Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 206.

³⁴⁸ Σωτήρης Ριζάς, *Τα Βαλκάνια σε μετάβαση*, σ. 129.

³⁴⁹ Συγκεκριμένα, η Τουρκική Δημοκρατία λόγω του Κυπριακού θα προχωρήσει σε καταγγελία της ελληνοτουρκικής συμφωνίας του 1930 περί Εγκατάστασης και σε απέλαση 12.592 ελληνορθόδοξων κατοίκων της Κωνσταντινούπολης. Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΣΤ' [Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα], Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 2000, σ. 513.

³⁵⁰ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Κυπριακό, καλοκαίρι 1964: εσωτερικές όψεις των εθνικών θεμάτων*, σ. 318.

ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων. Το βασικό στοιχείο είναι, ότι η Ελλάδα δεν θα φαινόταν άκαμπτη στο ζήτημα των επανορθώσεων και θα συναινούσε στην καταβολή ενός μικρότερου ποσού. Η τελική φάση των διαπραγματεύσεων ολοκληρώθηκε στα τέλη Ιουνίου. Συγκεκριμένα, στις 28 Ιουνίου 1964³⁵¹ οι εξελίξεις θα οδηγήσουν στην πολυπόθητη λύση-πακέτο, που επιζητούσε η ελληνική πλευρά. Ο έλληνας διαπραγματευτής, πρέσβυς Παύλος Οικονόμου-Γκούρας, και ο βούλγαρος αναπληρωτής υπουργός εξωτερικών, κ. Ιβάν Ποπόφ, συνέγραψαν συνολικά δώδεκα συμφωνίες, οι οποίες αφορούσαν τα ζητήματα των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων, τον τουρισμό, τις μεταφορές και επικοινωνίες, τις μορφωτικές επαφές. Πιο συγκεκριμένα τα κείμενα των συμφωνιών αναφέρονται στα εξής ζητήματα: “1. Συμφωνία περί διακανονισμού των εκκρεμών οικονομικών ζητημάτων και ανάπτυξης της οικονομικής συνεργασίας και τα συνειμμένα υπ’ αριθμόν 1 και 2 πρωτόκολλα. 2. Συμφωνία περί συνεργασίας για την χρησιμοποίηση των υδάτων των ποταμών που διασχίζουν τις δύο χώρες. 3. Μακροπρόθεσμη εμπορική συμφωνία και συμφωνία πληρωμών. 4. Συμφωνία ναυσιπλοίας. 5. Συμφωνία περί βελτιώσεως των σιδηροδρομικών μεταφορών. 6. Συμφωνία περί τριατατικών επικοινωνιών. 7. Συμφωνία περί οδικών μεταφορών, εμπορευμάτων και επιβατών. 8. Συμφωνία περί αποκαταστάσεως απ’ευθείας αεροπορικής γραμμής Αθηνών-Σόφιας. 9. Συμφωνία περί τακτικών εμπορικών αεροπορικών γραμμών. 10. Συμφωνία περί αμοιβαίων τελωνειακών διευκολύνσεων. 11. Συμφωνία περί συνεργασίας στον τομέα του τουρισμού. 12. Πρόγραμμα επιστημονική και μορφωτικής συνεργασίας.”³⁵² Η τελική υπογραφή των συμφωνιών έγινε σε ανώτατο επίπεδο στην Αθήνα (9 Ιουλίου) από τους υπουργούς εξωτερικών των δύο χωρών, Σταύρο Κωστόπουλο και Ιβάν Μπάσεφ³⁵³. Επιλύθηκαν τα ζητήματα, που αφορούσαν την χρήση του λιμανιού της Θεσσαλονίκης από την Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, καθώς και την αποκατάσταση των αεροδρομικών και σιδηροδρομικών επαφών μεταξύ των δύο πλευρών. Η πιο κρίσιμη συμφωνία αφορούσε την τελική επίλυση του ζητήματος των πολεμικών επανορθώσεων. Στα 7 εκατομμύρια (αρχική βουλγαρική πρόταση) προστέθηκαν και άλλα 15 εκατομμύρια δολάρια, τα οποία θα λάμβαναν τη μορφή ετήσιων ποσοτήτων νερού για αρδευτικούς λόγους³⁵⁴. Η τελική απόφαση πάρθηκε υπό το καθεστώς της βεβαιότητας, ότι αυτό ήταν το μέγιστο που μπορούσε να εξασφαλίσει η ελληνική αντιπροσωπεία σε αυτό το ζήτημα. Ως άμεση συνέπεια της θετικής αυτής κατάληξης, οι σχέσεις μεταξύ των δύο γειτόνων αναβαθμίστηκαν σε επίπεδο πρεσβευτών³⁵⁵, ενώ θα ακολουθήσει πρόταση του Βούλγαρου ηγέτη,

³⁵¹ *Ελευθερία*, “Η ελληνοβουλγαρική, αναμφισβήτητος επιτυχία της κυβέρνησης”, 30 Ιουνίου 1964.

³⁵² *Ελευθερία*, “Τα κείμενα των υπογραφείσων χθες συμφωνιών Ελλάδος-Βουλγαρίας”, 10 Ιουλίου 1964, σ. 7.

³⁵³ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Δ' (1963-1967), Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη (ΔΟΛ), Αθήνα 2010, σσ. 318-319. *Ελευθερία*, “Η ελληνοβουλγαρική συμφωνία υπεγράφη”, 10 Ιουλίου 1964.

³⁵⁴ Γιάννης Βαληνάκης, *Εισαγωγή στην ιστορία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής*, σ. 107.

³⁵⁵ Ευάγγελος Κατσάρας, “Η ελληνοβουλγαρική συμφωνία”, *Καθημερινή*, 25 Σεπτεμβρίου 2016.

Τοντόρ Ζίφκωφ, προς τον Γ. Παπανδρέου να επισκεφθεί επίσημα την Σόφια³⁵⁶.

Το επόμενο μεγάλο βήμα θα λάβει χώρα τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς κατά την διάρκεια επίσημου ταξιδιού του υπουργού Εξωτερικών, Κωστόπουλου, στην Βουλγαρία. Εκεί, οι δύο πλευρές θα προχωρήσουν στην έκδοση ενός κοινού ανακοινωθέντος, στο οποίο θα εκφράσουν την επιθυμία τους για ειρηνική επίλυση των διαφορών τους και την δέσμευσή τους για αποχή από οποιαδήποτε εδαφική διεκδίκηση της μίας προς την άλλη πλευρά³⁵⁷. Προ της επίσκεψης Κωστόπουλου στη Σόφια, η ελληνική πλευρά είχε καθησυχάσει την αμερικανική, ότι δεν επρόκειτο να τεθεί θέμα υπογραφής συμφώνου μη επίθεσης ή ελληνικής συναίνεσης σε σχέδιο “απύραυλης Βαλκανικής”³⁵⁸. Η ρητή αυτή διαβεβαίωση της Αθήνας δήλωνε παράλληλα και τα όρια που η ελληνική κυβέρνηση επιθυμούσε να βάλει εκείνη την εποχή στην ελληνοβουλγαρική προσέγγιση. Παρόλα αυτά, η δέσμευση της Σόφιας ότι δεν θα εγείρει θέμα εδαφικής διεκδίκησης έναντι της ελληνικής επικράτεια³⁵⁹ ήταν ακριβώς αυτό το στοιχείο, που επιζητούσε η Αθήνα από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου και μετά³⁶⁰. Αποτελούσε το στοιχείο, δηλαδή, που ξεκαθάρισε το παλιό προβληματικό τοπίο και επέτρεπε και στις δύο πλευρές να εγκαινιάσουν μια περίοδο, στην οποία να μπορούσαν να αναπτυχθούν όλοι οι τομείς μιας διμερούς συνεργασίας, όπως οι εμπορικές ανταλλαγές, οι μορφωτικές επαφές και άλλα.

Το συνολικό κείμενο των συμφωνιών αποτελούσε την μεγαλύτερη ίσως επιτυχία στην εξωτερική πολιτική της Ενώσεως Κέντρου³⁶¹, καθώς και ένα παράδειγμα συνολικά για την διευθέτηση των διαφορών γειτονικών κρατών, τα οποία μετέχουν σε διαφορετικούς συνασπισμούς, όπως όριζε η ψυχροπολεμική οριοθέτηση. Το περιεχόμενο των συμφωνιών μπορεί να μην είχε έντονο το πολιτικό πρόσημο, εφόσον τα ζητήματα που επιθυμούσε να επιλύσει ήταν κυρίως οικονομικής υφής. Άλλωστε, την ελληνοβουλγαρική συμφωνία του 1964 δεν ακολούθησε μια ριζική αναθεώρηση των σχέσεων με τον ανατολικό συνασπισμό³⁶². Κι όμως, η σημασία της έγκειται στην ένταξη της βαλκανικής χερσονήσου μέσα στο διεθνές περιβάλλον της σταδιακής αποκλιμάκωσης και ύφεσης (μετά το 1962), καθώς και στην ιστορική σημασία στο στενό διμέρες πλαίσιο Ελλάδας-Βουλγαρίας. Οι δύο χώρες για πρώτη φορά στην σύγχρονη ιστορία τους προχώρησαν στον καθορισμό ενός πλέγματος σχέσεων, το οποίο να βασίζεται στη διμερή εμπιστοσύνη επιλύοντας τα βασικότερα προβλήματα που δηλητηρίαζαν τη διμερή επαφή από το

³⁵⁶ *Ελευθερία*, “Επιστολή του Ζίφκωφ προς τον κ. Παπανδρέου”, 11 Ιουλίου 1964.

³⁵⁷ *Ελευθερία*, “Ελληνοβουλγαρικών ανακοινωθέν τονίζει: ουδεμία εις το διηνεκές εδαφική διεκδίκησης”, 30 Σεπτεμβρίου 1964.

³⁵⁸ Σωτήρης Ριζάς, *Τα Βαλκάνια σε μετάβαση*, σσ. 130-131.

³⁵⁹ *Μακεδονία*, “Εγκάρδιος η συνολιμία Ζίφκωφ-Κωστόπουλου”, 26 Σεπτεμβρίου 1964.

³⁶⁰ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των Κόσμων*, σ. 430.

³⁶¹ Evanthis Hatzivassiliou, “Negotiating with the Enemy: The Normalization of Greek-Bulgarian Relations (1960-1964)”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 4 (2004), σσ. 138-159.

³⁶² Σωτήρης Ριζάς, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη*, σ. 180.

τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και μετά. Οι συμφωνίες του 1964 ουσιαστικά έβαλαν ένα διπλωματικό τέλος σε μια διαμάχη που μέχρι τότε είχε κρατήσει κάτι λιγότερο από έναν αιώνα θέτοντας τις βάσεις για τη δημιουργία μιας σταθερής σχέσης, η οποία θα αναβαθιστεί αμέσως μετά την Μεταπολίτευση επί κυβερνήσεως Κ. Καραμανλή την περίοδο 1974-1976.

Η τελική επίλυση της ελληνοβουλγαρικής διαμάχης το καλοκαίρι του 1964 εκτιμάται ότι δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί δίχως την σύμφωνη γνώμη των ηγέτιδων δυνάμεων των δύο συνασπισμών (ΗΠΑ και ΕΣΣΔ), η παρέμβαση των οποίων ήταν εμφανής σε όλο το διάστημα των διαπραγματεύσεων είτε με τον ένα είτε με τον άλλο τρόπο. Είναι, όμως, αλήθεια επίσης, ότι η λύση που δόθηκε για το ελληνοβουλγαρικό πρόβλημα δεν προήλθε από παρθενογέννεση, αλλά μέσα από σταθερά βήματα, τα οποία είχαν πραγματοποιηθεί από την εποχή της τελευταίας περιόδου της Ε.Ρ.Ε. Η πρόκριση μιας λύσης-πακέτου για την συνολική διευθέτηση των διμερών προβλημάτων ήταν μια επιλογή του Ευάγγελου Αβέρωφ (υπουργός Εξωτερικών), την οποία είχε αποδεχτεί ευμενώς και η άλλη πλευρά. Η υλοποίησή της τελικά έγινε από την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου και του υπουργού εξωτερικών Στ. Κωστόπουλου σε μια εποχή που οι συνθήκες για ένα τέτοιο εγχείρημα είχαν ωριμάσει αρκετά, εφόσον και οι δύο πλευρές αναγνώριζαν ότι η διαιώνιση της διαμάχης δεν είχε κανένα πρακτικό αντίκρυσμα, ενώ και το διεθνές κλίμα της αρχής της *detende* ευνοούσε τις διευθετήσεις μεταξύ των περιφερειακών κρατών των δύο συνασπισμών. Επίσης, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η ελληνοβουλγαρική συμφωνία έγινε δεκτή με ικανοποίηση από όλα τα τμήματα του πολιτικού σκηνικού στην Ελλάδα³⁶³, γεγονός που καταδεικνύει ότι όταν η εξωτερική πολιτική δεν χρησιμοποιείται για μικροπολιτικά παίγνια και σαν μοχλός για την εσωτερική πολιτική κυριαρχία, τότε μπορούν να επιτευχθούν σημαντικές τομές στην διπλωματική ιστορία της χώρας.

Υ. Το “βαλκανικό άνοιγμα” του Κωνσταντίνου Καραμανλή και η εξομάλυνση των σχέσεων Αθήνας-Σόφιας (1974-1976)

Την επαύριο της Μεταπολίτευσης (Ιούλιος 1974) και της πρώτης κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας του Κωνσταντίνου Καραμανλή (Νοέμβριος 1974) η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας στηρίχθηκε πάνω σε δύο παράλληλους άξονες: την επανέναρξη των διαπραγματεύσεων για την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ (που είχαν διακοπεί λόγω της στρατιωτικής δικτατορίας το 1968) και την προσαρμογή της βαλκανικής της πολιτικής στα δεδομένα της ύφεσης του Ψυχρού Πολέμου μέσω της πολυμερούς διαβαλκανικής συνεργασίας³⁶⁴. Το λεγόμενο “πνεύμα του Ελσίνκι” (λόγω της

³⁶³ Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Ο.π.*, σσ. 206-208.

³⁶⁴ Σπυρίδων Σφέτας, “Η βαλκανική περιοδεία του Καραμανλή (Μάιος-Ιούνιος 1975): προάγγελος της βαλκανικής

υπογραφής της Τελικής Πράξης του Ελσίνκι τον Αύγουστο του 1975³⁶⁵, σημείο σταθμό στην συνύπαρξη μεταξύ των δύο ψυχροπολεμικών συνασπισμών) ήταν βοηθητικός παράγοντας για την εμπέδωση της ειρήνης και της συνεργασίας μεταξύ των βαλκανικών κρατών ή ακόμη καλύτερα το διεθνές κλίμα του 1974-1975 έδινε στην ελληνική πλευρά τη δυνατότητα για περισσότερες θετικές πρωτοβουλίες, που δεν ήταν δυνατό να υπάρχουν κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες³⁶⁶. Η μείωση της ένταξης μεταξύ των υπερδυνάμεων είχε μεταφερθεί και στην Βαλκανική, η οποία δεν είχε καμία σχέση με την εικόνα της δεκαετίας του 1940 ή του 1950: η ρήξη της Αλβανίας με τη Σοβιετική Ένωση (1961) και οι τάσεις ανεξαρτητοποίησης της Ρουμανίας (μετά το 1968) είχαν μεταβάλλει την παλαιά εικόνα των βαλκανικών κρατών ως ενός ενοποιημένου συνόλου, το οποίο ήταν de facto απειλητικό για την ελληνική ασφάλεια³⁶⁷. Η χαλάρωση της στρατιωτικής παρουσίας του Συμφώνου της Βαρσοβίας στα βόρεια σύνορα της Ελλάδας καθυστέρησε τις πάγιες ελληνικές ανησυχίες για την κατοχύρωση της ασφάλειας σε αυτό τον ευαίσθητο ελληνικό χώρο. Σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Times* (18 Μαρτίου 1975) ο Κωνσταντίνος Καραμανλής αναφερόταν σαφώς στην απαλειφή του “από βορρά κινδύνου”, τουλάχιστον με την άμεση μορφή που ήξεραν οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις του 1940 και του 1950: “[...] η παλιά διαβόητη σλαβική απειλή δεν υπάρχει σήμερα-τουλάχιστον με τη μορφή που την γνώρισαν οι προηγούμενες γενιές-σαν άμεση πολιτικο-στρατιωτική απειλή κατά της Ελλάδας. Επί γενεές οι Έλληνες ζούσαν με την έμμονη ιδέα, ότι οι Σλάβοι караδοκούν, έτοιμοι να καταλάβουν τη Βόρεια Ελλάδα για να αποκτήσουν έξοδο στο Αιγαίο. Σήμερα οι σχέσεις με τους περισσότερους βόρειους γείτονες είναι εξαιρετές[...]”³⁶⁸.

Μεταξύ της Βουλγαρίας και της Ελλάδας υπήρξε και ένας ειδικότερος παράγοντας, που εμπέδωσε ένα κλίμα εμπιστοσύνης, απαραίτητο στοιχείο για την ύπαρξη μιας σταθερής σχέσης: Η αποφυγή από μέρους της Βουλγαρίας μιας καιροσκοπικής εκμετάλλευσης των ελληνικών δυσχεριών κατά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο το καλοκαίρι του 1974. Πράγματι, εν μέσω της

συνδιάσκεψης της Αθήνας (Φεβρουάριος 1976)”, στο Κ. Σβολόπουλος-Κ. Μπότσιου-Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αθήνα 2008, σ. 413.

³⁶⁵ Η Διάσκεψη για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη πραγματοποιήθηκε με τη συμμετοχή τριαντά πέντε (35) χωρών της Ευρώπης, τόσο του δυτικού όσο και του ανατολικού συνασπισμού, καθώς και των ΗΠΑ και Καναδά. Το πνεύμα της διάσκεψης αφορούσε την κοινή πεποίθηση για αποφυγή πράξεων βίας στις διαφορές μεταξύ των κρατών, καθώς και για τον σεβασμό στο απαραβίαστο των συνόρων. Βλ. Δημήτρης Μπίτσιος, *Φύλλα από ένα ημερολόγιο*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1978, σ. 27.

³⁶⁶ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική πολιτική στα Βαλκάνια (1974-1981). Από την αποκατάσταση της δημοκρατίας ως την ένταξη στις ευρωπαϊκές κοινότητες*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1987, σ. 16.

³⁶⁷ Γιάννης Βαληνάκης, *Εισαγωγή στην ελληνική εξωτερική πολιτική (1949-1988)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 192.

³⁶⁸ Ιωάννης Μπουρλογιάννης-Τσαγγαρίδης, “Η βαλκανική πολιτική του Κωνσταντίνου Καραμανλή: το παράδειγμα των σχέσεων με τη Βουλγαρία (1974-1985)”, στο Κ. Σβολόπουλος-Κ. Μπότσιου-Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αθήνα 2008, σ. 467.

κρίσης του 1974 η Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας του Τοντόρ Ζίφκωφ απέσυρε τα στρατεύματά της από τα ελληνοβουλγαρικά σύνορα³⁶⁹ αποδεικνύοντας ότι δεν σκόπευε να εκμεταλλευθεί την τραγική κατάσταση της Ελλάδας για να αποκομίσει ωφέλη εις βάρος των βορείων συνόρων (πάγιος φόβος των ελληνικών μεταπολεμικών κυβερνήσεων). Η πίστη της βουλγαρικής πλευράς στην διατήρηση του βαλκανικού εδαφικού status quo ήταν ιδιαίτερα σημαντική για την Αθήνα σε μια εποχή, που το ελληνικό αμυντικό δόγμα του “κινδύνου από ανατολάς” καθιερωνόταν και επίσημα. Η μεταστροφή του αμυντικού δόγματος από την κατεύθυνση του κινδύνου στα βόρεια σύνορα στην νέα πραγματικότητα, που σκιαγραφόταν στο Αιγαίο Πέλαγος, είχε αρχίσει να σκιαγραφείται στο υπόμνημα του υπουργού Εθνικής Αμύνης, Ευάγγελου Αβέρωφ, προς τον πρωθυπουργό Κ. Καραμανλή με ημερομηνία 30 Νοεμβρίου 1974: “[...] *Ενώ η πάγια απειλή κατά της χώρας διά λόγους γεωπολιτικούς εκδηλούνται από Βορρά, αι πρόσφατοι βάνανσοι εξελίξεις μας επιβάλλουν να αντιμετωπίσουμε πρωτίστως την εκ Τουρκίας απειλή*[...]”³⁷⁰. Εφόσον η νέα απειλή από την Ανατολή είχε ήδη λάβει έμπρακτη μορφή (Κύπρος 1974), η Ελλάδα όφειλε από τη μεριά της αφενός να εξασφαλίσει την σταθεροποίηση των βορείων συνόρων της μέσω της βαλκανικής συνεργασίας και να βρει νέα διεθνή στηρίγματα απέναντι στην τουρκική επιθετικότητα³⁷¹.

Οι ελληνικές επιδιώξεις διαφάνηκαν πλήρως κατά τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης του Κ. Καραμανλή το Δεκέμβριο του 1974: “[...]Με τους βαλκανικούς λαούς της γείτονας η Ελλάς διατηρεί σχέσεις αγαθάς, τας οποίας επιθυμεί να προωθήσει περαιτέρω. Ελπίζει ότι αν υπάρξει ανάλογος ανταπόκρισις, θα αξιοποιηθούν επ'ωφελεία όλων τα υπάρχοντα περιθώρια για στενότερη συνεργασία[...]”³⁷². Η κεντρική κατεύθυνση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής παρέμενε σταθερή στον δυτικό προσανατολισμό της έχοντας ως βασική της προτεραιότητα την πλήρη της ένταξη στην ΕΟΚ. Οι παραδοσιακά στενές σχέσεις με τις ΗΠΑ είχαν τρωθεί αισθητά μετά την δεύτερη τουρκική εισβολή στην Κύπρο (14 Αυγούστου 1974) και την αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ λόγω της αδυναμίας των ΗΠΑ να προστατεύσουν την Κύπρο³⁷³. Ο δυτικός προσανατολισμός της εξωτερικής της πολιτικής, όμως, δεν σήμαινε ότι η χώρα δεν επιθυμούσε να ασκήσει και μια συμπληρωματική-περιφερειακή πολιτική στην περιοχή της

³⁶⁹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, “Η Βόρεια Ελλάδα και οι διεθνείς εξελίξεις”, στο Ευάνθης Χατζηβασιλείου-Χρήστος Χρηστίδης (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η Βόρεια Ελλάδα*, Πρακτικά Δημερίδας, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2006, σ. 116.

³⁷⁰ Κωνσταντίνος Πανάκης, *Η Τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία και η Ελλάδα του Καραμανλή: Η ελληνογιουγκοσλαβική προσέγγιση μετά την Μεταπολίτευση (1974-1979)*, Πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Σύγχρονης και Νεώτερης Ιστορίας και Λαογραφίας, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 7.

³⁷¹ Στ. Αλειφαντής, “Η Ελλάδα στο βαλκανικό χώρο (1974-1988)”, στο (συλλ.) *Τα Βαλκάνια στο Σταυροδρόμι των Εξελίξεων*, Ροές, Αθήνα 1988, σσ. 369-450.

³⁷² *Καραμανλής*, Αρχείο, Τόμος 8ος, σ. 259.

³⁷³ Βλ. Έλενα Αρχιμανδρίτου-Οικονόμου, *Η αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ το 1974*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 92-104.

Βαλκανικής, η οποία θα αύξανε τα διεθνής της ερείσματα. Άλλωστε, το διαφορετικό πολιτικό και οικονομικό σύστημα που διαχώριζε την Ελλάδα από τους Βαλκάνιους γειτονές της δεν ήταν εμπόδιο στην ανάπτυξη περαιτέρω διπλωματικών και οικονομικών σχέσεων, εφόσον το ένα μέρος σεβόταν το άλλο και δεν επενέβαινε στα εσωτερικά του ζητήματα: “[...] *Η κυβέρνηση είναι πρόθυμη να επιδώζει τη φιλία και τη συνεργασία όλων ανεξαιρέτως των χωρών του κόσμου, ανεξαιρέτως του πολιτικού και κοινωνικού των καθεστώτων* [...]”³⁷⁴.

Η εξωτερική πολιτική του 1974-1975 απέναντι στη Βουλγαρία έρχεται να πατήσει πάνω στο πακέτο των 12 συμφωνιών του Ιουλίου του 1964 μεταξύ της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου (Ένωση Κέντρου) και του βούλγαρου Προέδρου Τοντόρ Ζίφκωφ, οπότε και οι σχέσεις Αθήνας-Σόφιας αποκαταστάθηκαν σε επίπεδο πρεσβευτών, ως μια προσπάθεια συνέχειας και εμπλουτισμού του διμερούς πλαισίου. Στόχος ήταν ακριβώς οι δύο χώρες να απαλλαγούν από τα πάθη και τα “φαντάσματα του παρελθόντος” και να επικεντρωθούν σε μια νέα κατεύθυνση. Σε αυτό το σημείο ήταν έκδηλη η συμφωνία και των δύο πλευρών, εφόσον τόσο ο έλληνας πρωθυπουργός όσο και ο βούλγαρος πρόεδρος τάσσονταν αναφανδόν υπέρ της ενσωμάτωσης της Βαλκανικής χερσονήσου στο κλίμα και τις λογικές της ύφεσης. Ο Τοντόρ Ζίφκωφ, που αποτελούσε τον πιο πιστό σύμαχο της ΕΣΣΔ στην περιοχή των Βαλκανίων τη δεκαετία του 1970, είχε στηρίζει την εξωτερική πολιτική του στην θετική τελεσφόρηση των ζυμώσεων της ενδοβαλκανικής συνεργασίας, ζυμώσεων ιδιαίτερα έντονων σε όλα αυτή τη διετία του 1974-1976³⁷⁵. Άλλωστε, και η ελληνική πλευρά απέδιδε μεγάλη σημασία στην πορεία των σχέσεων με τη Σόφια τόσο λόγω της σημαντικής θέσης της στην Βαλκανική³⁷⁶, επομένως αποτελούσε απαραίτητο παράγοντα για την επιτυχία της συνολικής βαλκανικής πολιτικής της, όσο και γιατί αναζητούσε μια σταθερή υποστήριξη στα πλαίσια του ΟΗΕ για την υπόθεση της Κύπρου. Το τελευταίο δεδομένο καταγράφεται και στις υπόλοιπες περιπτώσεις του “βαλκανικού ανοίγματος” του 1975-1976, όπως η Γιουγκοσλαβία και η Αλβανία, απλά η Βουλγαρία είχε το πλεονέκτημα, ότι μπορούσε να αποτελέσει και έναν επιπλέον ανοιχτό διάυλο επικοινωνίας με τη Μόσχα³⁷⁷.

³⁷⁴ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, “Το άνοιγμα της Ελλάδος στα Βαλκάνια”, στο Ευάνθης Χατζηβασιλείου-Χρήστος Χρηστίδης (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η Βόρεια Ελλάδα*, Πρακτικά Διημερίδας, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2006, σ. 95.

³⁷⁵ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, Τόμος Β' [1945-1981], Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2001, σσ. 226-247.

³⁷⁶ Ο Στέλιος Αλειφαντής έχει καταγράψει, ότι στις αρχές του 1975 πριν από το πρώτο ταξίδι του έλληνα υπουργού Εξωτερικών, Δημήτρη Μπίτσιου, στη Σόφια (8/1/1975) ο αναλυτής Μ. Πλουμίδης είχε παραθέσει το εξής πολιτικό σχόλιο για τη θέση κλειδί της Βουλγαρίας στη στρατηγική της πολυμερούς βαλκανικής συνεργασίας: “[...] η σημασία των σχέσεων με τη Βουλγαρία δεν περιορίζεται στα διμερή θέματα. Η Βουλγαρία κατέχει κεντρική θέση στα Βαλκάνια. Για αυτό η άσκηση μιας ευρύτερης πολιτικής, σε πολυμερή μάλιστα βάση όπως φαίνεται να επιδιώκει η ελληνική κυβέρνηση, δεν μπορεί να έχει επιτυχία χωρίς την συμμετοχή της [...]”. Βλ. Στέλιος Αλειφαντής, *Ελληνική εξωτερική πολιτική: η περίπτωση της ελληνικής βαλκανικής πολιτικής (1974-1981)*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1987, σ. 114.

³⁷⁷ Είναι γεγονός, ότι σε όλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου οι σχέσεις Βουλγαρίας-ΕΣΣΔ ήταν κάτι παραπάνω από εγκάρδιες. Η Σόφια είχε στηρίξει πολλά τόσο για την ασφάλειά της όσο και για την οικονομική της ανάπτυξη στην

Η κινητικότητα στο διμερές πεδίο είναι έντονη από τις αρχές του 1975. Τον Ιανουάριο ο υπουργός Εξωτερικών της κυβέρνησης Καραμανλή, Δημήτριος Μπίτσιος, πραγματοποίησε επίσημο ταξίδι στη Σόφια, όπου συναντήθηκε με τον βούλγαρο ομόλογό του, Πέταρ Μλαντένωφ. Εκεί το θετικό κλίμα μεταφράστηκε σε επίσημη πρόσκληση του Τοντόρ Ζίφκωφ προς τον έλληνα πρωθυπουργό για την πραγματοποίηση επίσκεψης στη Σόφια. Ένα μήνα αργότερα (Φεβρουάριος 1975) στη Σόφια οι δύο υπουργοί εξωτερικών, Μπίτσιος και Μλαντένωφ, στα πλαίσια της τρίτης Μεικτής Διυπουργικής Συνόδου υπέγραψαν ένα πακέτο συμφωνιών, οι οποίες εκτός των άλλων περιελάμβαναν εμπορική συμφωνία πενταετούς διάρκειας και συμφωνία για την ανακαίνιση της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Σόφια³⁷⁸. Οι συναντήσεις των δύο υπουργών αυτό το διάστημα ήταν ιδιαίτερα συχνές προκειμένου να προετοιμαστεί το κλίμα για τις επόμενες εξελίξεις αποδεικνύοντας παράλληλα, ότι η προσέγγιση του 1974-1976 δεν ήταν μια ευκαιριακή επιλογή, αλλά μια συνειδητή στρατηγική δημιουργίας ενός διμερούς άξονα σταθερότητας³⁷⁹ στην Βαλκανική. Τις δύο χώρες άλλωστε ένωναν σε αυτή τη φάση τόσο η επιθυμία ανάσχεσης της τουρκικής επιθετικότητας (η οποία ακριβώς απειλούσε να ανατρέψει το status quo) όσο και η απόκρουση μιας τυχόν ανακίνησης του Μακεδονικού εκ μέρους της Γιουγκοσλαβίας³⁸⁰. Ιδίως η αναθεωρητική πολιτική της Άγκυρας είναι ένα στοιχείο που θα απασχολήσει και τη Σόφια κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 λόγω της τουρκικής προσπάθειας να προκαλέσει εντάσεις στο χώρο της Θράκης μέσω της πολυπληθούς τουρκικής μεινότητας στη Βουλγαρία³⁸¹.

Η διπλωματία των υπουργών Εξωτερικών σύντομα έδωσε τη θέση της στις συναντήσεις των ηγετών των δύο κρατών. Στα πλαίσια της βαλκανικής περιοδείας του, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής επισκέφτηκε επίσημα τη Σόφια στις 2 Ιουλίου 1975 προκειμένου να συναντήσει τον βούλγαρο Πρόεδρο Τοντόρ Ζίφκωφ. Η επίσκεψη από μόνη της αποτελούσε ιστορικό γεγονός, εφόσον από την ίδρυση του σύγχρονου βουλγαρικού κράτους ποτέ έλληνας πρωθυπουργός δεν είχε επισκεφτεί τη Σόφια³⁸². Το γεγονός, όμως, ότι η Σόφια αποτελούσε τόσο τον κυριότερο σύμμαχο της Μόσχας

σταθερή σχέση της με τη Μόσχα. Για αυτό άλλωστε η εξωτερική της πολιτική ήταν τόσο συνδεδεμένη με την αντίστοιχη σοβιετική πολιτική (άλλωστε πολλές φορές η Σόφια φρόντιζε να την ευθυγραμμίζει με αυτή της Μόσχας), ώστε σε πολλές περιπτώσεις η σχέση της με άλλα κράτη, όπως παραδείγματος χάριν με τη Γιουγκοσλαβία, να πραγματοποιείται μέσα από το πρίσμα των σχέσεων τόσο της ίδιας όσο και της τρίτης χώρας με την ΕΣΣΔ. Αλλωστε, ο ίδιος ο Τοντόρ Ζίφκωφ είχε δηλώσει αναφορικά με αυτό το ζήτημα ότι “[...] η προσέγγιση των δύο χωρών έχει φτάσει σε τέτοιο σημείο, ώστε να αποτελούν πια ενιαίο οργανισμό, όπου υπάρχει μόνο μια κυκλοφορία αίματος [...]”. Βλ. Κυριάκος Κεντρωτής, “Βουλγαρία”, στο (συλλ.) *Βαλκάνια. Από το διπολισμό στη νέα εποχή*, Αθήνα 1993, σ. 363.

³⁷⁸ Στέλιος Αλειφαντής, *Ελληνική εξωτερική πολιτική*, σσ. 114-116.

³⁷⁹ Τοντόρ Ζίφκωφ, *Έκθεση δράσης της Κεντρικής Επιτροπής στο 11ο Συνέδριο του Βουλγαρικού Κομμουνιστικού Κόμματος*, σ. 14.

³⁸⁰ Μετά το 1975 νέα φάση αναζωπύρωσης του Μακεδονικού μεταξύ Λαϊκής Δημοκρατίας Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας είχαμε το 1978 κατά το διάστημα των βουλγαρικών εορτασμών για τα 100 χρόνια από τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (1878). Βλ. *Βήμα*, “Μειονοτικά προβλήματα στα Βαλκάνια”, Μ. Πλουμίδης, 2 Απριλίου 1978.

³⁸¹ Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, Τόμος Β΄, σσ. 404-410.

³⁸² Νεώτερον εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν Ηλίου, Τόμος ΣΤ΄, Αθήνα 1975, σ. 538.

στα Βαλκάνια όσο και τον γεωγραφικό παράγοντα, γύρω από τον οποίο είχε στοιχειοθετηθεί το δόγμα του *από βορρά κινδύνου*, έδινε στην συνάντηση Ζίφκωφ-Καραμανλή μία πρόσθετη χροιά: Συμβόλιζε το τέλος μιας ολόκληρης εποχής στην διπλωματική ιστορία της χώρας (αυτή της συγκροτημένης προσπάθειας της χώρας να επιβιώσει απέναντι σε ένα γεωγραφικό περιβάλλον δυνητικά απειλητικό, αυτό της σοσιαλιστικής Βαλκανικής των πρώτων μεταπολεμικών δεκαετιών) και την μετάβαση σε μια νέα, όπου η πολυμερής συνεργασία και ο σεβασμός στην κυριαρχία του άλλου ήταν το ζητούμενο. Στην συνάντηση των δύο ηγετών στη Σόφια, ο Τοντόρ Ζίφκωφ έδωσε στην ελληνική πλευρά αυτό που ζητούσε: την ρητή δέσμευση ότι η Σόφια δεν θα προέβαινε στο εξής σε οποιαδήποτε διεκδίκηση επί ελληνικού εδάφους, ούτε θα προσπαθούσε στο μέλλον να εκμεταλλευθεί τυχόν δυσκολίες της Ελλάδας σε ένα βαλκανικό περιβάλλον, όπου η αναθεωρητική πολιτική της Άγκυρας στο Αιγαίο είχε ήδη διαφανεί³⁸³. Το πνεύμα αυτό των δηλώσεων Ζίφκωφ επαναλάμβανε το περιεχόμενο του κοινού ανακοινωθέν του Σεπτεμβρίου 1964 κατά τη διάρκεια επίσκεψης στη Σόφια του Σταύρου Κωστόπουλου (υπουργός Εξωτερικών της Ενώσεως Κέντρου), όπου οι δύο χώρες εξέφραζαν την επιθυμία οι μελλοντικές διαφορές τους να επιλύονται μόνο διά της διπλωματικής οδού. Αυτή τη φορά, όμως, οι δεσμεύσεις λάμβαναν χώρα στο ανώτατο επίπεδο και σε χρόνο, όπου νέες προκλήσεις και απειλές είχαν εμφανιστεί. Επίσης, η ρητή δέσμευση του Ζίφκωφ προς τον Καραμανλή, ότι σε περίπτωση ελληνοτουρκικής κρίσης η ελληνοβουλγαρική μεθοριακή γραμμή θα παρέμενε ανέπαφη, σήμαινε, ότι σε μια τέτοια κατάσταση η ελληνική κυβέρνηση και το ελληνικό Γενικό Επιτελείο θα μπορούσαν να αποδεσμεύσουν ισχυρές δυνάμεις από κει και να τις μεταθέσουν στα σημεία, όπου θα κρινόταν το μέλλον μιας τέτοιας σύγκρουσης³⁸⁴. Τέλος, η Σόφια διαβεβαίωσε την Αθήνα ότι δεν επρόκειτο να εγείρει ξανά μειονοτικό ζήτημα³⁸⁵. Όλα αυτά τα στοιχεία τοποθετούσαν την ελληνοβουλγαρική σχέση του 1974-1975 σε ένα ανώτερο επίπεδο από εκείνο μετά τις συμφωνίες του 1964. Το καλοκαίρι του 1964 οι δύο πλευρές (Γεώργιος Παπανδρέου διά του Σ. Κωστόπουλου και Τοντόρ Ζίφκωφ) προχώρησαν σε επίλυση των σημαντικότερων ζητημάτων, που έθεταν εμπόδια στις διμερείς επαφές (όπως οι πολεμικές επανορθώσεις) και δεσμεύονταν πάνω στην ειρηνική επίλυση όσων διαφορών προκύψουν στην πορεία. Τώρα, τα δεδομένα του 1975 έβάζαν υπόβαθρο για την ανάπτυξη πραγματικά *εγκάρδιων* σχέσεων.

Σε ανταπόδοση της επίσκεψης Καραμανλή, ο βούλγαρος Πρόεδρος Τοντόρ Ζίφκωφ πραγματοποίησε επίσημο ταξίδι στην Αθήνα το διάστημα 9-11 Απριλίου 1976, λίγους μήνες μετά

³⁸³ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, “Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας 1974-1981”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, , Τόμος ΣΤ’ [Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα], Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σσ. 334-335.

³⁸⁴ *Ο.π.*, σσ. 334-335.

³⁸⁵ Η αναφορά του Τοντόρ Ζίφκωφ περί μη ύπαρξης μειονοτικών ζητημάτων καταγράφεται σε επίσημη συνέντευξή του στο φύλλο της εφημερίδας *Καθημερινή* της 5ης Ιουλίου 1975.

την πρώτη Διαβαλκανική Συνδιάσκεψη στην Αθήνα (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1976), σημείο σταθμό στην προσπάθεια της Ελλάδας να ηγηθεί μιας προσπάθειας συνεννόησης και σταθερότητας στην περιοχή των Βαλκανίων³⁸⁶ και απότοκο του πνεύματος των συμφωνιών του Ελσίνκι. Η προσφώνηση του Προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας, Κωνσταντίνου Τσάτσου, κατά τη διάρκεια του επίσημου γεύματος ήταν δηλωτική τόσο του πνεύματος των συνομιλιών του 1975-1976 όσο και της σημασίας της ελληνοβουλγαρικής σχέσης από εδώ και στο εξής: *«Επί πολλές δεκαετηρίδες τον χώρο των Βαλκανίων μάστιζαν κηρυγμένοι και ακήρυχτοι πόλεμοι. Επί πολλά έτη οι λαοί μας βρέθηκαν αντιμέτωποι με αιματηρούς αγώνες... Σήμερα έγινε κοινή συνείδηση στους δύο λαούς μας ότι οι παλιές διαφορές παραγράφηκαν και πως, συνεργαζόμενοι φιλικά για την επίτευξη κοινών στόχων, έχουμε πολλά περισσότερα να ωφεληθούμε [...] οι νέες φιλικές σχέσεις μας θεμελιώθηκαν σε βάσεις εδραίες και μόνιμες και αναπτύσσονται έκτοτε εις όφελος και των δύο λαών μας³⁸⁷»*. Οι συζητήσεις κατά τη διάρκεια της επίσκεψης επιβεβαίωσαν το περιεχόμενο του λόγου του Κωνσταντίνου Τσάτσου. Ο Τοντόρ Ζίφκωφ επανάλαβε τις διαβεβαιώσεις του κατά τη διάρκεια της επίσκεψης Καραμανλή στη Σόφια περί πίστης στο εδαφικό status quo και περί μη εκμετάλλευσης τυχόν ελληνικής δυσκολίας (σε περίπτωση κρίσης με την Τουρκία). Η επανάληψη της ρητής δέσμευσης της Σόφιας βοηθούσε με τη σειρά της στην εμπέδωση ενός κλίματος αμοιβαίας εμπιστοσύνης σε ένα περιβάλλον, όπου οι εντάσεις λόγω της τουρκικής αναθεωρητικής πολιτικής ήταν στο επίκεντρο του περιφερειακού διαλόγου. Άλλωστε, λίγους μόλις μήνες μετά την επίσκεψη Ζίφκωφ η κατάσταση στο Αιγαίο εκτραχύνθηκε με την κρίση του καλοκαιριού του 1976 μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας λόγω της εξόδου του ερευνητικού σκάφους “Σισμίκ”. Το επίσημο αποτέλεσμα της συνάντησης Ζίφκωφ ήταν ουσιαστικά η παγίωση ενός πνεύματος *ειρηνικής συνύπαρξης και συνεννόησης* μεταξύ δύο χωρών, οι οποίες μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 βαρύνονταν από τα πάθη ενός παρελθόντος συγκρουσιακού και από την φύση της ψυχροπολεμικής αντιπαράθεσης έστω και σε επίπεδο περιφερειακό, όπως ήταν αυτό της Βαλκανικής. Από το 1976 και μετά η περαιτέρω σύσφιξη των διμερών επαφών σε πολιτικό και εμπορικό επίπεδο θα ενταθεί, εφόσον αυτή ήταν η κοινή επιθυμία και των δύο πλευρών. Η ύπαρξη άλλωστε μιας σταθερής σχέσης Αθήνας-Σόφιας ως προπύργιο στον τουρικό αναθεωρητισμό ήταν μια *βαλβίδα ασφαλείας* και για τις δύο πλευρές και στη δεκαετία του 1980, οπότε και θα έχουμε επανάληψη των διμερών επαφών κορυφής. Σε όλη αυτή τη διάρκεια μέχρι και το 1989, οπότε έχουμε την πτώση του Τοντόρ Ζίφκωφ και την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στη Βουλγαρία, η ελληνοβουλγαρική προσέγγιση θα αποτελέσει μια σταθερά για την πραγματικότητα της Βαλκανικής, ώστε ο Γεώργιος Χρηστίδης να την χαρακτηρίσει ως *“υπόδειγμα σχέσεων ανάμεσα σε δύο χώρες με διαφορετικά*

³⁸⁶ Θάνος Βερέμης-Ιωάννης Κολιόπουλος, *Νεότερη Ελλάδα. Μια Ιστορία από το 1821*, (μετ.) Διονύσης Χουρμούλης, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2013, σ. 319.

³⁸⁷ *Καθημερινή*, “Η ελληνοβουλγαρική συμφωνία”, 25.9.2016.

Η ελληνοβουλγαρική προσέγγιση του 1974-1976 αποτέλεσε ένα εγχείρημα το οποίο στηρίχθηκε τόσο πάνω σε διεθνή δεδομένα και προτάγματα όσο και στην αποφασιστικότητα των επιτελειών που την έφεραν εις πέρας. Όσον αφορά το πρώτο, εκεί το έδαφος ήταν ήδη πρόσφορο από την προηγούμενη διευθέτηση του 1964 και από την επικράτηση των λογικών της Ύφεσης στο διεθνές διπλωματικό στερέωμα. Πράγματι, το διπλωματικό πακέτο του καλοκαιριού του 1964 υπήρξε ένα πρώιμο *modus vivendi* πάνω στο οποίο οι μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις μπορούσαν να χτίσουν και να εμπλουτίσουν, ενώ η επικράτηση του πνεύματος της Ύφεσης μεταπολιτευτικά συνέπεσε με την εμπέδωση της έμπρακτης τουρκικής απειλής (Κύπρος 1974). Με αυτά τα δεδομένα, η Ελλάδα αποδεχόταν ότι πλέον τα Βαλκάνια δεν είναι για αυτήν μια “ναρκοθετημένη ζώνη”, αλλά ένα πεδίο στο οποίο μπορεί να αναπτύξει θετικές πρωτοβουλίες και επωφελείς επαφές συνεισφέροντας τόσο στην ειρήνη στην περιοχή, όσο και στην εμπέδωση της σταθερότητας σε ένα πεδίο του Ψυχρού Πολέμου, το οποίο είχε πια απωλέσει την κρισιμότητα και την επικινδυνότητά του. Στην τελική επιτυχία του εγχειρήματος, όμως, συνείσφερε και η ταύτιση απόψεων των δύο ηγεσιών πάνω στα ζητήματα της βαλκανικής συνεργασίας. Στις συνθήκες του 1974-1976 στα δύο κέντρα, Σόφια και Αθήνα, υπήρχαν δύο ηγετικές ομάδες, από την μία πλευρά η πολύπειρη ηγεσία του Τοντόρ Ζίφκωφ³⁸⁹ και από την άλλη η πρώτη κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας του Κ. Καραμανλή, οι οποίες πλέον τάσσονταν αναφανδόν υπέρ της σύσφιξης των διπλωματικών δεσμών, καθώς έτσι πραγματοποιούνταν οι γενικότερες στρατηγικές τους για το μέλλον της περιοχής. Η κοινή πίστη στην ειρηνική διευθέτηση των διαφορών και στην διατήρηση του εδαφικού *status quo* έδωσε οριστικό τέλος κλίμα δυσπιστίας (λόγω ενός μίγματος γεωγραφικής προσέγγισης, ιδεολογικής αντιπαράθεσης, αλλά και ιστορικής μνήμης) που ίσχυε μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960 και εγκαίνιασε μια νέα εποχή στην διπλωματική σχέση των δύο χωρών αποδεικνύοντας ότι ακόμη και κράτη με διαφορετικό πολιτικό και οικονομικό καθεστώς μπορούν να συνυπάρχουν ειρηνικά, όταν τα περικλείει το αίσθημα της εμπιστοσύνης και του κοινού συμφέροντος. Το τελικό αποτέλεσμα καταλογίζεται ως μια νίκη της *realpolitik* και ένδειξη, ότι μέσα στις λογικές του Ψυχρού Πολέμου μια παλιά περιφεριακή αντιπαλότητα μεταξύ δύο γειτονικών κρατών μπόρεσε να

³⁸⁸ Γεώργιος Χρηστίδης, *Τα κομμουνιστικά Βαλκάνια: Εισαγωγή στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική στην Αλβανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία την περίοδο 1945-1989*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 173.

³⁸⁹ Είναι γεγονός, ότι η εξωτερική πολιτική του Ζίφκωφ στα Βαλκάνια διακρινόταν από μια τάση χαμηλών εντάσεων και εμπέδωσης ενός κλίματος ειλικρινούς συνεργασίας και συνύπαρξης. Βασικός σκοπός του ήταν η αποδοχή και η εφαρμογή της Ύφεσης στις βαλκανικές υποθέσεις. Το δεδομένο αυτό διαφαίνεται και στην έκθεση δράσης του 11ου Συνεδρίου του ΚΚΒ (1976). Εκεί, ο βούλγαρος ηγέτης ανέφερε τα εξής: “[...] Η Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας θα παραμείνει και στο εξής πιστή στην εποικοδομητική της και φιλειρηνική πολιτική αρχών στα Βαλκάνια, πολιτική που δεν επηρεάζεται από περιστασιακούς λόγους. Θα συνεχίσουμε να εργαζόμαστε με συνέπεια για να μετατραπούν τα Βαλκάνια σε περιοχή καλής γειτονιάς, κατανόησης και συνεργασίας. Ας πάει για πάντα στο μουσείο της ιστορίας το σκοτεινό παρελθόν εμπάθειας και αιματηρών πολέμων μεταξύ των βαλκανικών κρατών [...]”. Βλ. Τοντόρ Ζίφκωφ, *Έκθεση δράσης της Κεντρικής Επιτροπής στο 11ο Συνέδριο του Βουλγαρικού Κομμουνιστικού Κόμματος*, σ. 23.

ενσωματωθεί στη νέα πραγματικότητα και σταδιακά να δώσει την θέση της σε μια νέα σχέση.

Κεφάλαιο Τρίτο:

ΕΔΑ και “Νέα Βουλγαρία”:

Οι πολιτικές θέσεις της ελληνικής Αριστεράς απέναντι στο σοσιαλιστικό καθεστώς της Σόφιας και την ελληνοβουλγαρική προσέγγιση (1951-1964)

Ο πολιτικός λόγος και τα επιχειρήματα της ΕΔΑ (και των οργάνων της) απέναντι στα κυριότερα ζητήματα της ελληνοβουλγαρικής συνύπαρξης μπορούν να ταξινομηθούν χρονολογικά ως εξής: α) από το καλοκαίρι του 1953 έως και την ανταλλαγή των επιτετραμμένων (Μάιος 1954), β) το ζήτημα των οικονομικών εκκρεμοτήτων μεταξύ Ελλάδας και ΛΔ Βουλγαρίας, κυρίως των πολεμικών επανορθώσεων της Σόφιας, γ) η στάση της ΕΔΑ τις συμφωνίες του Ιουλίου 1964. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση της ΕΔΑ απέναντι στο ελληνικό μεταπολεμικό δόγμα του “από Βορράν κινδύνου”. Πώς απαντάει το κόμμα της ελληνικής Αριστεράς στο αμυντικό δόγμα του ελληνικού κράτους; Τι αντεπιχειρήματα χρησιμοποιεί; Εν προκειμένω, έκπληξη προκαλεί η απόλυτη εμπιστοσύνη που εκφράζει η ΕΔΑ στις ειλικρινές προθέσεις της Βουλγαρίας για -ομαλή και φιλική γειτονία με την Ελλάδα. Η απάντηση βρίσκεται στη δογματική ερμηνεία των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων: Από τη στιγμή που η Βουλγαρία ανήκε στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο, αυτομάτως ο ιμπεριαλισμός/επεκτατισμός της εξαλείφεται. Για την ΕΔΑ, η Βουλγαρία του Γκεόργκι Δημητρώφ δεν είχε καμμία σχέση και συνέχεια με τη Βουλγαρία του Βόριδος Γ’.

I. Η “Νέα Βουλγαρία” ως απάντηση στον “Από βορράν κίνδυνο”

Όπως τονίστηκε στην Εισαγωγή, ο “από βορράν κίνδυνος”, δηλαδή η ιδέα μιας στρατηγικής περικύκλωσης της Ελλάδας από τα αναθεωρητικά κράτη της Βαλκανικής χερσονήσου, ήταν η κυριότερη θεώρηση, πάνω στην οποία χτίστηκε η ελληνική στρατηγική ασφαλείας στον μεσοπολεμικό και στον μεταπολεμικό κόσμο. Λόγω παραγόντων που είχαν να κάνουν με την γεωγραφία, την ιστορική μνήμη, καθώς και με την βαρύτητα της Σόφιας μέσα στον ανατολικό συνασπισμό, η Βουλγαρία εξακολούθησε μεταπολεμικά να αποτελεί, στο νου των Ελλήνων επιτελών, την κύρια απειλή κατά της ελληνικής εδαφικής ακεραιότητας. Αυτές οι θεωρήσεις δημιουργούσαν ένα κυρίαρχο αφήγημα-πλαίσιο, πάνω στο οποίο η ελληνική Αριστερά θα κληθεί

εκ των πραγμάτων να καταθέσει τις δικές της απόψεις και τα δικά της αντεπιχειρήματα. Ένα κόμμα που προήλθε μέσα από τα σπλάχνα του ΚΚΕ έστω και στα πλαίσια μιας χαλαρής συμμαχίας αριστερών δυνάμεων³⁹⁰ δεν μπορούσε παρά να εκφράζεται ευνοϊκά υπέρ της νέας κατάστασης πραγμάτων που διαμορφώθηκε στην Βαλκανική το 1944. Πολλώ δε μάλλον, όταν η χώρα για την οποία γίνεται λόγος είναι η σημαντικότερη σύμμαχος της Μόσχας στα Βαλκάνια (ιδίως μετά την αποπομπή της Γιουγκοσλαβίας από την Κομιντέρν το, 1948).

Πράγματι, η ΕΔΑ ασπάζεται πλήρως την ρητορική του ΚΚΕ³⁹¹ όσον αφορά το εν λόγω ζήτημα: και διαδίδει την αντίληψη περί της «νέας Βουλγαρίας»³⁹². Θεωρούσε δηλαδή η ΕΔΑ μέσω των στελεχών της και των επίσημων οργάνων της, ότι η Βουλγαρία μετά την «επανάσταση» της 9ης Σεπτεμβρίου 1944 και την επικράτηση του Πατριωτικού Μετώπου είχε διαρήξει πλήρως τις σχέσεις της με τις αναθεωρητικές επιδιώξεις της αστικής Βουλγαρίας του Μεσοπολέμου, που την οδήγησε στις αγκάλες του Άξονα. Η θέση αυτή της ελληνικής Αριστεράς, ως μέρος μιας συνολικής κοσμοαντίληψής της για τις διεθνείς σχέσεις στον μεταπολεμικό κόσμο, στην ουσία απέρριπτε στην κεντρική ιδέα του “απο βορράν κινδύνου”, ότι δηλαδή η Σόφια είτε με την μορφή προ του 1944,

³⁹⁰ Η. Νικολακόπουλος, *Καχεκτική Δημοκρατία*, σσ. 135-136· Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Τόμος Α' (1949-1952), ΔΟΛ, Αθήνα 2009 (Α' έκδοση: εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1977), σσ. 314-316· Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά, *Η Α' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη της ΕΔΑ*, Τομέας Μελετών και Εκδόσεων της ΕΔΑ, τεύχ. 3, Αθήνα 1956, σ. 5. Τέλος, για αυτά τα ζητήματα πολύ βοηθητική είναι και η μελέτη του Μιχάλη Λυμπεράτου για την μεταπολεμική πορεία της ελληνικής Αριστεράς. Βλ. Μιχάλης Λυμπεράτος, *Από το ΕΑΜ στην ΕΔΑ: η ραγδαία ανασυγκρότηση της ελληνικής Αριστεράς και οι μετεμφυλιακές πολιτικές αναγκαιότητες*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 2011.

³⁹¹ Στις 9 Σεπτεμβρίου 1962, δεκαοκτώ χρόνια μετά την πολιτειακή μεταβολή του 1944 (που πλέον είχε καταστεί εθνική εορτή για το νέο καθεστώς της Σόφιας), ο ραδιοφωνικός σταθμός “Φωνή της Αλήθειας” (ο ραδιοφωνικός σταθμός του ΚΚΕ που εξέπεμπε από τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού) υπενθύμιζε ακριβώς αυτό το δεδομένο, που διαφοροποιεί την μεταπολεμική πορεία της Σόφιας από αυτή της Ελλάδας: “[...] Το χθες έμεινε μια θλιβερή ανάμνηση για τον βουλγαρικό λαό. Στα πρώτα βήματα της νέας ζωής του, ο λαός, με την καθοδήγηση των κομμουνιστών απαλλάχτηκε μια για πάντα από τη μισητή δυνατεία των Βόριδων και από τη φασιστική, αντιδραστική και σωβινιστική, μεγαλοαστική τάξη και τα όργανά της, σύντριψε τις ασφυκτικές αλυσίδες της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης και μπήκε στο δρόμο της αναγέννησης της χώρας του[...]”. ΑΣΚΙ, Αρχείο “Φωνή της Αλήθειας”, κ. 323, Φ3, 9.9.62.

³⁹² Είναι δεδομένο, ότι από την αυγή του μεταπολεμικού κόσμου η Αριστερά (πολύ πριν από την ίδρυση της ΕΔΑ) κλήθηκε να απαντήσει στις θεωρήσεις των αντιπάλων της απέναντι στον “σλαβικό κίνδυνο”. Ακόμη περισσότερο, όταν είχαν βιωθεί τόσο οι κατακλυσμιαίες αλλαγές του 1944-45 (με την δημιουργία της σοσιαλιστικής Βαλκανικής), όσο και η ελληνοβουλγαρική αντιπαράθεση στα πλαίσια των μεταπολεμικών διευθετήσεων ειρήνης. Από την αρχή του ζητήματος, η Αριστερά και το ΚΚΕ εξέφρασαν την άποψη, ότι ο μεταπολεμικός “σλαβικός κίνδυνος” ήταν ένα τεχνητό δημιούργημα της ελληνικής αστικής τάξης και των Άγγλων και Αμερικάνων συμμάχων της, με σκοπό την δημιουργία αναταραχών στην σοσιαλιστική Βαλκανική αλλά και την εμπέδωση της κυριαρχίας της Δεξιάς στο εσωτερικό πεδίο και μια αφορμή διώξεων κατά των οπαδών της Αριστεράς, τους οποίους οι νικητές του Εμφυλίου κατηγορούσαν ως πράκτορες ξένων Δυνάμεων. Στα πλαίσια αυτά, είναι χαρακτηριστικό το άρθρο του Βασίλη Μπαρτζιώτα (ηγετικού στελέχους του ΚΚΕ και του ΔΣΕ) στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* (Αύγουστος 1947). Εκεί, ο Μπαρτζιώτας, αφού καταγράφει την ιστορία του δόγματος του “σλαβικού κινδύνου” (ως απότοκο της Μεγάλης Ιδέας, ως προπαγανδιστικό όπλο των κατοχικών κυβερνήσεων και ως δημιούργημα των αγγλικών μυστικών υπηρεσιών) καταλήγει στα εξής ως προς τους στόχους αυτού του δόγματος της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής: “[...] α) *Να ξεκόψουν την Ελλάδα από το φυσιολογικό βαλκανικό της κορμό και να την ρίξουν στον οικονομικό μαρασμό και την εξαθλίωση. Για να τη βυζαίνουν οι μεγαλοτραπεζίτες του Σίτυ και της Ουώλ-Στρητ.* β) *Να δημιουργήσουν περιπέτειες στα Βαλκάνια προς όφελος του αγγλοσαξωνικού ιμπεριαλισμού. Ο “σλαβικός κίνδυνος” τελειοποιήθηκε στους τελευταίους οχτώ μήνες στη θεωρία “των έξωθεν αναμίξεων” στο εσωτερικό ελληνικό πρόβλημα, σε “πόλεμο των βαλκανικών λαϊκών δημοκρατιών κατά της Ελλάδος”.* γ) *Να ξαναζεστάνουν τα παλιά μίσση στα Βαλκάνια και να καλλιεργήσουν την σλαβοφοβία μέσα στον ελληνικό λαό.* Βλ. Βασίλης Μπαρτζιώτας, “Για το Σλαβικό κίνδυνο”, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 7 (Αθήνα, Ιούλιος 1947), σσ. 302-307.

είτε με το σοσιαλιστικό χαρακτήρα της μεταπολεμικής εποχής διατηρούσε ακόμη τις επιθετικές της διαθέσεις έναντι της Ελλάδας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της επιχειρηματολογίας της ΕΔΑ ως προς αυτό είχαμε τον Νοέμβριο του 1959 (δηλ. μετά την ανταλλαγή επιτετραμμένων). Τότε, σε μια συνεδρίαση της Βουλής με θέμα την εξωτερική πολιτική και την διεθνή Ύφεση ο πρωθυπουργός, Κωνσταντίνος Καραμανλής, δήλωσε στον πρόεδρο της ΕΔΑ, Ιωάννη Πασσαλίδη, την πεποίθησή του, ότι η Σόφια ακόμη και μετά τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της χώρας συνέχιζε να τρέφει τις διεκδικήσεις της έναντι του Ελληνισμού: “[...] *Το 1946, δύο έτη μετά την επικράτησιν του νέου καθεστώτος, η Βουλγαρική Κυβέρνησις της Λαϊκής Δημοκρατίας διεξεδίκει επιμόνως την Ελληνικήν Θράκην. Δεν γνωρίζω εάν έκτοτε αι αντιλήψεις της Βουλγαρικής πολιτικής έχουν μεταβληθή. Όταν κάνετε διάκρισιν μεταξύ παλαιού και νέου Βουλγαρικού καθεστώτους, είμαι υποχρεωμένος να σας είπω, ότι το νέο ηκολούθησε την πολιτική του παλαιού [...]*”³⁹³. Ο Ιωάννης Πασσαλίδης (εκφράζοντας τη θέση του κόμματός του), στην απάντησή του, εξέφρασε την πεποίθησή για τον απολύτως φιλειρηνικό ρόλο της Σόφιας στα Βαλκάνια υπενθυμίζοντας παράλληλα τις αντίστοιχες ελληνικές διεκδικήσεις έναντι της Βουλγαρίας στις συζητήσεις της ειρήνης το 1946-47 στο Παρίσι: “[...] *Τι σημασίαν έχει αυτό; Και ημεείς διεκδικούσαμε την Ανατολικήν Ρωμυλίαν. [...] Όλοι διεκδικούμε. Μήπως ημεείς δεν διεκδικούσαμεν; Αυτά είναι ζητήματα, κύριε Πρόεδρε, που ανήκουν εις το παρελθόν [...]*”³⁹⁴. Ας σημειωθεί εδώ ότι εκείνη την περίοδο το ΕΑΜ είχε υιοθετήσει αυτήν την απαίτηση της επίσημης Ελλάδας³⁹⁵. Το ρήγμα που είχε διανοίξει ο Εμφύλιος (1946-49) επεκτάθηκε στην εξωτερική πολιτική· η ΕΔΑ έτεινε να διαμορφώνει τις θέσεις με βάση ιδεολογικά κριτήρια και την αλληλεγγύη προς το αδελφό καθεστώς της Σόφιας. Ωστόσο, όπως επισημαίνεται παρακάτω, τα περί «Νέας Βουλγαρίας» δεν αφίσταντο πλήρως της πραγματικότητας: το 1944-47 είχαν όντως επισυμβεί σημαντικές αλλαγές στη δομή της εξουσίας, ο μακεδονισμός είχε υποστεί συντριπτικό πλήγμα από την αριστερή κυβέρνηση του Πατριωτικού Μετώπου και η Βουλγαρία είχε μεταβάλει ριζικά όψη. Εν τέλει, η θετική στάση της ΕΔΑ απέναντι στη Σόφια διευκόλυνε την

³⁹³ *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής* (ΕΦΣΒ), Συνεδρίαση 8η, 26 Νοεμβρίου 1959, σ. 80.

³⁹⁴ *Ο.π.*, σ. 80.

³⁹⁵ Για τις θέσεις της Αριστεράς απέναντι στο ζήτημα των εθνικών διεκδικήσεων του 1946-47 και ιδίως για την θέση της απέναντι στο αίτημα διαρρύθμισης της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου βλ. Περικλής Χρηστίδης, *Οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις*, σσ. 58-65. Την περίοδο 1945-46 το ΚΚΕ και το ΕΑΜ φαίνεται να συμφωνούσαν με την ανάγκη διαρρύθμισης της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου. Μάλιστα, ο ίδιος ο Νίκος Ζαχαριάδης (Γενικός Γραμματέας του ΚΚΕ) σε συνέντευξή του μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα φάνηκε να αντιλαμβάνεται τη σημασία της διεκδίκησης για την κατοχύρωση της αμυντικής ασφάλειας στην ευαίσθητη περιοχή της Θράκης. Αλλά, στη σκέψη του Ζαχαριάδη το ζήτημα είχε μια ξεκάθαρη πολιτική υφή και επομένως δύο κυρίαρχα κράτη μπορούσαν να προβούν στην επίλυσή του μέσα από ειρηνικές διαπραγματεύσεις. Σύμφωνα με τον Χρηστίδη, το ΚΚΕ και το ΕΑΜ θα ήταν πολύ ευχαριστημένα, εάν δεν ήταν αναγκασμένα να πάρουν θέση απέναντι στο ζήτημα, ιδίως όταν επρόκειτο για διεκδικήσεις έναντι μιας χώρας, όπου στην εξουσία ήταν ένα αδελφό κόμμα, όπως ήταν η Βουλγαρία. Ένας από τους λόγους, που τελικά το έπραξε, ήταν η ανάγκη του ΚΚΕ να απαντήσει στις κατηγορίες των αντιπάλων του, ότι ήταν αντίθετο στις εθνικές διεκδικήσεις, αλλά και για να διατηρηθεί εντός του πολιτικού προσκήνιου.

ελληνοβουλγαρική προσέγγιση και το λιώσιμο των πάγων τη δεκαετία του 1960.

Εν συνεχεία του παραπάνω συλλογισμού, η ΕΔΑ τόνιζε συχνά, ότι σε πλήρη αντίθεση με την ελληνική περίπτωση, κατά την μεταβατική περίοδο του 1944-1946 οι βούλγαροι ιθύνοντες της πολεμικής περιόδου *τιμωρήθηκαν*³⁹⁶ (αναφέρεται κυρίως στα μέλη της αντιβασιλείας και των υπουργικών συμβουλίων της περιόδου 1939-1944, βλ. Κεφάλαιο 1) και η πρώτη βασιλική δυναστεία εξέπεσε από τον θρόνο. Τον Ιούλιο του 1958 η *Αυγή* θα προχωρήσει σε ένα πολυήμερο αφιέρωμα εκθιαστικού χαρακτήρα για την σοσιαλιστική Βουλγαρία καταγράφοντας τις εντυπώσεις του απεσταλμένου της εφημερίδας, Γ. Σταύρου, όπως τις επιτυχίες του καθεστώτος στον οικονομικό τομέα καθώς και μια παρουσίαση της ιστορίας των λαϊκών κινημάτων της Σόφιας. Το αφιέρωμα είχε τον δηλωτικό τίτλο “Η Νέα Βουλγαρία”. Σε ένα από τα μέρη αυτού του αφιερώματος καταγράφεται η συζήτηση του Γ. Σταύρου με τον βούλγαρο συνοδό του κατά τη διάρκεια της περιήγησης για τα γεγονότα της περιόδου 1944-47: “ [...] *Ο Φίλωφ, που κουβάλησε τους Γερμανούς εδώ, δεν κυβερνούσε με τη θέληση του βουλγαρικού λαού. Με τη βία πήρε την εξουσία.* (Σταύρου): *Τον εκτελέσατε, νομίζω....* (Βούλγαρος συνοδός): *Κι αυτόν κι όλα τα μέλη των κυβερνήσεων της Βουλγαρίας από το 1941 ως το 1944. Εκτελέστηκαν σαν εγκληματίες πολέμου και προδότες.* (Σταύρου): *Δηλαδή, εκτελέστηκαν όλοι όσοι χρημάτισαν υπουργοί και πρωθυπουργοί αυτή την περίοδο;* (Βούλγαρος συνοδός): *Όλοι. Κι ακόμα όσοι από τους “βουλευτές” επικυρώσανε αποφάσεις φασιστών, όλοι οι εγκληματίες στρατηγοί τους, που βαρύνονται με συγκεκριμένες δολοφονικές πράξεις [...]*³⁹⁷. Σε ένα ακόμη πιο ενδιαφέρον σημείο του ίδιου κειμένου, ο βούλγαρος συνοδός του Γ. Σταύρου αναφέρεται στην τιμωρία των μελών των “Μακεδονικών Κομιτάτων”, τα οποία μεσουρανούσαν (όπως είδαμε στην Εισαγωγή) την περίοδο του Μεσοπολέμου ασκώντας καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής της Σόφιας³⁹⁸. Η αναφορά αυτή δεν είναι δίχως πρακτικό αντίκρουσμα: την περίοδο 1944-48 το νέο καθεστώς είχε προχωρήσει σε

³⁹⁶ Το επιχείρημα αυτό συχνά αποτελεί την ανταπάντηση των στελεχών της ΕΔΑ στις προσάψεις των αντιπάλων τους (ιδίως της συντηρητικής παράταξης της ΕΡΕ) για τις επαφές του κόμματος με μέλη του σοσιαλιστικού καθεστώτος της Βουλγαρίας. Παράλληλα, προκειμένου να αποσυνδέσουν την μεταπολεμική Βουλγαρία από τις προηγούμενες βουλγαρικές επιβουλές έναντι ελληνικού εδάφους (ιδίως την κατοχή του 1941-44) υπενθυμίζουν το γεγονός, ότι πολλά στέλεχη της σοσιαλιστικής διακυβέρνησης της Σόφιας ήταν υπό διωγμό την περίοδο 1939-44 από το προηγούμενο καθεστώς (αυτό που προκάλεσε ακριβώς την εισβολή του 1941 και την κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης) λόγω της αντιστασιακής τους δράσης. Παραδείγματος χάριν, τέτοια επιχειρηματολογία ανέπτυξε ο βουλευτής της ΕΔΑ, Αντώνης Μπριλλάκης, τον Απρίλιο του 1960 σε μια τεταμένη συζήτηση στη Βουλή για την διεθνή Ύφεση: “[...] *Υπάρχει δήλωσις της επισήμου Βουλγαρικής Κυβερνήσεως, η οποία είπεν ως προς εκείνο, το οποίον είπεν ο κ. Παπαπαναγιώτου, ότι ετιμώρησα σκληρώς τον υπεύθυνον των σφαγών της Δράμας. Οι ίδιοι οι κυβερνώντες την Βουλγαρίαν σήμεραν είναι θύματα των ιδίων σφαγέων και υπέστησαν τα ίδια, τα οποία υπέστη ο Ελληνικός λαός. Ομιλώ διά τους ηγέτας της Βουλγαρίας, οι οποίοι σας πληροφορών, ότι κατά την περίοδον της Γερμανικής κατοχής ή ετυφεκίζοντο ή ευρίσκοντο εις τας φυλακάς και τα στρατόπεδα [...]*”. Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίασις 78η της 6ης Απριλίου 1960, σ. 619.

³⁹⁷ *Αυγή*, “Η Νέα Βουλγαρία”, 8 Ιουλίου 1958, σ. 3.

³⁹⁸ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η ελληνοτουρκική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 37. Όλγα Μπελεγάκη, *Πτυχές της δράσης της Οχράνας στη Δυτική Μακεδονία με βάση νεότερες βουλγαρικές πηγές (1941-43)*, Διπλωματική Μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 18-19.

απομείωση της δύναμης των Μακεδονικών Κομιτάτων, μέλη των οποίων είχαν δράσει την περίοδο 1941-44 στην Δυτική Θράκη και την Ανατολική Μακεδονία κατά του ελληνικού πληθυσμού, και ο αλυτρωτισμός των Βουλγαρων βρισκόταν πλέον σε αποδρομή. Επομένως, η κυριότερη κατηγορία των αντιπάλων της Αριστεράς για συνεργασία με τον εχθρό, που εμπεριέχεται στην στερεοτυπική μορφή του “εαμοβούλγαρου”, δεν μπορούσε αντικειμενικά να σταθεί μετά τη λήξη του Ελληνικού Εμφυλίου. Άλλωστε, οι εύκολοι χαρακτηρισμοί του προδότη ήταν πάγια σταθερά της ελληνικής εσωτερικής πολιτικής σκηνής. Η ελληνική Αριστερά έτεινε μάλιστα να μονοπωλεί αυτόν τον καταχρηστικό χαρακτηρισμό, ειδικά μετά την Μάχη της Αθήνας (Δεκέμβριος 1944), οπότε έλαβε χώρα μία «κωλημβύθρα του Σηλωάμ» για πολλά από τα στελέχη των πολιτικών και στρατιωτικών δυνάμεων, που είχαν συνεργαστεί ανοιχτά με τις δυνάμεις Κατοχής³⁹⁹.

Σε κάθε περίπτωση, αυτήν την περίοδο πάμπολλες είναι οι θετικές αναφορές εκπροσώπων και συνεργατών της Ε.Δ.Α, που σε αυτό το διάστημα επισκέπτονται την γείτονα χώρα, προκειμένου να διαπιστώσουν την πρόοδο και τα επιτεύγματα της σοσιαλιστικής οικοδόμησης: “ [...] *Ήμουν στη Βουλγαρία και με τα ίδια μου τα μάτια είδα τον φιλειρηνικό βουλγαρικό λαό. Πρόκειται για μια νέα χώρα, για έναν νέο λαό. Με τον πρώην βασιλιά Συμεών ποτέ δεν θα μπορούσα να συνομιλήσω, με το βουλγαρικό λαό όμως μπορούμε να πετύχουμε συνεννόηση*⁴⁰⁰ [...]”. Σύμφωνα πάντοτε με την θεώρηση της ΕΔΑ, το στοιχείο αυτό δικαιολογεί σαφώς και το “μένος” των ελληνικών μεταπολεμικών κυβερνήσεων έναντι της Σόφιας, ιδίως των κυβερνήσεων της Ε.Ρ.Ε (1956-63). Αρχικά, το αντιβουλγαρικό “μένος” της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής καταδεικνύεται από τη σύμπτυξη του Βαλκανικού Συμφώνου (1953-54) μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας και Γιουγκοσλαβίας το οποίο λειτουργούσε συμπληρωματικά στην ελληνική συμμετοχή στο ΝΑΤΟ⁴⁰¹. Σύμφωνα με την επίσημη ελληνική άποψη, το Βαλκανικό Σύμφωνο αποτελούσε μέρος μιας συνολικής προσπάθειας καλύτερης οργάνωσης της άμυνας της χώρας και της Δύσης γενικότερα, με τη συμπερίληψη της Γιουγκοσλαβίας. Για την ελληνική Αριστερά, όμως, ήταν μια στρατηγική περαιτέρω στρατιωτικοποίησης της περιοχής της Βαλκανικής, καθώς και μια προσπάθεια περικύκλωσης της Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας, η οποία σε περίπτωση υλοποίησης αυτού του Συμφώνου θα ήταν πλήρως εκτεθειμένη απέναντι στα πυρά τριών χωρών⁴⁰². Στα τέλη Ιουνίου του 1954

³⁹⁹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, “Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της (1949-1967): παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού”, στο Γρηγόρης Ψαλίδας (επιμ.), *Γρηγόρης Φαράκος: διαδρομές στην Ιστορία*, Τόμος τιμητικός για τον Γρηγόρη Φαράκο, Κέρκυρα: Ιόνιο Πανεπιστήμιο-Τμήμα Ιστορίας, 2011, σσ. 157-182.

⁴⁰⁰ ΑΣΚΙ, Αρχείο “Φωνή της Αλήθειας”, κ. 321, Φ¹, 17.7.59, συνέντευξη του Στυλιανού Πιστολάκη (συνεργαζόμενος με την Δημοκρατική Ένωση στις εκλογές του 1956) στον κ. Τράικοφ, αρχισυντάκτη της εφημερίδας “*Ζεμεντέλσκο Ζνάμε* (Αγροτική Σημαία).

⁴⁰¹ Ε. Χατζηβασιλείου, *Στα Σύνορα των Κόσμων*, σσ. 95-114. Χριστιάνα Αριστείδου, *Το Τριμερές Βαλκανικό Σύμφωνο Ελλάδας-Τουρκίας-Γιουγκοσλαβίας (1953-54) στο πλαίσιο των ευρύτερων ελληνο-γιουγκοσλαβικών και ελληνοτουρκικών σχέσεων 1949-1955*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009, σσ. 70-110.

⁴⁰² Τον Δεκέμβριο του 1953, εν μέσω των ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων, η *Αυγή* δημοσιεύει πληροφορίες, που αφορούν τα σχέδια δράσης του Βαλκανικού Συμφώνου (όσο ακόμη συνεχίζοντα οι συζητήσεις για την

επισκέφτηκε επίσημα την Αθήνα ο Γιουγκοσλάβος Πρόεδρος, Τίτο, στα πλαίσια των επίσημων συνομιλιών με την κυβέρνηση Παπάγου για την αναβάθμιση του χαρακτήρα του Βαλκανικού Συμφώνου από πολιτικό σε στρατιωτικό. Η συγκυρία (λίγο καιρό μετά την ελληνοβουλγαρική συμφωνία του Μαΐου 1954) θεωρήθηκε από την ΕΔΑ ως ακατάλληλη για μια τέτοια επίσκεψη, καθώς ο βουλγαρικός κίνδυνος για την Ελλάδα δεν υπήρχε πλέον και επομένως δεν υπήρχε λόγος η χώρα να δεσμευθεί σε μια τέτοια στρατιωτική συμμαχία: “ [...] Ο περίφημος “εκ Βουλγαρίας κίνδυνος” που ήταν, σε όλη την μεταπολεμική περίοδο, η δικαιολογία και το “κόκκινο πανί” για την πολιτική που ακολούθησε η Ελλάδα και που η σημερινή Κυβέρνησις προεκτείνει, έπαυσε καί τυπικά να υπάρχει. Η υπογραφή της Ελληνο-Βουλγαρικής συμφωνίας έδειξε ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος για την εξασφάλιση των συμφερόντων της χώρας μας [...]”⁴⁰³.

Σε συνέχεια των παραπάνω, η οκταετία της Ε.Ρ.Ε (1956-63) χαρακτηρίστηκε από την πλευρά της Δημοκρατικής Αριστεράς ως “κυβέρνηση Ψυχρού Πολέμου” λόγω της προσκόλλησής της στις λογικές της καχυποψίας έναντι οποιασδήποτε θετικής κίνησης από τους βαλκάνιους γείτονες, ακόμη και σε περιόδους που το διεθνές κλίμα φαινόταν πιο ευνοϊκό για κάτι τέτοιο. Αυτό το σκεπτικό διαφαίνεται από τις κοινοβουλευτικές αγορεύσεις των βουλευτών της ΕΔΑ τον Απρίλιο 1960, οπότε και έλαβε χώρα ευρεία συζήτηση για την διεθνή Ύφεση και την εξωτερική πολιτική της Ε.Ρ.Ε εν αναμονή της Διεθνούς Διάσκεψης των Τεσσάρων (ΗΠΑ, ΕΣΣΔ, Μεγάλης Βρετανίας και Γαλλίας) στο Παρίσι τον επόμενο μήνα⁴⁰⁴. Σε αυτή την συζήτηση επικράτησε *αντι-βουλγαρικό*

μετατροπή του και σε στρατιωτική συμμαχία) σε περίπτωση επιθετικής ενέργειας εκ μέρους της ΕΣΣΔ ή της Βουλγαρίας. Η εφημερίδα σχολιάζει με σκεπτικισμό και αποδοκιμασία το γεγονός, ότι την ίδια στιγμή που ο ανατολικός κόσμος προχωρεί σε κινήσεις αποκλιμάκωσης της έντασης, οι βαλκάνιοι σύμμαχοι καταστρώνουν σχέδια για κοινή δράση εναντίον του βουλγαρικού εδάφους: *Αυγή*, “Σύμφωνο Ελλάδας, Τουρκίας και Γιουγκοσλαβίας εναντίον Βουλγαρικής ή Σοβιετικής επιθέσεως”, 24 Δεκεμβρίου 1953.

⁴⁰³ *Αυγή*, “Δεν είναι προμήνυμα ειρήνης η σημερινή υποδοχή του Τίτο”, 2 Ιουνίου 1954, σ. 1.

⁴⁰⁴ Η Διάσκεψη των Τεσσάρων ναυάγησε λόγω της υπόθεσης του U-2, του αμερικανικού κατασκοπευτικού αεροσκάφους, το οποίο εκτελούσε πτήσεις πάνω από το σοβιετικό έδαφος, μέχρις ότου καταρρίφθηκε (Μάιος 1960) και ο πιλότος του συλλήφθηκε. (Norman Polmar, *Spyplane: The U-2 History Declassified*, MBI Publishing Company, Osceola 2001, σσ. 130-140). Η κατάρρευση της Διάσκεψης των Τεσσάρων (στις 16 του ίδιου μήνα) αποτέλεσε το συμβολικό τέλος της “πρώτης Ύφεσης” (1959-60) και σηματοδότησε την πρόσκαιρη επικράτηση των λογικών του Ψυχρού Πολέμου. Η χρονική στιγμή της συζήτησης στην ελληνική Βουλή (Απρίλιος 1960), ένα μόλις μήνα πριν από την πραγματοποίηση της Διάσκεψης, δημιούργησε στο κυβερνητικό στρατόπεδο της ΕΡΕ την υποψία, ότι η πρόταση μομφής της ΕΔΑ αποτελούσε μέρος ενός γενικότερου σχεδίου του ανατολικού συνασπισμού, προκειμένου να δημιουργήσει εντυπώσεις ενόψει της Διάσκεψης και να κεφαλαιοποιήσει την ακτινοβολία από τα υφιστάμενα συνθήματα. Τουλάχιστον αυτή την κατηγορία διατύπωσε ο Ευάγγελος Αβέρωφ στη συνεδρίαση της 4ης Απριλίου 1960: “[...] Ο ελιγμός αυτός, τον οποίον ήρchiσεν η άκρα αριστερά προχθές, είναι σύμφωνος προς τον ελιγμόν και την μεγάλην δραστηριότητα, την οποίαν αναπτύσσουν εις όλας τα χώρας όλα τα Κομμουνιστικά Κόμματα. Είναι απολύτως απαράλλακτος και αποβλέπει εις συγκεκριμένους σκοπούς. Ο πρώτος των σκοπών είναι, όπως δημιουργηθούν εντυπώσεις και συγχύσεις, ώστε να δημιουργηθή μία ψυχολογία βίας, μία ψυχολογία σπουδής, ώστε κατά την μεθαυριανήν διάσκεψιν κορυφής αι κυβερνήσεις των ιδικών μας χωρών να αισθάνωνται την πίεσιν ίνα οπωσδήποτε καταλήξουν εις μίαν συμφωνίαν. Υπάρχει ο δεύτερος σκοπός, ο οποίος είναι η δημιουργία μιας εντατικής δήθεν φιλειρηνικής ατμόσφαιρας της άκρας αριστεράς, ώστε να είναι ευκολωτέρα η διάβρωσις των ιδικών μας καθεστώτων [...]”. Βλ. *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής* (ΕΦΣΒ), Συνεδρίασις 76η της 4ης Απριλίου 1960, σ.547· Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ: 1951-1967, το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, Τόμος Β΄ (Η δεκαετία των Ακρών), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2009, σ. 768.

μένος⁴⁰⁵ εκ μέρους των υπουργών και των βουλευτών της Ε.Ρ.Ε, οι οποίοι κατηγορούσαν τα στελέχη της ΕΔΑ, ότι αποτελούσαν φορείς της βουλγαρικής προπαγάνδας⁴⁰⁶, φθάνοντας μάλιστα στο σημείο να χειροδικήσουν εναντίον τους⁴⁰⁷. Κάθε φορά, που οι πολιτικοί τους αντίπαλοι τους κατηγορούσαν για φιλικές σχέσεις με την σοσιαλιστική Βουλγαρία, τα στελέχη της ΕΔΑ υπενθύμιζαν την αντίσταση του εαμικού παράγοντα κατά της βουλγαρικής κατοχής της Μακεδονίας και της Θράκης την περίοδο 1941-44⁴⁰⁸. Παράλληλα, επιθυμώντας να αποδείξει, ότι τα βέλη της ελληνικής πολιτικής ελίτ στρέφονταν ενάντια στην Λαϊκή Δημοκρατία Βουλγαρίας από

⁴⁰⁵ Σε όλες τις μέρες, που κράτησε η συζήτηση, το ζήτημα της Βουλγαρίας βρισκόταν στο επίκεντρο. Με δηλώσεις τους ο πρωθυπουργός, Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο Ευάγγελος Αβέρωφ, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και άλλα στελέχη της κυβέρνησης της ΕΡΕ τοποθετήθηκαν με καυστικά σχόλια έναντι της Σόφιας για τα ζητήματα του επανεξοπλισμού, των αποζημιώσεων και του κατοχικού παρελθόντος. Σε αυτές τις επιθέσεις ανταπάντησαν οι βουλευτές της Ε.Δ.Α, όπως ο Ηλίας Ηλιού, ο Ιωάννης Πασσαλίδης, ο Σταμάτης Μερκούρης και άλλοι, με επιχειρήματα υπέρ της ειλικρίνειας του νέου καθεστώτος της Σόφιας και των ευθυνών της Αθήνας για την βαλκανική απομόνωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Χαρακτηριστική είναι η ομιλία του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή στις 8 Απριλίου 1960. Εκεί, ο μακεδόνας πολιτικός αναφέρθηκε εκτεταμένα στην προϊστορία των σχέσεων Ελλάδας-Βουλγαρίας κατηγορώντας παράλληλα την ΕΔΑ ότι λειτουργεί ως “συνήγορος της (της Βουλγαρίας) και κατήγορος της Ελλάδας”. Βλ. *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 80ή της 8ης Απριλίου 1960, σ. 663.

⁴⁰⁶ *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 78η της 6ης Απριλίου 1960, σσ. 608-609.

⁴⁰⁷ Θύμα τέτοιας επίθεσης έπεσε ο βουλευτής της ΕΔΑ, Αντώνης Μπριλλάκης, σε μια συνεδρίαση με αρκετά οξυμμένα τα πνεύματα, λόγω των αντεγκλίσεων για το κατοχικό παρελθόν και την ανάμνηση των προηγούμενων εισβολών της Βουλγαρίας στην Ελλάδα. Ακολουθεί η περιγραφή των γεγονότων, όπως τα καταγράφει η “Φωνή της Αλήθειας” (ο ραδιοσταθμός του ΚΚΕ) : “[...] Ο Μπριλλάκης τόνισε ότι η σημερινή βουλγαρική κυβέρνηση έχει δηλώσει επανειλημμένα ότι οι υπεύθυνοι για τις σφαγές της Δράμας έχουν τιμωρηθεί και ότι οι σημερινοί ηγέτες της Βουλγαρίας βρίσκονταν στη διάρκεια της κατοχής στις φυλακές. Στο σημείο αυτό ο βουλευτής της ΕΡΕ κ. Ιωάννου ακολουθούμενος και από άλλους κυβερνητικούς βουλευτές ανέβηκε στο βήμα και επετέθη βάνανσα κατά του Μπριλλάκη. Στο “δημοκρατικό” αυτό έργο του ενισχύθηκε από άλλους συναδέλφους του της ΕΡΕ για να υπάρχει έτσι ένα ακόμη ζωντανό παράδειγμα για το ποιος υποσκάπτει τον κοινοβουλευτισμόν και σέβεται την Δημοκρατίαν [...]”. ΑΣΚΙ, Αρχείο “Φωνή της Αλήθειας”, κ. 322, Φ³. 7.4.1960. Αντίστοιχο βίαιο επεισόδιο έλαβε χώρα στην συνεδρίαση της ίδιας μέρας. Ο υπουργός Εσωτερικών της ΕΡΕ, κ. Καλατζής, κατηγορήσε τον βουλευτή της ΕΔΑ, Αθανάσιο Κακογιάννη, ότι επιστρέφοντας από ταξίδι του στη Ρουμανία και τη Βουλγαρία έφερε μαζί του κονγκάρδες με το πρόσωπο του Γκεόργκι Ντιμιτρώφ και την ημερομηνία της 9ης Σεπτεμβρίου 1944 (επέτειος επικράτησης του Πατριωτικού Μετώπου), τις οποίες διένειμε σε στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος στην εκλογική περιφέρεια του Αργινίου. Το περιστατικό αυτό προκάλεσε την αντίδραση των βουλευτών της ΕΔΑ, οι οποίοι απαιτούσαν να ανακαλέσει, γεγονός που όξυνε τα πνεύματα. Από εκεί και μετά η κατάσταση εκτραχύνθηκε: “[...] Οι βουλευταί της ΕΡΕ, οι οποίοι σε όλη τη διάρκεια του τελευταίου μέρους του λόγου του κ. Καλαντζή ωρύοντο εν χορώ και εξετόξευον ύβρεις κατά των βουλευτών της ΕΔΑ κινούνται απειλητικώς εναντίον των, πρωτοστατούντων των βουλευτών Ιωάννου, Παπαδοπούλου και Μυριδάκη. Ο τελευταίος μάλιστα αποσπά ένα μικρόφωνο και το κραδαίνει εναντίον των βουλευτών της ΕΔΑ, τελικώς δε συμπλέκεται με τον βουλευτή της Δ.Ε. κ. Βαλούρδο. Στο μεταξύ όλοι οι βουλευταί έχουν συγκεντρωθή στο κέντρο, κατά ομάδες δε έχουν αρχίσει να συμπλέκονται, ενώ οι ψυχραιμότεροι προσπαθούν να διαχωρίσουν τους συμπλεκόμενους [...]”. Αυγή, “Απειλείται σύρραξις. Οι κυβερνητικοί βουλευταί επιτίθενται”, 7 Απριλίου 1960, σ. 1. Στο ίδιο περιστατικό μεταξύ Καλαντζή και Κακογιάννη αναφέρθηκε την επόμενη μέρα και η *Ελευθερία*, η οποία τόνιζε τον καταπραϊντικό ρόλο που διετέλεσαν οι βουλευτές της κεντρώας παράταξης στην εκτόνωση της κοινοβουλευτικής κρίσης μεταξύ των βουλευτών της ΕΡΕ και της ΕΔΑ: “[...] Εις το σημείον τούτο εξέσπασαν και νέαι ζωηρόταται διαμαρτυρίαι των βουλευτών της ΕΔΑ με κραυγάς “Ψέματα, ψέματα” ενώ βουλευταί της ΕΡΕ όρθιοι φωνάζουν “Αίσχος, αίσχος, Βούλγαροι έξω”. Και νεά σύρραξις απειλείται προς στιγμίν, όταν πολλοί βουλευταί της ΕΡΕ και της ΕΔΑ, συγκεντρούμενοι με απειλητικάς διαθέσεις προ των εδρών του κέντρου, έρχονται σχεδόν εις χείρας, ενώ ο κυβερνητικός βουλευτής, κ. Μυριδάκης, αποσπά ένα μικρόφωνον εκ των κυβερνητικών εδωλίων. Η έκρυθμος κατάστασις και ο επικρατήσας αναβρασμός κατσίγασθησαν κατόπιν επεμβάσεων υπουργών ως και βουλευτών του κέντρου, ο δε κ. Καλαντζής, καταλήγων είπεν ότι πάσα σχέσις, επαφή, συνεργασία και συνομιλία με στελέχη της ΕΔΑ αποτελεί έγκλημα και προδοσίαν εις βάρος του έθνους [...]”. *Ελευθερία*, “ Το κομματικόν όργιον επικρίνεται δριμύως κατά την συζήτησιν του πολιτικού θέματος”, 7 Απριλίου 1960, σ. 7. Η ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα μεταξύ των βουλευτών της ΕΡΕ και της ΕΔΑ ήταν ένα φαινόμενο ιδιαίτερα συχνό την περίοδο 1958-63, οπότε και οι λεκτικές αντεγκλήσεις έδιναν συχνά τη θέση τους ακόμη και σε σωματικές αντιπαραθέσεις. Είναι

πολιτικοϊδεολογικούς λόγους και όχι γενικώς και αορίστως έναντιεναντίον των Βουλγάρων ως έθνους του βουλγαρικού παράγοντα, η ΕΔΑ συχνά υπενθύμιζε τις φιλικές κινήσεις και ενέργειες των ελληνικών αστικών κυβερνήσεων προς τα εξόριστα μέλη της βουλγαρικής βασιλικής οικογένειας και της προ του 1944 κατάστασης⁴⁰⁹.

Η αλήθεια είναι, ότι στον πολύπλοκο μεταπολεμικό κόσμο, όπου χθεσinoί εθχροί καθίστανται πολλές φορές εν δυνάμει σύμμαχοι, έχουν καταγραφεί και άλλες επαφές της ελληνικής πλευράς με εξόριστες φιλοδυτικές κινήσεις ή και προσωπικότητες των σοσιαλιστικών βαλκανικών κρατών. Ένα τέτοιο έξοχο παράδειγμα ήταν η “Αλβανική Επιτροπή για την Ελεύθερη Αλβανία”, η οποία στις αρχές της δεκαετίας του 1950 θεωρείτο όργανο της Δύσης για την ανατροπή του κομμουνιστικού πολιτεύματος της Αλβανίας. Γεγονός πάντως είναι ότι Τέτοιες «ανίερες» κινήσεις και επαφές μεταξύ Ελλάδας, Γιουγκοσλαβίας και των εξόριστων Αλβανών, αντιμετωπιζόνταν με ιδιαίτερη επιφύλαξη από την Αθήνα, η οποία ήταν ιδιαίτερα ανήσυχη για τις τελικές επιπτώσεις τους στα ελληνικά εθνικά συμφέροντα στον χώρο της Βαλκανικής⁴¹⁰. Ακόμη και έτσι όμως, για την ελληνική Αριστερά (τόσο για το ΚΚΕ στο εξωτερικό, όσο και για τη ΕΔΑ στο εσωτερικό) τέτοιες κινήσεις και επαφές ήταν ξεκάθαρα επιθετικές ενέργειες της Ελλάδας και των συμμάχων της (του ΝΑΤΟ και του Βαλκανικού Τριμερούς Συμφώνου) κατά των σοσιαλιστών γειτόνων τους. Έτσι, στις 3 Ιουλίου 1953, περίοδο κατά την οποία το Βαλκανικό Σύμφωνο (Ελλάδας-Τουρκίας-Γιουγκοσλαβίας) ήταν σε πλήρη ανάπτυξη, η *Αυγή* κατέγραψε επαφές των “τριών συνεταίρων” με μέλη της Επιτροπής για την Ελεύθερη Αλβανία. Τα σχόλιά της είναι δηλωτικά του πως αντιλαμβανόταν τέτοιες κινήσεις ως υπονομευτικές του σοσιαλιστικού μπλοκ

χαρακτηριστικό το περιστατικό που διασώζει η Αικατερίνη Λαμπρινού από μια συζήτηση στη Βουλή το 1963 μεταξύ βουλευτών της ΕΔΑ και του βουλευτή Κιλκίς της ΕΡΕ, κ. Παπαδόπουλου. Εκεί, στις προσβολές των βουλευτών της ΕΡΕ (όπως “Βούλγαροι”), ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ, Ηλίας Ηλιού, απάντησε λέγοντας πως “δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι φασίστες οι οποίοι έδρασαν επί Γερμανών εξακολουθούν και σήμερα με το προσωπείο της δημοκρατίας να εφαρμόζουν φασιστικές μεθόδους”. Βλ. Αικατερίνη Λαμπρινού, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά: πολιτική και Ιδεολογία (1956-1967)*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2015, σ. 301.

⁴⁰⁸ Παραδείγματος χάριν, ο Μπριλλάκης, ο οποίος στις συνεδριάσεις του Απριλίου 1960 για την Ύφεση έκανε αναφορά στις κινητοποιήσεις του ΕΑΜ κατά της επέκτασης της βουλγαρικής ζώνης Κατοχής (Ιούλης 1943). Η τελευταία αναφορά έγινε ως απάντηση στις κατηγορίες της ΕΡΕ περί φιλοβουλγαρικής προπαγάνδας από την ΕΔΑ. *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδριάσεις 78η της 6ης Απριλίου 1960, σσ. 618-619.

⁴⁰⁹ Για παράδειγμα, τέτοιες ήταν η επίσημη πρόσκληση που στάλθηκε στον εκπεσόντα μονάρχη της Βουλγαρίας, Συμεών, να παραβρεθεί στην εορτή για την ενηλικίωση του διαδόχου του ελληνικού θρόνου, Κωνσταντίνου (Ιούλιος 1958. Στις 8 Ιουλίου 1958 η *Αυγή* μεταφέρει την είδηση, ότι η βουλγαρική πλευρά επέδωσε υπόμνημα στον έλληνα επιτετραμμένο στη Σόφια, με το οποίου καθιστούσε σαφές ότι θεωρούσε την υποδοχή του Συμεώνος στην Ελλάδα συνιστούσε εχθρική πράξη: *Αυγή*, “Η Βουλγαρία διεμαρτυρήθη για την πρόσκλησιν του Συμεών”, 8 Ιουλίου 1958, σ. 1.) ή ακόμη και η εκπροσώπηση της ελληνικής κυβέρνησης στο μνημόσυνο του βασιλέα της μεσοπολεμικής και πολεμικής περιόδου, Μπόρι Γ’.

⁴¹⁰ Όσον αφορά την Επιτροπή για την Ελεύθερη Αλβανία, οι ελληνικές επιφυλάξεις αφορούσαν το ζήτημα της Βορείου Ηπείρου, η τύχη της οποίας παρέμενε στις μεταπολεμικές ελληνικές προτεραιότητες. Η ελληνική πλευρά επιθυμούσε από τους φιλοδυτικούς Αλβανούς μία υπόσχεση, ότι τουλάχιστον θα αρθεί το καθεστώς πίεσεων προς την ελληνική μειονότητα της Βορείου Ηπείρου. Από την άλλη, η Επιτροπή για την Ελεύθερη Αλβανία ζητούσε από την Ελλάδα να αποδεχθεί ανεπιφύλακτα τόσο και την ανεξαρτησία της Αλβανίας όσο και το εδαφικό της καθεστώς δίχως αλλαγές συνόρων. Βλ. Ε. Χατζηβασιλείου, *Στα Σύνορα των Κόσμων*, σσ. 129-131.

της Βαλκανικής: “[...] *Παράλληλως οι Βαλκανικοί συνεταίροι προσεπάθησαν να έλθουν σε συμφωνία με τους αποκαλούμενους “Ελεύθερους Αλβανούς”, που κατέφυγαν στις δυτικές πρωτεύουσες, προκειμένου να εξασφαλίσουν την έγκρισιν κατ’αρχήν και τη συμμετοχή τους αργότερα στα παράτολμα και τυχοδιωκτικά τους σχέδια για το μέλλον της Αλβανίας. Είναι γνωστό, ότι οι φυγάδες αυτοί, είναι διηρημένοι σε διάφορες μικροομάδες, που βρίσκονται κυρίως κάτω από την επιρροή των Κυβερνήσεων Ελλάδος-Ιταλίας και Γιουγκοσλαβίας. Μέχρι τη στιγμή, υπάρχουν ενδείξεις, ότι οι Βαλκανικοί συνεταίροι επέτυχαν να παραμερίσουν ωρισμένες διαφωνίες ανάμεσα στους Αλβανούς φυγάδες. Τώρα δε καταβάλλουν απεγνωσμένες προσπάθειες να τους παρουσιάσουν ηνωμένους και με κοινή εκπροσώπησιν [...]*”⁴¹¹.

Όσον αφορά τώρα το μεταπολεμικό επιχείρημα των “τριών εισβολών από Βορρά” (υπόμνηση των τριών επιθετικών ενεργειών της Σόφιας έναντι ελληνικού εδάφους τις περιόδους 1912-13, 1916-18, 1941-44)⁴¹² η ΕΔΑ ανταπαντούσε με επιχειρήματα που έχουν να κάνουν σχέση ακριβώς με την ιδέα της “Νέας Βουλγαρίας”: στην δική της οπτική η επιβουλή προ του 1944 έχει περισσότερο να κάνει σε σχέση με την πολιτική και κοινωνικο-οικονομική οντότητα του τότε καθεστώτος, και πιο συγκεκριμένα με την δυναστεία των Βόριδων, τις δικές της милитаристικές επιδιώξεις και τις διασυνδέσεις της με τις διεθνείς συμμαχίες της εποχής, πρώτα με την Γερμανία του Κάιζερ και έπειτα με τον Άξονα Γερμανίας-Ιταλίας. Σε αυτή την οπτική απουσιάζει κάθε είδους αναφορά σε εγγενείς γεωγραφικούς παράγοντες, οι οποίοι να επηρεάζουν την γενικότερη στρατηγική της Λ-Δ Βουλγαρίας στον μεταπόλεμο. Σύμφωνα με αυτούς, η ΛΔ Βουλγαρίας ως ένα ουσιαστικά “νέο κράτος” και ουσιαστικά απαλλαγμένο από τις νοοτροπίες και της στρατηγικές της προηγούμενης κατάστασης, είναι πλέον πλήρως αφοσιωμένο στην κατοχύρωση καταρχάς της δικής του ασφάλειας –δεδομένου ότι την επιβουλεύεται η αντιδραστική κυβέρνηση των Αθηνών, η οποία αποτελεί προγεφύρωμα των милитаристών πρώτα του Λονδίνου και έπειτα της Ουάσινγκτων-, καθώς και την προώθηση ενός κλίματος συνεργασίας και ειρήνης στην γενικότερη σκηνή των Βαλκανίων.

Για την ΕΔΑ δεν τίθεται καν ως θέμα συζήτησης η ύπαρξη μιας “απειλής από το βορρά”, όπως την εννοεί η καθεστηκυία αντίληψη της μεταπολεμικής Ελλάδας: “[...] *Η πρώτη θεωρία της αποκρούσεως του από Βορρά κινδύνου, προϋποθέτει βεβαίως ΠΡΩΤΟΝ ότι υφίσταται πράγματι*

⁴¹¹ Αυγή, “Τι σχεδιάζει κατά της Αλβανίας η σύσκεψις των τριών συνεταίρων”, 3 Ιουλίου 1953, σ. 1.

⁴¹² Η ανάμνηση των τριών βουλγαρικών εισβολών σε διάστημα μιας γενιάς φόρτιζε αρνητικά την μεταπολεμική προσέγγιση των δύο χωρών. Παράλληλα, ήταν από τα κυριότερα επιχειρήματα των κυβερνήσεων της ΕΡΕ έναντι των αιτιάσεων της ΕΔΑ, ότι δεν εμβαθύνει τον ελληνοβουλγαρικό διάλογο. Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Καραμανλής (άνθρωπος που είχε βιώσει από πολύ νωρίς την βουλγαρική επιθετικότητα στην γενέτειρά του) ανταπαντούσε στα υφιστάμενα συνθήματα των στελεχών της ΕΔΑ (τα οποία συνοδεύονταν από προτάσεις πλήρους άρσης των ελληνοβουλγαρικών διαφορών) κάνοντας χρήση ακριβώς αυτού του τραυματικού παρελθόντος: “[...] *Υπενθυμίζω εις το Σώμα τας τρεις Βουλγαρικές εισβολάς εις την Βόρειον Ελλάδα. Υπενθυμίζω επίσης τα σύμφωνα τα οποία υπεγράφησαν μεταξύ του Ελληνικού και Βουλγαρικού Κομμουνιστικού Κόμματος διά την αυτονομίαν της Μακεδονίας [...]*”. Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής, Συνεδρίασις 80ή της 8ης Απριλίου 1960, σ. 663.

κίνδυνος από Βορρά μη δυνάμενος να αντιμετωπισθή παρά διά της εντάξεως της Ελλάδος εις αντίπαλον στρατιωτικόν συνασπισμόν. ΔΕΥΤΕΡΟΝ ότι η τοιαύτη ένταξις-εις το ΝΑΤΟ-καλύπτει πράγματι την εθνικήν ασφάλειαν και παρέχει μεγίστην δυνατήν προστασίαν. ΤΡΙΤΟΝ ότι δεν δημιουργεί η πολιτική αυτή κινδύνους περισσότερον υπαρκτούς και πραγματικούς και μεγαλύτερους από εκείνους που απέβλεπε να αποτρέψη [...]”⁴¹³. Πράγματι, στην πολιτική σκέψη της ΕΔΑ ο μεταπολεμικός “από βορράν κίνδυνος” είναι ένα δόγμα εισαγόμενο, υπαγορευμένο από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και τα συμμαχικά κέντρα του ΝΑΤΟ, τα οποία επιθυμούσαν δίχως καμμία ταλάντευση την διατήρηση της διπλωματικής έντασης μεταξύ Ελλάδας και βαλκανικών κρατών. Ο στόχος ήταν η μετατροπή της Ελλάδας σε ένα φορέα της δυτικής επιθετικής στρατηγικής έναντι της σοσιαλιστικής Βαλκανικής. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, η “απειλή από τον Βορρά” επανερχόταν στο προσκήνιο κάθε φορά που η Ελλάδα έτεινε να διαφοροποιείται σε κάποιο βαθμό από τις συμμαχικές πολιτικές ή κάθε φορά που ο λαϊκός παράγοντας ήταν σε έξαρση. Αυτό διαφαίνεται καθαρά σε μια πολιτική ανάλυση της ΕΔΑ για τις εξελίξεις την περίοδο μετά τα Ιουλιανά (1965). Σε αυτό το έγγραφο (το οποίο ανασύρθηκε από το Αρχείο της ΕΔΑ) καταγράφονται τόσο τα γεγονότα σε διεθνές και περιφερειακό επίπεδο, όσο και μια συνολική πρόταση του κόματος για την αναθεώρηση της ελληνικής πολιτικής ζωής. Στο ίδιο κείμενο, για τον “από βορρά κίνδυνο” σημειώνονται τα εξής: “[...] Ψυχρός Πόλεμος με τους γείτονες της Ελλάδας: Η Ελλάδα κρατήθηκε δέσμια στο άρμα των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ με τη δικαιολογία του “εκ βορρά κινδύνου”. Κάθε φορά που δυνάμωνε ο αγώνας του Ελληνικού λαού για την Ειρήνη, την ανεξαρτησία, τη δημοκρατία και την υποστήριξη του Κυπριακού λαού, ξαναζεστανόταν ο μύθος του “εκ βορρά κινδύνου” συνοδευόμενος από προκλήσεις στα βόρεια σύνορα [...]”⁴¹⁴. Από αυτό το χωρίο γίνεται αντιληπτό, ότι στην θεώρηση της ΕΔΑ ο “από βορράν κίνδυνος” αποτελούσε και μια μορφή βαλβίδας εσωτερικής επιβολής και διατήρησης του μεταπολεμικού πλέγματος εξουσίας. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, ο “από βορρά κίνδυνος” επιστρατευόταν εναντίον των οπαδών της Αριστεράς, κάθε φορά που αυτή φαινόταν να ξεφεύγει από τα στενά όρια δράσης, που της είχαν επιβάλει οι πολιτικοί της αντίπαλοι⁴¹⁵.

Όχι μόνον λοιπόν δεν αποδεχόταν η ΕΔΑ, ότι η ΛΔ Βουλγαρίας είχε εγνωσμένες επιθετικές διαθέσεις έναντι της Ελλάδας, αλλά αντιστρόφως θεωρούσε ότι η Σόφια ένιωθε ανασφαλής λόγω

⁴¹³ Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά, *Η πολιτική της ΕΔΑ: Επίσημα Κείμενα*, τόμ. 20, Έκδοση του Γραφείου Τύπου και Μελετών της ΕΔΑ, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1957, σ. 38.

⁴¹⁴ Αρχείο ΕΔΑ, “Μια νέα ελληνική πολιτική”, κ. 476, σ. 5.

⁴¹⁵ Την επομένη της ανακοίνωσης των συμφωνιών του καλοκαιριού 1964 μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, η Αυγή με κύριο άρθρο αποκλειστικά αφιερωμένο στις ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις. Σε ένα πολύ ενδιαφέρον χωρίο του κειμένου καταγράφεται η πεποίθηση, ότι “η ελληνοβουλγαρική έντασις, με τις εσωτερικές για την χώρα μας αντιδημοκρατικές προεκτάσεις της, απηχούσε τις συνθήκες του Ψυχρού Πολέμου”. *Αυγή*, “Ένα μεγάλο βήμα”, 30 Ιουνίου 1964, σ. 1.

της γειτνιάσής της με την NATOϊκή Ελλάδα. Η παρουσία ενός ορμητηρίου της Δυτικής Συμμαχίας στην ως επί το πολύ σοσιαλιστική βαλκανική χερσόνησο θεωρείτο ως παράγοντας αποσταθεροποίησης, καθώς η στάθμευση σημαντικών συμμαχικών και αμερικανικών δυνάμεων στην ανατολική Μεσόγειο λειτουργούσε ως απειλή για την ύπαρξη των σοσιαλιστικών καθεστώτων και δη της Σόφιας. Ως απόδειξη για το μέγεθος της απειλής έναντι της ΛΔ Βουλγαρίας η ΕΔΑ και η *Αυγή* επικαλούνταν τα συχνά στρατιωτικά γυμνάσια ελληνικών και συμμαχικών δυνάμεων στην παραμεθόρια περιοχή της Θράκης και της Μακεδονίας, τα οποία παρουσιάζονταν ως ξεκάθαρες προκλήσεις έναντι της Σόφιας. Από το αρχείο της ΕΔΑ προκύπτει και το παρακάτω απόσπασμα από ανάλυση της πολιτικής κατάστασης της Ελλάδας μετά τα Ιουλιανά του 1965: “[...] *Είναι μακρύς ο κατάλογος των ασκήσεων και γυμνασίων που διεξήχθησαν πολύ κοντά στα σύνορά προς τους βόρειους γείτονές μας όπως οι ασκήσεις του Σεπτεμβρίου 1965 στις οποίες πήραν μέρος 16.000 Αμερικανοί στρατιώτες και 15.000 Έλληνες για την “απόκρουση εισβολής εις την Δυτική Θράκη και την Ανατολική Μακεδονία [...] Αναρίθμητες είναι οι περιπτώσεις εντόνων προκλητικών δηλώσεων αξιωματούχων των ΗΠΑ και του NATO ισχυριζομένων ότι η περιοχή (τα βόρεια σύνορά μας) είναι μια από τις πιο ευαίσθητες του κόσμου και όπου η Ελλάδα και οι ένοπλες δυνάμεις της θα πρέπει να ευρίσκονται πάντα σε κατάσταση ετοιμότητας κλπ. [...]*”⁴¹⁶

Για να τεκμηριώσει φιλειρηνικές διάθεσεις της ΛΔ Βουλγαρίας, η ΕΔΑ θύμιζε συχνά την περίοδο 1957-61 μέσω παρεμβάσεων στη Βουλή και μέσω της *Αυγής* την πρόταση Stoica του 1957 (η οποία έλαβε έντονη βουλγάρικη υποστήριξη) για την δημιουργία αποπυρηνικοποιημένης ζώνης στα Βαλκάνια⁴¹⁷. Επιπλέον, έφερε στο προσκήνιο τις βουλγαρικές φιλειρηνικές προτάσεις της

⁴¹⁶ Αρχείο ΕΔΑ, “Μια νέα ελληνική πολιτική, κ. 476, σ. 5.

⁴¹⁷ Την περίοδο 1957-59 το ζήτημα της πρότασης Stoica ήταν διαρκώς στην επικαιρότητα λόγω της σύνδεσής του με την υπόθεση της εγκατάστασης ή όχι βάσεων πυραύλων μέσου βεληνεκούς στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, στις 14 Σεπτεμβρίου 1957 ο πρωθυπουργός της Ρουμανίας, Κίβου Στόικα, πρότεινε στους Βαλκάνιους ηγέτες τη σύγκληση μιας παμβαλκανικής διάσκεψης, η οποία θα οδηγούσε στη σύναψη ενός συμφώνου φιλίας και συνεργασίας. Η κυβέρνηση της Βουλγαρίας έσπευσε να αποδεχτεί την ρουμανική πρόταση σε αντίθεση με την ελληνική κυβέρνηση Καραμανλή, η οποία ακολούθησε το παράδειγμα της Τουρκίας. Τέσσερις μέρες μετά την επίδοση της πρότασης Stoica, στις 18 Σεπτεμβρίου 1957 η ΕΔΑ εξέδωσε επίσημη ανακοίνωση με την οποία υποστήριζε τα εξής: “[...] *Οι προτάσεις της ρουμανικής κυβέρνησεως προς τις κυβερνήσεις της Ελλάδος και των άλλων βαλκανικών κρατών διανοίγουν ήδη μια νέα προοπτική στο βαλκανικό χώρο. Η Ελλάς έχει πρόσθετον λόγον να επωφεληθή της ρουμανικής πρωτοβουλίας, την οποία επεκρότησεν ήδη θερμά και ανεπιφύλακτα η φίλη και σύμμαχος Γιουγκοσλαβία. Η ΕΔΑ επισημαίνει τις βαρύτατες ευθύνες που θα επωμισθή η κυβέρνηση από την απόρριψιν της πρωτοβουλίας για μια παμβαλκανική διάσκεψιν. Δεν είναι νοητόν να αρνηθεί η επίσημη Ελλάς την συζήτησιν η οποία της προτείνεται, εν ονόματι διαφορών που υπάρχουν προς γειτονικές χώρες, ή των δεσμεύσεων τις οποίες έχει αναλάβει. Η συμμετοχή της εις την προτεινόμενη διάσκεψιν δεν έχει ως προϋπόθεσιν την αποδέσμευσιν των βαλκανικών χωρών από τις ανειλημμένες υποχρεώσεις προς άλλες πλευρές [...]*”. Βλ. Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ: 1951-1967, το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, Τόμος Α’ (*Η Ανασυγκρότηση*), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2009, σ. 495. Ως προς το ζήτημα της εγκατάστασης βάσεων πυραύλων μέσου βεληνεκούς (1957-58), η ΕΔΑ από πολύ νωρίς είχε λάβει ξεκάθαρη θέση στο ζήτημα τασσόμενη ενάντια στην προοπτική δημιουργίας τετοιων βάσεων σε ελληνικό έδαφος. Μάλιστα, στις αρχές του 1958 κυκλοφόρησε ειδικό ένθετο (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά, *Η εγκατάσταση βάσεων πυραύλων ενισχύει πράγματι την άμυνα της χώρας και προωθεί την υπόθεση της ειρήνης;*, Έκδοση του Γραφείου Τύπου και Μελετών της ΕΔΑ, τεύχ. 2 (22), Αθήνα 1958), όπου αμφισβητούσε ένα ένα όλα τα επιχειρήματα των κύκλων που ήταν υπέρ της αποδοχής της εγκατάστασης των πυραύλων. Ως αντιπρόταση, η ΕΔΑ ήταν αναφανδόν υπέρ της αποδοχής της πρότασης Stoica για την δημιουργία μιας απύραυλης βαλκανικής ζώνης και καλούσε και την κυβέρνηση της ΕΡΕ να

περιόδου 1957-61, οι οποίες εντάσσονταν στο γενικότερο πλαίσιο των “επιθέσεων ειρήνης” του ανατολικού συνασπισμού προς την Ελλάδα σε μια προσπάθεια να εκμεταλλευθεί τις δυσχέρειες στις σχέσεις της χώρας με του δυτικούς συμμάχους λόγω του Κυπριακού⁴¹⁸. Στα πλαίσια αυτά, τον Δεκέμβριο του 1959 ο Γενικός Γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας, Τοντόρ Ζίφκωφ, είχε προτείνει από το βήμα της Σοβράνιε τη σύναψη με την Ελλάδα ενός Συμφώνου μη Επιθέσεως παράλληλα με την μείωση των στρατιωτικών δυνάμεων των δύο βαλκανικών κρατών. Η απάντηση της κυβέρνησης Καραμανλή τότε ήταν ξεκάθαρα αρνητική, καθώς ο Έλληνας πρωθυπουργός υποστήριξε ότι, εφόσον και οι δύο χώρες ήταν μέλη του ΟΗΕ, τέτοια Σύμφωνα μη επίθεσης δεν έχουν ουσιαστική αξία. Μάλιστα, υπενθύμισε με νόημα ότι ανάλογα Σύμφωνα του Μεσοπολέμου (όπως το ελληνοβουλγαρικό Σύμφωνα Μεταξά-Κιοσειβάνωφ του 1938) δεν είχαν αποτρέψει τη βουλγαρική εισβολή στην Ελλάδα τρία χρόνια αργότερα⁴¹⁹. Η ΕΔΑ έσπευσε τότε αμέσως να καταδικάσει την ελληνική αντίδραση υιοθετώντας παράλληλα τις προτάσεις Ζίφκωφ⁴²⁰. Με ανακοίνωση της Εκτελεστικής της Επιτροπής, η ΕΔΑ κατηγορήσε ευθέως την κυβέρνηση Καραμανλή, ότι έκανε το λάθος να απορρίψει λίαν επωφελείς προτάσεις της βουλγαρικής πλευράς, κατηγορώντας την ότι διακατέχεται από “ψυχροπολεμικό πνεύμα”⁴²¹. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, όμως, η Ε.Ρ.Ε αρνείτο να συνεργαστεί πάνω σε ζητήματα ειρηνικής συνύπαρξης με τους γείτονες και για ένα άλλο λόγο, εσωτερικής υφής αυτή την φορά: Επιθυμούσε την ύπαρξη μίας τεχνητής τεταμένης κατάστασης στις σχέσεις της Ελλάδας με τους Βαλκάνιους γείτονες, και ειδικά με την Βουλγαρία, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιεί αυτό ως μοχλό διαιώνισης του εσωτερικού μηχανισμού έκτακτης ανάγκης κατά των οπαδών της Αριστεράς, που είχε τεθεί πάλι σε πλήρη κινητοποίηση μετά την εκλογική επιτυχία της Ε.Δ.Α τον Μάιο του 1958 και την κατάκτηση της δεύτερης θέσης με ποσοστό 24,4 % (79 έδρες)⁴²². Σύμφωνα με αυτή τη ανάλυση, εάν εξέλειπαν οι διαφορές με το καθεστώς της Σόφιας, πως θα μπορούσε να συνεχίσει η Αθήνα να συντηρεί το

την αποδεχθεί. Όταν το 1959 η ΕΡΕ αρνήθηκε για δεύτερη φορά την ρουμανική πρόταση, η ΕΔΑ την κατηγορήσε ότι σκόπιμα οδηγεί την χώρα στον πυρηνικό όλεθρο προκειμένου να εξυπηρετήσει τις υποχρεώσεις της προς το ΝΑΤΟ: *Αυγή*, “Η κυβέρνηση απέρριψε την πρότασιν Στόϊκα. Επιμένει στην αποδοχή των βάσεων του ολέθρου”, 11 Ιουνίου 1959, σ. 1 · *Αυγή*, “Η αντιπολίτευσις αρνείται το δικαίωμα στην κυβέρνησιν να δεσμεύση το έθνος και να αποδεχθή τις βάσεις του ολέθρου”, 21 Ιουνίου 1959, σ. 1. Το ζήτημα των βάσεων ήταν από τα κυρίαρχα συνθήματα της Αριστεράς κατά τις εκλογές του 1958 και κατά την περίοδο της “πρώτης Ύφεσης” (1959-60). Σύμφωνα με τον Τάσο Τρίκκα, για την ΕΔΑ το ζήτημα της απόρριψης των αμερικανικών πυραύλων ήταν απόλυτα συνυφασμένο με την ανάγκη χειραφέτησης από την αμερικανική εξάρτηση και επομένως με την πάλη για εθνική ανεξαρτησία. Παρότι η σοβιετική πλευρά ήταν επίσης κατά της εγκατάστασης αμερικανικών πυραύλων σε ελληνικό έδαφος, ο συγγραφέας δεν πιστεύει ότι η πολιτική της ΕΔΑ υπαγορευόταν από τα σοβιετικά συμφέροντα έστω και εάν είχε σίγουρα ιδεολογική εγγύτητα με την Μόσχα. Βλ. Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ: 1951-1967, το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, Τόμος Β’ (*Η δεκαετία των άκρων*), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2009, σ. 751.

⁴¹⁸ Ι. Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι*, σσ. 102-110.

⁴¹⁹ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Τόμος Γ’ [1958-62], ΔΟΛ, Αθήνα 2009 [Α’ έκδοση: εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1978], σ. 243.

⁴²⁰ Σ. Λιναρδάτος, *Ο.π.*, σ. 245.

⁴²¹ Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ (1951-67): Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, Τόμος Β’ (*Η δεκαετία των άκρων*), σ. 759.

⁴²² Ιωάννης Κ. Φιλάνδρος, “Οι εκλογές του 1958”, *Καθημερινή*, 7 Δεκεμβρίου 2014.

μονομερές μετεμφυλιακό καθεστώς; Οπότε σύμφωνα με αυτή τη λογική η Αθήνα διατηρούσε τεχνηέντως την ένταση με τη Σόφια για να εξυπηρετήσει εσωτερικές σκοπιμότητες.

Το τελικό συμπέρασμα είναι, ότι στην πολιτική αντίληψη της ΕΔΑ ο μεταπολεμικός “από βορράν κίνδυνος” ήταν περισσότερο ένα ιδεολόγημα, παρά ένα συγκροτημένο αμυντικό δόγμα έναντι ενός υπαρκτού κινδύνου. Γιατί εφόσον στη πολιτική αντίληψη και επιχειρηματολογία της ΕΔΑ δεν υπήρχε ίχνος επιθετικής προδιάθεσης των βορείων γειτόνων (και ειδικά της ΛΔ Βουλγαρίας) έναντι της Ελλάδας, τότε ποιο είναι το νόημα του “από βορράν κινδύνου”; Κατά την ΕΔΑ πάντοτε, το πραγματικό περιεχόμενο του «από Βορράν κινδύνου» είχε διττή στόχευση: Από τη μία αποτελούσε ένα δόγμα εκπορευόμενο από τις δυνάμεις που ανήλθαν στην εξουσία μετά την ήττα του εαμικού κινήματος, και των διεθνών συμμάχων τους, και το οποίο συνεπώς στρεφόταν ανοιχτά ενάντια στο σύνολο της σοσιαλιστικής Βαλκανικής και ιδίως εναντίον της Σόφιας, η οποία ήταν ο πιστότερος σύμμαχος της Μόσχας στην περιοχή. Οπότε, η λειτουργία του και η κατεύθυνσή του ήταν εντεταγμένες σε ένα συνολικό σχέδιο του δυτικού συνασπισμού, που είχε ως στόχο την διατήρηση της έντασης στο νευραλγικό αυτό σημείο της ψυχροπολεμικής περιφέρειας. Όχι μόνον αυτό, αλλά στην αντίληψη της ΕΔΑ η παράταση του επικίνδυνου αυτού δόγματος οδηγούσε τη χώρα σε επιλογές, οι οποίες ήταν εχθρικές προς τα δικά της συμφέροντα. Ως παράδειγμα, η ΕΔΑ χρησιμοποιούσε την περίπτωση της Τουρκίας, η οποία στα πλαίσια του ψυχροπολεμικού διαχωρισμού θεωρείτο (με τρόπο αφύσικο) σύμμαχος της Ελλάδας. Η συμμαχική, όμως, ιδιότητα των δύο χωρών δεν απέτρεψε τις συγκρούσεις Ελλήνων και Τούρκων στην Κύπρο. Εν κατακλείδι, η ΕΔΑ πρότεινε ευθαρσώς την εγκατάλειψη αυτής της θέασης των διεθνών σχέσεων και την πλήρη και ριζική αναθεώρηση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, και την ταχεία αποκατάσταση των σχέσεων της με όλες τις βαλκανικές χώρες και κυρίως με την ΛΔ Βουλγαρίας.

II. Η ΕΔΑ απέναντι στο ζήτημα των βουλγαρικών επανορθώσεων (1953-64):

Ειδικό βάρος στις ελληνοβουλγαρικές σχέσεις κατείχε το ζήτημα των βουλγαρικών πολεμικών επανορθώσεων. Οι θέσεις της ΕΔΑ επ’ αυτού του ζητήματος ταυτίζονται σχεδόν με εκείνες του εξόριστου Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, όπως αυτές εκφράζονταν μέσα από τα δικά του όργανα, όπως ο ραδιοφωνικός Σταθμός “Φωνή της Αλήθειας”⁴²³. Η ΕΔΑ διά των εκπροσώπων της

⁴²³ Η “Φωνή της Αλήθειας” αποτέλεσε την συνέχεια του ραδιοφωνικού σταθμού “Ελεύθερη Ελλάδα”, η οποίος σταμάτησε να εκπέμπει την περίοδο 1956-57 λόγω του ανώμαλου εσωκομματικού κλίματος (αποσταλινοποίηση, διαγραφή Νίκου Ζαχαριάδη). Βλ. Βάσω Ψιμούλη, “Ελεύθερη Ελλάδα”, “Η Φωνή της Αλήθειας”, ο παράνομος ραδιοσταθμός του Κ.Κ.Ε (Αρχείο 1947-1968), Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας και Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 73. Από το 1957 και μετά η “Φωνή της Αλήθειας” αναφερόταν πολύ συχνά στις εκπομπές της στις σχέσεις της Ελλάδας με τις σοσιαλιστικές χώρες. Ως προς το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων, ο

δεν φαίνεται να αρνείται σε καμία περίπτωση ούτε την *ύπαρξη* ούτε την *σημασία* του ζητήματος των επανορθώσεων. Άλλωστε, υποστηρίζει ότι ακόμη και η βουλγαρική πλευρά έχει αποδεχτεί την ανάγκη διευθέτησης του ζητήματος (όπως το είχε κάνει από την διπλωματική συγκυρία του 1953-54, βλ. Κεφάλαιο 2). Στα τέλη του 1959 έλαβε χώρα το Α΄ Πανελλαδικό Συνέδριο της ΕΔΑ. Στο επίσημο κείμενο της πολιτικής απόφασης, υπήρχε ειδική ανάλυση του διεθνούς σκηνικού και της ελληνικής πολιτικής απέναντι στις βαλκανικές χώρες. Στο σημείο, που γινόταν αναφορά στη ΛΔ Βουλγαρία, επαναλαμβανόταν η μόνιμη επωδός της ΕΔΑ ως προς τις βουλγαρικές προθέσεις: “[...] *Το σημερινό λαϊκοδημοκρατικό καθεστώς τη Βουλγαρίας αν και δεν έχει καμιά σχέση με το καθεστώς των Βόριδων, απογόνους των οποίων η Κυβέρνηση προσκάλεσε στην Ελλάδα, για να τους τιμήσει, δέχεται -όπως επανειλημμένα δήλωσαν εκπρόσωποί του- κατ’ αρχήν να εκπληρώσει υποχρεώσεις που απορρέουν από τις συνθήκες ειρήνης. Το ζήτημα, όμως, αυτό πρέπει να βρει τη ρύθμισή του στα πλαίσια της φιλικής διευθέτησεως των εκκρεμοτήτων και χωρίς να χρησιμοποιείται για την διατύπωση προσχηματικών τελεσιγραφικών όρων [...]*”⁴²⁴. Παρόμοια θέση καταθέτει ο κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος της ΕΔΑ, Ηλίας Ηλιού, κατά την συζήτηση επί προτάσεως μομφής έναντι της εξωτερικής πολιτικής της ΕΡΕ (Απρίλιος 1960): “[...] *Διότι πάντοτε και εις τας προσφάτους δηλώσεις και πάντοτε και ο Βούλγαρος Πρωθυπουργός και ο Βούλγαρος Γενικός Γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος, εδήλωσαν, ότι αναγνωρίζουν την υποχρέωσιν των, όσον αφορά τας επανορθώσεις εις το ακέραιον. Πρόκειται περί του ύψους της προκαταβολής της πρώτης δόσεων και μόνον [...]*”⁴²⁵. Τέλος, το ίδιο υποστηρίζει αργότερα και ο βουλευτής και εξέχον στέλεχος της ΕΔΑ, Βασίλης Εφραιμίδης. Σε άρθρο του στο περιοδικό *Ελληνική Αριστερά*, μηνιαία πολιτική επιθεώρηση που εξέδιδε η ΕΔΑ, τον Οκτώβριο του 1963 αναφέρεται στην πορεία των ελληνοβουλγαρικών συνομιλιών, οι οποίες σε εκείνη την φάση πριν τις εκλογές του Νοεμβρίου 1963 είχαν καταλήξει στην ανάγκη επίτευξης μιας συνολικής λύσης των διμερών ανοιχτών ζητημάτων. Αφού καταφέρεται ενάντια στις κυβερνήσεις της ΕΡΕ (1956-63), οι οποίες κατά τον ίδιο είχαν παρακωλύσει *σκοπίμα* επί χρόνια την επίλυση του ζητήματος, αναφέρει τα εξής για τις προδιαθέσεις της άλλης πλευράς: “[...] *Πρέπει να σημειώσουμε, επειδή υπάρχει πολλή σύγχυση, πως η Βουλγαρική κυβέρνηση δεν αρνήθηκε τις οφειλές της. Για αυτό υπάρχουν επανειλημμένες επίσημες*

ραδιοσταθμός του ΚΚΕ ισχυριζόταν ότι η Σόφια αποδεχόταν πλήρως την υποχρέωσή της έναντι της Ελλάδας, αλλά ότι τα διμερή ζητήματα όφειλαν να αποτελέσουν εργαλείο συνολικής συζήτησης, καθώς υπήρχαν αιτήματα και εκκρεμότητες και ως προς την Βουλγαρία (εδώ υπονοείται η παλαιότερη συμφωνία Καφαντάρη-Μολώφ του 1927): “[...] *Η γειτονική χώρα ουδέποτε αρνήθηκε τις υποχρεώσεις της προς την Ελλάδα. Πρότεινε, όμως, μια και υπάρχουν παλαιότερες υποχρεώσεις της Ελλάδος προς τη Βουλγαρία, να μπουν κάτω τα χαρτιά και να φανεί ποιος, σε ποιον και πόσα έχει να δίνει. [...] γιατί να μην πάμε σε ήρεμες και φιλικές συνομιλίες και να τακτοποιήσουμε ένα ζήτημα που η λύση του μπορούσε να έχει δοθεί προ πολλού, αλλά παρατάθηκε μόνο και μόνον εξ αιτίας της επίσημης ελληνικής αδιαλλαξίας [...]*”. ΑΣΚΙ, Αρχείο “Φωνή της Αλήθειας”, κ. 321, Φ. 17/7/59.

⁴²⁴ Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ), *Το Α΄ Πανελλαδικό Συνέδριο της ΕΔΑ*, Τμήμα Μελετών και Εκδόσεων της ΕΔΑ, Αθήνα 1960, σ. 60.

⁴²⁵ *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής* (ΕΦΣΒ), Συνεδριάσεις της 4ης Απριλίου 1960, σ. 545.

δηλώσεις από τη βουλγαρική πλευρά. “Η Βουλγαρική Κυβέρνηση εξακολουθεί να αναγνωρίζει τις υποχρεώσεις που έχει...” δήλωσε ο σημερινός πρωθυπουργός της (23.12. 59). Κι αργότερα (28.12. 61) επάλαβε την δήλωση με την προσθήκη ότι ο μόνος λογικός και ρεαλιστικός τρόπος για την διευθέτηση του ζητήματος των επανορθώσεων είναι η συζήτηση [...]”⁴²⁶.

Η ΕΔΑ απέρριπτε απερίφραστα τόσο την αντίληψη που διακατείχε τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις ως τον «από βορράν κίνδυνο» όσο και τους όρους που ετίθεντο στην Σόφια για την εξόφληση του, όπως για παράδειγμα την υποχρέωση πληρωμής μιας προκαταβολής περίπου 6 εκατομμυρίων δολαρίων⁴²⁷. Παρότι οι κυβερνήσεις της ΕΡΕ παραδείγματος χάριν πίστευαν ότι από την καταβολή ενός τέτοιου ποσού θα αποδεικνυόταν η καλή θέληση της Σόφιας και επομένως το πρόσφορο έδαφος για την συνέχιση των διαπραγματεύσεων, η ΕΔΑ αντίθετα θεωρούσε ότι η ύπαρξη όρων και προϋποθέσεων απλώς δηλητηρίαζε το διμερές πεδίο δυσχεραίνοντας τις πιθανότητες μιας διμερούς ομαλοποίησης. Αυτή η θέση καταγράφεται και στο κείμενο της απόφασης του Α΄ Συνεδρίου της ΕΔΑ (1959). Εκεί, σε μια ανάλυση για την διεθνή κατάσταση και την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, τονίζεται η αντίφαση ανάμεσα στο αρνητικό κλίμα των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων και στον διάλογο που είχαν εγκαινιάσει τον Σεπτέμβριο του 1959 στο Camp David οι δύο Υπερδυνάμεις (οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Σοβιετική Ένωση)⁴²⁸: “[...] Η διατύπωση, όμως, όρων προκειμένου να αναζητηθεί με καλή πίστη ο δρόμος της προσεγγίσεως των Βαλκανικών χωρών είναι καταρχήν απαράδεκτη και είναι χρήσιμο ίσως να σημειωθεί πως οι Χρουτσώφ και Αϊζενχάουερ που βέβαια είχαν να αντιμετωπίσουν προβλήματα σοβαρότερα π.χ από το ύψος των βουλγαρικών επανορθώσεων, ούτε καν σκέφθηκαν να θέσουν όρους ο ένας στον άλλο προκειμένου να συναντηθούν για το καλό της ειρήνης [...]”⁴²⁹.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, η ΕΔΑ θεώρησε ικανοποιητική τη βουλγαρική δέσμευση για

⁴²⁶ Βασίλης Εφραιμίδης, “Η Χρεωκοπία της ΕΡΕ στα εθνικά θέματα: οι ελληνοβουλγαρικές συνομιλίες”, *Ελληνική Αριστερά*, τ. 3 (Οκτώβριος 1963), σ. 52.

⁴²⁷ Ε. Χατζηβασιλείου, *Στα Σύνορα των Κόσμων*, σσ. 238-239.

⁴²⁸ Οι συνομιλίες του Camp David (Σεπτέμβριος 1959) μεταξύ του Αμερικανού Προέδρου, Ντουάιτ Αϊζενχάουερ και του Σοβιετικού ηγέτη, Νικίτα Χρουτσώφ, καλλιέργησαν μεγάλες προσδοκίες ανά τον κόσμο όσον αφορά την Ύφεση και την επίλυση των παγκόσμιων προβλημάτων μέσα από διαδικασίες, που να εγγυώνται την μη προσφυγή στα όπλα. Τις προσδοκίες αυτές είχε καλλιεργήσει πρωτίστως ο σοβιετικός ηγέτης, ο οποίος δήλωνε έτοιμος ακόμη και να προσφέρει στον Αϊζενχάουερ το “τέλος του Ψυχρού Πολέμου”. Ακόμη και αν το πνεύμα εκείνων των συνομιλιών δεν διατηρήθηκε για πολύ (καθώς η επικράτηση των υφεσιακών πολιτικών άργησε να έρθει), οι ανατολικές χώρες και οι φίλιες προς τη Μόσχα πολιτικές δυνάμεις στις δυτικές χώρες προσπάθησαν αμέσως να κεφαλαιοποιήσουν την ακτινοβολία του David Camp. Η προσπάθεια αυτή φαίνεται καθαρά στην αποτύπωση των ειδήσεων από τις συνομιλίες ΕΣΣΔ-ΗΠΑ μέσα από τα πρωτοσέλιδα της *Αυγής* εκείνων των ημερών. Βλ. ενδεικτικά: *Αυγή*, “Σκοπός του ταξιδιού μου ο τερματισμός του Ψυχρού Πολέμου, εδήλωσε ο Χρουτσώφ”, 17 Σεπτεμβρίου 1959· *Αυγή*, “Βήμα προς την ειρήνη η πρώτη φάσις των συνομιλιών της Ουάσινγκτων”, 18 Σεπτεμβρίου 1959· *Αυγή*, “Κατάργησιν των στρατών επρότεινε ο Χρουτσώφ”, 19 Σεπτεμβρίου 1959· *Αυγή*, “Ιδεώδες για την ειρήνη θεωρείται το σχέδιο του Χρουτσώφ”, 20 Σεπτεμβρίου 1959· *Αυγή*, “Δεν υπάρχουν μεγάλες διαφορές Μόσχας και Ουάσινγκτων. Η ανθρωπότης ελπίζει ότι στο Ντέιβιντ Καμπ θα ταφεί ο Ψυχρός Πόλεμος”, 25 Σεπτεμβρίου 1959· *Αυγή*, “Μια νέα εποχή ειρήνης αρχίζει μετά το Ντέιβιντ Κάμπ”, 29 Σεπτεμβρίου 1959.

⁴²⁹ Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ), *Το Α΄ Πανελλαδικό Συνέδριο της ΕΔΑ*, Τμήμα Μελετών και Εκδόσεων της ΕΔΑ, Αθήνα 1960, σ. 60.

καταβολή ενός αρχικού ποσού μικρότερου των 6 εκατομμυρίων δολλαρίων και μάλιστα όχι σε χρήμα αλλά σε εμπορεύματα, η μορφή των οποίων θα αποφασιζόταν μετά από διμερείς διαπραγματεύσεις. Η ΕΔΑ κατέθεσε τις σχετικές προτάσεις της στις αρχές του 1956, λίγες μόλις μέρες πριν την πρώτη εκλογική επιτυχία της (Ε.Ρ.Ε) του Κωνσταντίνου Καραμανλή. Πράγματι, εκείνη την περίοδο η κυβέρνηση της ΛΔ Βουλγαρίας δήλωσε ότι είναι “έτοιμη, δια να δώσει δείγμα καλής θελήσεως, να καταβάλει εις την Ελλάδα ένα ορισμένον ποσόν υπό τύπου προκαταβολής εις εμπορεύματα έναντι των βουλγαρικών υποχρεώσεων, αι οποίαι πρέπει να καθορισθούν υπό συγκεκριμένην μορφήν κατόπιν διμερών διαπραγματεύσεων”⁴³⁰. Μετά την αρχική ελληνική άρνηση αποδοχής του βουλγαρικού πρότασης, η βουλγαρική αντιπρόταση συγκεκριμενοποιήθηκε φτάνοντας στο ποσό των 2 εκατομμυρίων δολλαρίων, η οποία έμελλε να είναι η πάγια θέση της ΛΔ Βουλγαρίας ως προς το ύψος της προκαταβολής⁴³¹: “Σε διακοίνωσή της προς την ελληνική κυβέρνησιν, η κυβέρνησις της Βουλγαρίας δηλώνει, ότι είναι έτοιμη να καταβάλη στην Ελλάδα σε ένδειξιν καλής θελήσεως το ποσόν των 2 εκατομμυρίων δολλαρίων, πληρωτέον σε εμπορεύματα, το οποίο θα αφαιρεθίη κατά τον τελικό διακανονισμό τω ποσών, που οφείλει η Βουλγαρία στην Ελλάδα ως πολεμικές αποζημιώσεις”⁴³².

Παράλληλα, η Σόφια ζητούσε στις αρχές του 1956 την άμεση έναρξη διαπραγματεύσεων με κεντρικό στόχο την ολική αποκατάσταση των σχέσεων και την ανταλλαγή πρεσβευτών. Η ΕΔΑ απέναντι σε αυτή τη νέα πρωτοβουλία τοποθετήθηκε με ενθουσιασμό θεωρώντας, ότι αποτελούσαν ένα ειλικρινές κίνηση το οποίο τοποθετούσε το ελληνοβουλγαρικό ζήτημα σε μια επί νέας βάσης. Ακολούθως, η ΕΔΑ θεωρούσε ότι μια τέτοια χειρονομία από την πλευρά της Σόφιας ήταν η καλύτερη απάντηση στις προσχηματικές (όπως τις χαρακτήρισε) αρνήσεις που έθεταν οι κυβερνήσεις του Ελληνικού Συναγερμού (1952-55) απέναντι στις βουλγαρικές προτάσεις, οι οποίες στόχευαν μια καλύτερη σχέση με την Αθήνα: “ [...] Δεν είναι ούτε αόριστες, ούτε προπαγανδιστικές οι νέες προτάσεις της κυβερνήσεως της ΛΔ Βουλγαρίας για την διεύρυνσιν και προαγωγήν των διπλωματικών και φιλικών σχέσεων μεταξύ Ελλάδος και Βουλγαρίας. [...] Εν τούτοις, με την δήλωσιν της λαϊκοδημοκρατικής κυβερνήσεως της Βουλγαρίας [...] αίρει και το τελευταίο πρόσχημα που δικαιολογούσε την άρνησιν των συναγερμικών κυβερνήσεων να ανταποκριθούν στις φιλειρηνικές προτάσεις της Νέας Βουλγαρίας [...]”⁴³³. Σε όλο αυτό το φάσμα των βουλγαρικών πρωτοβουλιών, η επίσημη ελληνική πλευρά απαντούσε με τον γνωστό πάγιο τρόπο, που χαρακτήριζε την πολιτική της σε όλη την περίοδο 1953-64: Εκτός από την απαίτησή της στο ζήτημα των επανορθώσεων (με προκαταβολή ενός συγκεκριμένου ποσού, πολύ παραπάνω από το προτεινόμενο από την Σόφια),

⁴³⁰ Αυγή, “Η Βουλγαρική πρωτοβουλία”, 1 Ιανουαρίου 1956, σ. 7.

⁴³¹ Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Στα Σύνορα των Κόσμων*, σσ. 238-239.

⁴³² Αυγή, “Η Βουλγαρία έτοιμη να προκαταβάλλη στην Ελλάδα ποσόν δύο εκατομμυρίων δολλαρίων έναντι οφειλών της”, 4 Φεβρουαρίου 1956, σ. 4.

⁴³³ Αυγή, “Η βουλγαρική πρωτοβουλία”, 1 Ιανουαρίου 1956, σ. 7.

έθιγε το ζήτημα του σεβασμού στην εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας (καθώς και του εσωτερικού καθεστώτος της)⁴³⁴, παράλληλα έθετε το θέμα της επιστροφής στην Ελλάδα παιδιών που διέμεναν στην ΛΔ Βουλγαρίας (αλλά μόνο για παιδιά που οι γονείς τους είχαν παραμείνει στην Ελλάδα)⁴³⁵. Παρά το γεγονός, ότι η χρονική απόσταση από τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 ήταν πολύ μικρή και επομένως η επιφυλακτικότητα της ελληνικής πλευράς απέναντι στις προθέσεις της Σόφιας ήταν μέχρι ενός ορίου δικαιολογημένη (ως γνωστόν, χρειάζεται η παρέλευση τουλάχιστον μίας γενιάς για να αλλάξουν οι νοοτροπίες), η ΕΔΑ στηλίτευσε την ελληνική στάση ως εμμονή σε μια ακατανόητη και λανθασμένη τακτική συνεχούς απόρριψης των βουλγαρικών πρωτοβουλιών, οι οποίες (κατά την ΕΔΑ) έθεταν ένα πρόσφορο έδαφος εμπέδωσης της φιλίας και της κατανόησης: “[...] Η κυβέρνηση επιμένει να εξαρτά την επανάληψιν των διπλωματικών σχέσεων με την Βουλγαρία από την προηγούμενη διεθύντησιν του θέματος των επανορθώσεων. Το συμπέρασμα αυτό προκύπτει από το κείμενο της απαντήσεως της Κυβερνήσεως προς την Βουλγαρία, που εδόθη χθες στην δημοσιότητα. Η ελληνική κυβέρνηση εξαντλείται στους γνωστούς ισχυρισμούς ότι η πρόσφατη πολιτική της Βουλγαρίας δεν είναι σύμφωνη προς τις διαβεβαιώσεις της Κυβερνήσεως της, αναφορικά με τον σεβασμό της αρχής της μη αναμίξεως στα εσωτερικά πράγματα της Ελλάδας και το σεβασμό της ανεξαρτησίας της. Η κυβέρνηση εξακολουθεί δηλαδή να επιμένει στην ίδια μικρόψυχην θέσιν της στο ελληνο-βουλγαρικό και να θέτη όρους προκαταβολικούς για την επανάληψιν των διπλωματικών σχέσεων, ενώ μόνον η ανταλλαγή πρεσβευτών και η απευθείας επικοινωνία των δύο κυβερνήσεων θα μπορούσε να παραμερίση τα εμπόδια και να λύση τις διαφορές, που τυχόν υπάρχουν με την γειτονική χώρα. Έτσι, το ελληνοβουλγαρικό παραμένει ουσιαστικά στάσιμο και αποτελεί ένα από τα βασικότερα προβλήματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, που μόνο με κριτήρια ελληνικά μπορεί να λυθεί [...]”⁴³⁶.

Από αυτά διαφαίνεται, ότι η ΕΔΑ δεν θεωρούσε ότι στο θέμα των επανορθώσεων θα κριθεί το

⁴³⁴ Εδώ υπάρχει έμμεση αναφορά στο ζήτημα εκπαίδευσης ελλήνων προσφύγων του ΔΣΕ σε στρατόπεδα της Βουλγαρίας, δεδομένο που αποτελούσε ένα από τα ακανθώδη ζητήματα της ελληνοβουλγαρικής σχέσης κατά την δεκαετία του 1950. Τέτοιες ειδήσεις δημοσιεύονταν συχνά στον ελληνικό Τύπο αποτύπωνοντας μιαν αίσθηση απειλής από την πλευρά της Σόφιας προς το ελληνικό κοινωνικό-οικονομικό σύστημα. Παρόμοια θέματα απασχόλησαν τις διμερείς συζητήσεις και κατά την φάση των βουλγαρικών προτάσεων των αρχών του 1956. Ως αποτέλεσμα, η βουλγαρική πλευρά προχώρησε σε επίσημη διάψευση τέτοιων φημών. Το κείμενο της διάψευσης δημοσιεύτηκε μέσα από τις σελίδες της *Αυγής*: “[...] Το βουλγαρικό πρακτορείο ειδήσεων μετέδωσε ότι “καμμία διάσκεψις δεν συνήλθε στη Σόφια, με σκοπό τη δημιουργία ενόπλων αποσπασμάτων εκ μέρους ελλήνων προσφύγων που διαμένουν στη Βουλγαρία. Με την ανακοίνωσιν του αυτή, το βουλγαρικό πρακτορείο διέψευσε κακόβουλη είδησιν η οποία εδημοσιεύθη σε ελληνική εφημερίδα. “Το κακόβουλον της ειδήσεως”, προσθέτει το βουλγαρικό πρακτορείο, γίνεται ιδιαιτέρως έκδηλο την στιγμή που η ΛΔ Βουλγαρίας διετύπωσε εκ νέου προτάσεις για την βελτίωσιν των σχέσεων της με την Ελλάδα [...]”. Βλ. *Αυγή*, “Η Βουλγαρία διαψεύδει κακόβουλη είδησιν περί συγκροτήσεως ομάδων από έλληνες πρόσφυγες”, 10 Ιανουαρίου 1956, σ. 6.

⁴³⁵ Αυτός ήταν ένας από τους όρους που είχε θέσει στην βουλγαρική πλευρά ο Αλέξανδρος Παπάγος κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων του 1953-54 προκειμένου να προχωρήσει η αποκατάσταση των σχέσεων. Βλ. *Αυγή*, “Ο κ. Παπάγος ετόνισε ότι το Βαλκανικό Σύμφωνο θα προσαρτηθή στο ΝΑΤΟ. Επαναλαμβάνει τους γνωστούς όρους για τις σχέσεις Ελλάδας-Βουλγαρίας”, 30 Ιανουαρίου 1954, σ. 4.

⁴³⁶ *Αυγή*, “Η κυβέρνηση επιμένει στους όρους της στο θέμα των σχέσεων με την Βουλγαρία”, 21 Ιανουαρίου 1956.

μέλλον των διμερών πολιτικών σχέσεων. Αντίθετα, θέση της ήταν ότι η πολιτική διαπραγμάτευση μπορούσε σαφώς να προηγηθεί των οικονομικών (οπότε και ως υπομέρος μιας συνολικής διαδικασίας διαπραγματεύσεων θα έβρισκε πιο εύκολα μια οριστική λύση). Ως παράδειγμα φέρνει την περίπτωση της Δυτικής Γερμανίας⁴³⁷, χώρας με την οποία επίσης υπήρχαν ανοιχτά ζητήματα όσον αφορά τις επανορθώσεις. Εκεί, η περιπλοκότητα του διεθνούς συστήματος μετά το 1945 και η ταύτιση των δύο χωρών (Ελλάδας και Δυτικής Γερμανίας) στο πλευρό του Δυτικού Στρατοπέδου έφεραν πολύ γρήγορα μια επαναπροσέγγιση παρά το τραυματικό παρελθόν και παρά το γεγονός, ότι η κυβέρνηση της Βόννης δεν συζητούσε το ενδεχόμενο καταβολής χρηματικών αποζημιώσεων (τουλάχιστον μέχρι την επανένωση του δύο Γερμανιών). Ανάλογα επιχειρήματα είχε εκφράσει το 1959 από το βήμα της Βουλγαρικής Εθνοσυνέλευσης ο τότε Γραμματέας του ΚΚΒ, Τόντορ Ζίφκωφ. Ο βούλγαρος ηγέτης θεωρούσε ως μεγάλη αναντιστοιχία το γεγονός, ότι η Ελλάδα είχε προχωρήσει σε αναθέρμανση των σχέσεων με τη Βόννη, η οποία της όφειλε πολύ μεγαλύτερη ποσά για αποζημιώσεις από τη Σόφια, την ίδια στιγμή που από τη ΛΔ Βουλγαρία έθετε απλά μερικούς όρους και προϋποθέσεις προκειμένου να προχωρήσει η διπλωματική ομαλοποίηση, χωρίς να αμφισβητεί τις απαιτήσεις της Ελλάδας για επανορθώσεις⁴³⁸.

Προς επίρρωση των επιχειρημάτων της, η ΕΔΑ προβάλλει ιδιαίτερα το παράδειγμα της Τουρκίας, η οποία στην μεταπολεμική περίοδο βρισκόταν στο ίδιο συμμαχικό στρατόπεδο με την Ελλάδα, παρότι το διμερές κλίμα είχε τρωθεί σε μεγάλο βαθμό λόγω του Κυπριακού και των γεγονότων του Σεπτεμβρίου 1955 κατά του Ελληνισμού της Πόλης. Πράγματι, σε στιγμές έξαρσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων, ιδίως όταν το ζήτημα του Κυπριακού ήταν σε έξαρση, η ΕΔΑ έκανε συχνά την σύγκριση μεταξύ των “συμμάχου” Τουρκίας και της Βουλγαρίας ως προς το δεδομένο της υπαρκτής απειλής από τη μία και της δυνητικής από την άλλη. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στο τραυματικό παρελθόν, που συνδέει την Ελλάδα με τις δύο χώρες, το οποίο όμως δεν είχε την ίδια λειτουργία στην διαμόρφωση των μεταπολεμικών σχέσεων με τους δύο γειτονικούς λαούς. Αυτό για παράδειγμα υποστηρίζει με άρθρο του στην Αυγή ο Ανδρέας Ζάκκας (συνεργαζόμενος βουλευτής με την ΕΔΑ και πρόεδρος της Επιτροπής Ειρήνης) τον Ιανουάριο του 1960 με αφορμή το ζήτημα της δημιουργίας μιας απύραυλης βαλκανικής ζώνης: “[...] *Η διότι προσέκρουσαν εις προκαταλήψεις ή πείσμονας προσανατολισμούς ταξικού χαρακτήρος. Πάντως, δεν είναι συγγνωστή η απόρριψίς των, ιδίως δεν με μίαν δικαιολογίαν, που ενεφάνισε την εξωτερικήν πολιτικήν της ελληνικής κυβερνήσεως τουλάχιστον ως τελείως ανακόλουθον: Ανεξίκακον, μέρις*

⁴³⁷ Το ζήτημα της αναντιστοιχίας μεταξύ των δύο περιπτώσεων ως προς το ζήτημα των επανορθώσεων (Δυτικής Γερμανίας και Βουλγαρίας) θα τεθεί από τον κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο της Ε.Δ.Α, Ηλία Ηλιού, στις συζητήσεις στη Βουλή για την Ύφεση (Απρίλιος 1960). Σε απάντηση, ο Ευάγγελος Αβέρωφ αναφέρθηκε στο ζήτημα των αντίστοιχων πολεμικών επανορθώσεων που αναλογούσαν στην Ανατολική Γερμανία. Βλ. *Εφημερίδα των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίασις 76η της 4ης Απριλίου 1960, σσ. 564-565.

⁴³⁸ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Τόμος Γ' (1958-62), ΔΟΛ, Αθήνα 2009, σ. 243.

απαραδέκτου, διά τα φρικτά κακουργήματα κατά των εν Τουρκία εθνικών μειονοτήτων. Οξύτατα μνησίκακον διά φρικτά επίσης και πολυετή κακουργήματα εν Ανατολική Μακεδονία και Δυτική Θράκη, διαπραχθέντα όμως υπό ενός προγενεστέρου καθεστώτος, του οποίου οι υπεύθυνοι σκληρότατα ετιμωρήθησαν από το νύν βουλγαρικών καθεστώτος [...]»⁴³⁹. Το ερώτημα σε όλα αυτά τα επιχειρήματα ήταν σαφές: Εάν από μία χώρα με ανθελληνικό παρελθόν, όπως η Τουρκία, δεν ζητήθηκαν ποτέ όροι και προϋποθέσεις για την ομαλοποίηση των διμερών σχέσεων, τότε γιατί αυτό συμβαίνει στην περίπτωση της ΛΔ Βουλγαρίας (η οποία άλλωστε είχε διαρρήξει, σύμφωνα με την ΕΔΑ, τις σχέσεις της με το παρελθόν της): “ [...] Χρειάζεται τη φιλία μας η Νέα Βουλγαρία, όπως χρειαζόμαστε κι εμείς τη δική της φιλία. Το γεγονός ότι είμαστε γείτονες βοηθάει με την ανάπτυξη των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων και τα δύο μέρη, από όποια πλευρά και να το πάρεις. Και πρώτα σκέφτεται κανείς ποια θα ήταν η θέση μας, αν είχαμε να αντιμετωπίσουμε ταυτόχρονα με τις εχθρικές διαθέσεις της “συμμάχου και φίλης Τουρκίας”, τις ανάλογες διαθέσεις της παλιάς Βουλγαρίας- που φαίνεται σαν να την...προτιμούσαν μερικοί “διπλωμάτες” μας για να ήταν πιο δυναμωμένος, ίσως ο ελεύθερος κόσμος [...]»⁴⁴⁰.

Για τους ηγέτες της Δημοκρατικής Αριστεράς στην μεταπολεμική περίοδο, η πραγματική ουσία του ζητήματος των επανορθώσεων δεν βρισκόταν ούτε στο ύψος του πληρωτέου ποσού ούτε στον τρόπο καταβολής του, παρότι βέβαια και αυτά είχαν τη σημασία τους. Η ουσία βρισκόταν στο πως ένα πραγματικό πρόβλημα οικονομικής υφής εκμεταλλευόταν ως πρόσχημα για να εμποδίσει μία περαιτέρω επαφή μεταξύ δύο γειτονικών χωρών. Για να γίνει πιο ξεκάθαρο αυτό που λέμε, η οπτική της Ε.Δ.Α. απέναντι στο ζήτημα βρίσκεται σε εντελώς αντίθετη πορεία από την αντίστοιχη οπτική του αστικού πολιτικού κόσμου και ιδίως της Ε.Ρ.Ε, που είναι ο πλέον μακροχρόνιος διαμορφωτής της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ενώ ο Καραμανλής και ο Αβέρωφ (βασικοί πυλώνες χάραξης της εξωτερικής πολιτικής την περίοδο 1956-63) θεωρούσαν ότι στο ζήτημα των επανορθώσεων θα κριθεί η ειλικρίνεια της Σόφιας και το μέλλον των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων, η ελληνική Αριστερά θεωρούσε αντίθετα ότι η υπερπροβολή του ζητήματος έφερε ακριβώς το αντίθετο αποτέλεσμα. Πιο συγκεκριμένα, θεωρούσε ότι η κυβέρνηση της Ε.Ρ.Ε προέβαλλε τόσο συστηματικά την σημασία των αποζημιώσεων καθώς και τους σκληρούς όρους που έθετε προς την άλλη πλευρά, ακριβώς γιατί ήθελε να οδηγήσει τις διαπραγματεύσεις σε τέλμα και σε ναυάγιο. Αυτή η θέση καταγράφεται σε άρθρο του Σταμάτη Μερκούρη, Προέδρου της Επιτροπής Βαλκανικής Συνεννόησης και στελέχους της ΕΔΑ, στην *Ελληνική Αριστερά* τον Σεπτέμβριο του 1963. Στο άρθρο του αυτό, το οποίο έχει τον δηλωτικό τίτλο “η αντεθνική πολιτική της ΕΡΕ” (εδώ έχουμε μια αντιστροφή της γνωστής κατηγορίας της ΕΡΕ απέναντι στην ΕΔΑ περί

⁴³⁹ Ανδρέας Ζάκκας, “Η προτεινόμενη βαλκανική συνδιάσκεψις και η Ελλάδα”, *Αυγή*, 14 Ιανουαρίου 1960.

⁴⁴⁰ *Αυγή*, “Οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις”, 18 Ιουλίου 1958, σ. 3.

“ξενόδουλης κατεύθυνσης”), αφού πρώτα υποστηρίζει ότι η ΕΔΑ επιθυμεί η ΛΔ Βουλγαρίας να εκπληρώσει την συμβατική της αυτή υποχρέωση βάσει των Συνθηκών Ειρήνης του 1946-47, στη συνέχεια επιρρίπτει μορφές κατά της ΕΡΕ, ότι με τους απαράδεκτους όρους που έθετε, στην ουσία ναρκοθετούσε την επίλυση της υπάρχουσας εκκρεμότητας : “[...] *Αι Καραμανλικάι κυβερνήσεις είχαν θέσει ως βάσιν των διαπραγματεύσεων την απαράδεκτον αξίωσιν, όπως η Βουλγαρία καταβάλη ένα ποσόν, μέχρις 6 εκατομμυρίων δολλαρίων εκ του επικυρωθέντος κατά την υπογραφήν της Συνθήκης Ειρήνης ποσού των 45 εκατομμυρίων δολλαρίων. [...] Αλλά ο τρόπος κατά τον οποίον ετίθετο ο όρος ούτος απεδείκνυν ότι η Ελληνική Κυβέρνησις το έθετε με σκοπό όπως παρεμποδίση την επίλυσιν των μετά της Βουλγαρίας εκκρεμών θεμάτων. Χαρακτηριστικό είναι ότι εις τον όρον αυτόν προσετίθετο ότι η καταβολή των 6 εκατομμυρίων δολλαρίων “θα ήτο απόδειξις της καλής πίστεως αυτής”. Φράσις, η οποία δεν είναι παραδεκτή, όταν μάλιστα θέλη κανείς να εύρη την λύσιν και να διεξαγάγη διαπραγματεύσεις [...]*”⁴⁴¹.

Εν κατακλείδει, κατά την περίοδο διακυβέρνησης της ΕΡΕ (1956-63), η ΕΔΑ διέκρινε μία αδυναμία ή μάλλον μία συστηματική άρνηση των κυβερνήσεων της Δεξιάς να προχωρήσουν σε μία φανερά βελτίωση των σχέσεων Αθήνας-Σόφιας, όχι επειδή η Σόφια δεν διακρινόταν για φιλειρηνικό πνεύμα ή τάσεις σχετικής συμφιλίωσης, αλλά γιατί η κυβέρνηση της Αθήνας, η κυβέρνηση της Ε.Ρ.Ε συγκεκριμένα, αποτελούσε ένα γνήσιο τέκνο του Ψυχρού Πολέμου και μάλιστα της πιο τεταμένης περιόδου του⁴⁴². Επιπλέον, η ΕΔΑ κατηγορούσε την ΕΡΕ ότι χρησιμοποιούσε την ένταση με τους βόρειους γείτονες ως πρόσχημα για να καταστείλει τους εσωτερικούς αντιπάλους της. Ως γνωστόν, τα χρόνια 1958-61 τα ζητήματα της συνύπαρξης με τους ανατολικούς γείτονες (προ παντός με τη ΛΔ Βουλγαρίας) συνέπεσαν χρονικά με τα αιτήματα της Αριστεράς για μετριασμό των Εκτάκτων Μέτρων, για άρση των πολιτικών διώξεων έναντι των οπαδών της Αριστεράς και για ουσιαστικό εκδημοκρατισμό της εσωτερικής πολιτικής ζωής⁴⁴³. Για

⁴⁴¹ Σταμάτης Μερκούρης, “Το Βαλκανικόν και η αντεθνική πολιτική της ΕΡΕ”, *Ελληνική Αριστερά*, τ. 2 (Σεπτέμβριος 1963), Αθήνα, σ. 48.

⁴⁴² Δεν είναι άλλωστε τυχαίο, ότι στην μεγάλη κοινοβουλευτική διαμάχη για την Ύφεση και την εξωτερική πολιτική απέναντι στον Ανατολικό Συνασπισμό (Απρίλιος 1960) ο Ηλίας Ηλιού είχε παρομοιάσει την κυβέρνηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή και αυτή του Τσανγκ-κάι-Σεκ (Ταϊβάν) και του Φράνκο (Ισπανία). Ήθελε με αυτό τον τρόπο να καταδείξει την ταύτιση της γενικότερης πολιτικής της Ε.Ρ.Ε με τις λογικές της έντασης του Ψυχρού Πολέμου και την καταφανή της άρνηση να αποδεχθεί, ότι η αντιμαχία μεταξύ των δύο Συνασπισμών είχε πια αλλάξει μορφή και χαρακτήρα. *Εφημερίδα των Συνζητήσεων της Βουλής* (ΕΦΣΒ), Συνεδρίασις 7η της 4ης Απριλίου 1960, σ. 540.

⁴⁴³ Ιδίως στο δεύτερο μισό του 1959 συνέπεσαν δύο ιστορικά φαινόμενα, τα οποία στην συλλογιστική της Αριστεράς αποκρυστάλλωναν πλήρως την ψυχροπολεμική πολιτική των κυβερνήσεων της ΕΡΕ: η νέα διώξη εναντίον του διευθυντή της *Αυγής*, Μανώλη Γλέζου (απότοκο της έξαρσης των Εκτάκτων Μέτρων μετά την εκλογική επιτυχία της ΕΔΑ στις εκλογές του 1958), η οποία άλλωστε είχε οδηγήσει στον ιδιότυπο “Πόλεμο των Γραμματοσήμων μεταξύ Ελλάδας και ΕΣΣΔ (Evanthis Hatzivassiliou, “Greek-Bulgarian and Greek-Soviet Relations (1953-1959): A view from the British Archives”, *Modern Greek Studies Yearbook* [1992], σ.133), και η ψήφιση του τροποποιημένου νομοσχεδίου περί της άρσης διώξης εκκλησιαστών πολέμου, το οποίο προέβλεπε την απελευθέρωση γερμανών εγκληματιών πολέμου, οι οποίοι βρίσκονταν ήδη στις ελληνικές φυλακές. Ο Χάγκεν Φλάισερ έχει αναπτύξει το επιχείρημα, ότι η παύση των εγκληματιών πολέμου ήταν ένας όρος που έθεσε η κυβέρνηση της Δυτικής Γερμανίας στον Κωνσταντίνο Καραμανλή κατά το επίσημο ταξίδι του τελευταίου στη Βόννη το Νοέμβριο του 1958, το οποίο

την ΕΔΑ, αυτά τα δύο ζητήματα ήταν αλληλοτροφοδοτούμενα: Εάν οι σχέσεις της χώρας με τους βαλκάνιους γείτονες συνεχίζονταν σε ένα κλίμα έντασης, αυτό θα είχε αντίκρουσμα και στον τρόπο που το επίσημο κράτος αντιμετώπιζε τους οπαδούς της Αριστεράς και τους τα μέλη των κινημάτων ειρήνης στο εσωτερικό. Αντίστοιχα, εάν η ελληνική πλευρά υιοθετούσε την υφεσιακή πολιτική στις σχέσεις της με τους βαλκάνιους γείτονες, τότε αργά η γρήγορα αυτό το πνεύμα της Ύφεσης θα μεταφερόταν και στο εσωτερικό μέσα από την πλήρη άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου⁴⁴⁴. Ιδίως το παράδειγμα της ΛΔ Βουλγαρίας είναι δηλωτικό (στην αντίληψη, πάντοτε, της ΕΔΑ) για τον τρόπο που οι κυβερνήσεις της Δεξιάς συνέδεαν την ψυχροπολεμική πολιτική τους στο εξωτερικό με την εμφυλιοπολεμική πολιτική τους στο εσωτερικό⁴⁴⁵. Εάν οι διμερείς σχέσεις με την χώρα που εξέφραζε περισσότερο από τις υπόλοιπες τον “από βορρά κίνδυνο” (δηλ. τη

κατέληξε στη σύναψη ενός δανείου 200 εκατομμυρίων μάρκων προς την ελληνική πλευρά. Βλ. Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης: Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη δημόσια ιστορία*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2009, σσ. 522-523. Το νομοσχέδιο κατηγορήθηκε περίπου ως φωτογραφικό, καθώς οδήγησε στην παύση της δίωξης του Μαξ Μέρτεν, στελέχους του δυτικογερμανικού κρατικού μηχανισμού και επιφανούς εκκλησιαστικού πολέμου κατά την περίοδο της Κατοχής. Η ΕΔΑ κατήγγειλε αυτή τη δυσαρμονία της κυβερνητικής ευαισθησίας κρίνοντας ως απαράδεκτη την απελευθέρωση ενός εγκληματία πολέμου την ίδια στιγμή, που ένας ήρωας της Εθνικής Αντίστασης (Μ. Γλέζος) παρέμενε ακόμη στη φυλακή. Στις 18 Οκτωβρίου 1959 η *Αυγή* κυκλοφόρησε με ένα ανυπόγραφο κύριο άρθρο συγκρίνοντας ακριβώς τις δύο περιπτώσεις. Στην ουσία, το άρθρο κατήγγειλε την κυβέρνηση ως διώκτη των στελεχών της Εθνικής Αντίστασης και ότι υπέκυψε στις πιέσεις της Δυτικής Γερμανίας, η οποία επιθυμούσε ο Μαξ Μέρτεν να δικαστεί σε γερμανικά δικαστήρια: “[...] Ο δήμιος Μέρτεν, ο δολοφόνος χιλιάδων Ελλήνων, το ανθρώπινο κτήνος που έστειλε στα κρεματόρια 46.000 Εβραίους συμπατριώτες μας και εθισαύρισε από το αίμα και τα μαρτύρια ανδρών, γυναικών, γέρον και μικρών παιδιών της Θεσσαλονίκης, ο παρωμένος εγκληματίας, που έφθασε στο σημείο να ανασκάψει τους τάφους για να βρη χρυσάφι, δεν πρόκειται να εκτίση ούτε το δέκατο της επιεικεστάτης ποινής του. Θα είναι ελεύθερος να σαρκάζει σε βάρος των θυμάτων του, σε βάρος των αγωνιστών της Εθνικής Αντιστάσεως, που σαπίζουν τις φυλακές και ολοκλήρου της νικητριάς Ελλάδας, την οποία γέμισαν σταυρούς και τάφους αυτός και οι όμοιοί του και η οποία 15 χρόνια μετά το νικηφόρο τέρμα του πολέμου υποτάσσεται και πάλι στις θελήσεις και τις αξιώσεις των χιτλερικών [...]”. *Αυγή*, “Μέρτεν και Γλέζος”, 18 Οκτωβρίου 1959, σ. 1. Η καυστική στάση της ΕΔΑ απέναντι στο ζήτημα Γλέζου διαφαίνεται και στο κείμενο της απόφασης του Α΄ Συνεδρίου της ΕΔΑ (Νοέμβρης 1959), όπου κατηγορεί ανοιχτά την κυβέρνηση ότι “[...] κρατάει και στα χρόνια αυτά στις φυλακές ανθρώπους αδικαστους και άλλους δικασμένους σε συνθήκες εμφυλίου πολέμου, με την απαράδεκτη κατηγορία της κατασκοπίας κλπ που εφευρέθηκε για να συντηρήσει τα στρατοδικεία. Κρατάει δεκαπέντε χρόνια τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασεως, ενώ αμνηστεύει τους Γερμανούς εγκληματίες πολέμου [...]”. Βλ. Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά, *Το Α΄ Πανελλαδικό Συνέδριο της ΕΔΑ, ό.π.*, σ. 20. Για την υπόθεση Γλέζου, βλ. Αικατερίνη Λαμπρινού, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά: πολιτική και Ιδεολογία (1956-1967)*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2015, σσ. 302-303.

⁴⁴⁴ Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι αυτή ακριβώς την περίοδο του 1958-61 ξεκινά μια συστηματική προσπάθεια για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Η πρωτοβουλία αυτή θα λάβει συστηματικό χαρακτήρα στις αρχές του 1960 (μέσα ακριβώς στο κύμα της πολιτικής σύγκρουσης για το περιεχόμενο της Ύφεσης) με τη δημιουργία της Επιτροπής Πρωτοβουλίας για την αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης. Μέλη αυτής της επιτροπής ήταν οι Ηλίας Τσιριμώκος, Λεωνίδας Σπαής, Στάματης Μερκούρης, Κομνηνός Πυρομάγλου και Γεράσιμος Αυγερόπουλος. Βλ. Αικατερίνη Λαμπρινού, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά: πολιτική και Ιδεολογία (1956-1967)*, σσ. 302-303.

⁴⁴⁵ Τουλάχιστον αυτή ήταν η πολεμική της ΕΔΑ κατά της εξωτερικής πολιτικής της ΕΡΕ την περίοδο 1959-60, οπότε και τα συνθήματα της Ύφεσης στο διεθνές στερέωμα έκαναν δυναμική την εμφάνισή τους, την ίδια στιγμή που στην Ελλάδα οι διώξεις κατά της Αριστεράς βρίσκονταν ξανά σε έξαρση μετά τις εκλογές του 1958 και την ανάδειξη της ΕΔΑ σε αξιωματική αντιπολίτευση. Σε πολυήμερη συζήτηση στην Βουλή (Νοέμβριος 1959) με θέμα την εξωτερική πολιτική, την Ύφεση και το ανατολικό εμπόριο, η ΕΔΑ διά των εκπροσώπων της (όπως ο Ηλίας Ηλιού και ο Ιωάννης Πασσαλίδης) κατηγορήσαν ευθέως την ΕΡΕ του Κωνσταντίνου Καραμανλή, ότι ένας από τους λόγους που αρνιόταν να προχωρήσει σε πρωτοβουλίες για την εξομάλυνση των σχέσεων με τους βαλκάνιους γείτονες (κυρίως με την ΛΔ Βουλγαρία και την Αλβανία) ήταν η κατηγορηματική της άρνηση να προχωρήσει σε ανάλογες πολιτικές και στην εσωτερική σφαίρα μέσα από τον καταλαγιασμό των πολιτικών παθών. Βλ. *Αυγή*, “Η κυβέρνηση κρατεί την χώρα στον Ψυχρό Πόλεμο για λόγους εσωτερικής σκοπιμότητας κατήγγειλε χθες στη Βουλή η αντιπολίτευση”, 27 Νοεμβρίου 1959, σ. 1.

Βουλγαρία) οδηγούνταν σε ομαλοποίηση, τότε η ΕΡΕ δεν θα μπορούσε να καθυστερήσει για πολύ ακόμη την χαλάρωση του ασφυκτικού εσωτερικού πλαισίου έναντι των οπαδών της παράταξης, που κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου είχαν κατηγορηθεί περίπου ως “πράκτορες της Σόφιας”. Επομένως, σε μια περίοδο που η ελληνική κυβέρνηση έδειχνε τουλάχιστον διστακτική να προωθήσει υφεσιακές πολιτικές απέναντι στις βαλκανικές χώρες, η Αριστερά (που ήταν από τους θιασώτες των πολιτικών ειρήνευσης και Ύφεσης) δεν έχανε την ευκαιρία να την κατηγορήσει για λόγους εσωτερικής πολιτικής σκοπιμότητας:

“[...] Αλλά γιατί αυτή η διατήρηση της εκκρεμότητας επί μια ολόκληρη δεκαπενταετία, που πολλαπλώς έβλαψε τη χώρα μας, γιατί δεν αντιμετωπίστηκε πιο θεαματικά το θέμα των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων; Γιατί στην εκκρεμότητα αυτή η Δεξιά και η ΕΡΕ θεμελίωσαν τον αντικομμουνισμό και την θεωρία του από “βορρά κινδύνου”. Διευκολύνθηκε με αυτόν τον τρόπο η απαλλοτρίωση της ανεξαρτησίας μας και η κατάλυση των δημοκρατιών ελευθεριών [...]”⁴⁴⁶.

Συμπερασματικά, την ΕΔΑ σε όλη την περίοδο του 1953-64 το ζήτημα των βουλγαρικών επανορθώσεων είχε μια κάποια, αλλά *όχι πρωτεύουσα* σημασία. Όπως είδαμε, το κόμμα της ελληνικής Αριστεράς δεν αρνείτο την πρακτική αξία του ζητήματος, ούτε την ανάγκη εξέρευσης μιας κοινά αποδεκτής λύσης. Απλώς, αμφισβητούσε έμπρακτα την κεντρική θέση που του είχαν δώσει οι μεταπολεμικές κυβερνήσεις στον πυρήνα του ελληνοβουλγαρικού προβλήματος. Ή ακόμη καλύτερα, αμφισβητούσε τις *προθέσεις* των ιθυνόντων, που το είχαν κατατάξει σε αυτή την περίοπτη θέση, τις οποίες θεωρούσε ως άκρως προσχηματικές και ότι απέκρυβαν τους πραγματικούς λόγους πίσω από την διαιώνιση του ζητήματος: Αυτοί οι λόγοι ήταν η ανάγκη ενός πλέγματος εξουσίας, το οποίο είχε ανδρωθεί μέσα από τις λογικές του Ψυχρού Πολέμου, να διατηρήσει ένα κλίμα έντασης στην Βαλκανική Χερσόνησο λόγω της βαθιάς του αντιπαλότητας με τα σοσιαλιστικά καθεστώτα της περιοχής, καθώς και λόγω της εξάρτησής του από τα διεθνή συμμαχικά και υπερατλανικά κέντρα, τα οποία σε κάθε περίπτωση ήταν αντίθετα στην προοπτική μιας ανέφελης συνύπαρξης μεταξύ Ελλάδας και Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας. Σε όλη αυτή την στρατηγική, το ζήτημα των επανορθώσεων (κατά την ΕΔΑ τουλάχιστον) ήταν το αναγκαίο *πρόσχημα*, το οποίο οι ελληνικές κυβερνήσεις (αυτές της συντηρητικής παράταξης) έθεταν σε κάθε ευκαιρία προκειμένου να ναρκοθετήσουν τις διμερείς διαπραγματεύσεις. Για την ΕΔΑ, η δικαίωση

⁴⁴⁶ Βασίλης Εφραιμίδης, “Η Χρεωκοπία της ΕΡΕ στα εθνικά θέματα: Οι ελληνοβουλγαρικές συνομιλίες”, *Ελληνική Αριστερά*, τ. 3 (Οκτώβριος 1963), σ. 51.

της ρητορικής της επί του ζητήματος θα έρθει τον Ιουλίου του 1964, οπότε και οι δύο πλευρές θα καταλήξουν στην οριστική επίλυσή του συμφωνώντας σε καταβολή ενός μέρους (7 εκατομμύρια) της συνολικής οφειλής προκειμένου να ευοδωθεί η αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων σε επίπεδο πρεσβευτών.

III. Η ΕΔΑ και η διπλωματική τομή του 1953-54: Η πρώτη προσπάθεια προσαρμογής στα δεδομένα της “ειρηνικής συνύπαρξης”

Σε διάστημα λιγότερο ενός έτους από την εκλογική επιτυχία του Ελληνικού Συναγερμού (Νοέμβριος 1952) και της αντίστοιχης αποτυχίας της ΕΔΑ να εξασφαλίσει κοινοβουλευτική εκπροσώπηση, ξεκίνησε η εποχή της *ειρηνικής συνύπαρξης* (βλ. Κεφάλαιο 2), γεγονός που άλλαξε τις αντιλήψεις και την μορφή αντιπαράθεσης του Ψυχρού Πολέμου. Υπομέρος αυτής της διαδικασίας ήταν και το πρώτο ανατολικό άνοιγμα της Ελλάδας τα χρόνια 1953-54 προς την πλευρά της Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας (κυρίως στα πεδία του εμπορίου και της επαναχάραξης της γραμμής της μεθορίου). Τα τεκτονόμενα των ετών 1953-54 αποτέλεσαν λοιπόν ευχάριστη εξέλιξη για την ελληνική Αριστερά, η οποία άλλωστε ήδη από το 1951 καλούσε σε υπέρβαση της αμοιβαίας καχυποψίας μέσω της εγκατάλειψης από πλευράς της Αθήνας της “ψυχροπολεμικής εξωτερικής πολιτικής της”. Είναι σίγουρα ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε την άρθρωση του πολιτικού λόγου της ΕΔΑ αυτή την περίοδο, η οποία αρχίζει τον Ιούλιο του 1953, οπότε Αθήνα και Σόφια συμφωνούν στην σύμπτυξη μιας μικτής επιτροπής για το θέμα της συνοριακής γραμμής, και καταλήγει τον Μάιο του 1954 με την υπογραφή της διμερούς συμφωνίας, η οποία αποκαθιστά την διμερή επικοινωνία σε επίπεδο επιτετραμμένων.

Όπως είδαμε (Κεφάλαιο 2), η όλα ξεκίνησαν μετά από ένα νέο συνοριακό επεισόδιο (Μάιος 1953, έναν μόλις χρόνο μετά το ακόμη σοβαρότερο επεισόδιο του Ιουλίου 1952, το οποίο παρά λίγο να εμπλέξει τους δύο συνασπισμούς, ΝΑΤΟ και Σύμφωνο της Βαρσοβίας σε έναν περιφερειακό πόλεμο, γεγονός που επιβεβαίωσε και στις δύο πλευρές την επιτακτική ανάγκη επίλυσης του προβλήματος. Ως προς το ζήτημα επαναχάραξης της γραμμής της μεθορίου, η ελληνική Αριστερά (ΕΔΑ και ΚΚΕ) ανέβασαν (με σαφώς διαφορετική όμως ένταση) τους τόνους της κριτικής τους. Συγκεκριμένα, το ΚΚΕ μέσα από τη συχνότητα του ραδιοσταθμού “Ελεύθερη Ελλάδα” είχε εντάξει το επεισόδιο του Ιουλίου 1952 σε έναν ευρύτερο κύκλο προκλήσεων του δυτικού συνασπισμού προς τον ανατολικό εξαιτίας του Πολέμου της Κορέας (1950-53): “[...] Οι λακέδες της Αθήνας γελάστηκαν και σε αυτή την προβοκάτσια που οργάνωσαν στον Έβρο σε βάρος της λαϊκής δημοκρατικής της Βουλγαρίας. Και τώρα που πιάστηκαν στα πράσα πάνε με το ντόρο που σηκώνουν να κρύψουν και τη δική τους ενοχή και τον εμπνευστή της προβοκάτσας το στρατηγό-

πανούκλα Ριτζγουαίη [...]»⁴⁴⁷. Μέσα σε αυτό τον κύκλο των υποτιθέμενων προκλήσεων εντάσσονταν στρατιωτικές ασκήσεις στον χώρο της ελληνικής Θράκης και της Μακεδονίας, καθώς και οι επισκέψεις αμερικανικών και νατοϊκών αξιωματικών. Είναι χαρακτηριστικό το παρακάτω απόσπασμα από εκπομπή της “Ελεύθερης Ελλάδας” την 31η Ιουλίου 1952, λίγες μόλις ημέρες δηλαδή μετά την λήξη της αιματηρής ελληνοβουλγαρικής αψιμαχίας: “[...] Με αφρούς λύσσας οι εμπρηστές της Αθήνας και ο τύπος τους ξεσπαθώνουν κατά της Λαϊκής Δημοκρατίας της Βουλγαρίας, ενώ οι ίδιοι είναι ένοχοι μιας προκλητικής επιδρομής στη νησίδα του Έβρου. Τον τόνο στα πολεμόχαρα κυρήγματα τους τον δίνει η ίδια η κυβέρνηση και προσωπικά ο Πλαστήρας, που προβάλλουν καταχτητικές αξιώσεις για διαρρύθμιση των βορείων συνόρων σε βάρος της Βουλγαρίας. Συναγωνίζονται οι παπαγικοί λύκοι στην εμπρηστική αυτή τυμπανοκρουσία. Και βιάζονται όλοι τους να προεξοφλήσουν ευνοϊκό για αυτούς το πόρισμα των κατασκόπων της αμερικανοκίνητης επιτροπής του ΟΕΕ για τα Βαλκάνια, που αμέσως κινητοποιήθηκε για να ψευδομαρτυρήσει. Έτσι προδίδουν τους αμερικανούς εμπνευστές των προκλήσεων. Κι ο λαός ξέρει πως αυτές γίνονται την επαύριο κιόλας από τον ερχομό του εγκληματία πολέμου Ριτζγουαίη κι ανάλογες οργανώνονται προς τα αλβανικά σύνορα [...]»⁴⁴⁸. Εν ολίγοις, η γραμμή της “Φωνής της Αλήθειας” ήταν, ότι η δυτικόφιλη Ελλάδα αποτελεί έναν πυρήνα αποσταθεροποίησης και ορμητήριο επιθέσεων της Δύσης έναντι του ανατολικού συνασπισμού, αλλά κι η ίδια είχε «καταχτητικές αξιώσεις» εις βάρος της Βουλγαρίας (κάτι βεβαίως ανυπόστατο). Εντός των συνόρων, η ΕΔΑ διαλέγει να κρατήσει πιο χαμηλούς τόνους ως προς το ζήτημα. Δίχως να λάβει ξεκάθαρη θέση πάνω στο θέμα αρκείται να δηλώσει ότι δύο δημοκρατικές χώρες με πνεύμα εμπιστοσύνης δύνανται να βρουν λύση με κατεξοχήν ειρηνικό τρόπο. Τουλάχιστον, αυτή τη θέση θα εκφράσει και αργότερα, λίγες μέρες μετά την υπογραφή της διμερούς συμφωνίας για τον καθορισμό της μεθοριακής γραμμής (Δεκέμβριος 1953): “[...] Φαίνεται τώρα καθαρά, πόσο τεχνητός ήταν ο θόρυβος- στον οποίο πολύ συχνά ανακατεύθηκε και η κλαγγή των όπλων- γύρω από τις περιλάλητες “Νησίδες” και πόσο εύκολη ήταν η ρύθμιση του ζητήματος τους -με ένα πνεύμα αμοιβαίας κατανόησης [...]»⁴⁴⁹.

Την 4η Ιουλίου 1953 η *Αυγή* δημοσιεύει την απάντηση της βουλγαρικής πλευράς στην πρόταση του Αλέξανδρου Κύρου, αντιπροσώπου της Ελλάδας στον ΟΗΕ, για τη συγκρότηση μιας μικτής επιτροπής, η οποία θα εξέταζε το ζήτημα της μεθοριακής γραμμής. Η απάντηση του

⁴⁴⁷ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΡΣ “Ελεύθερη Ελλάδα”, κ. 62, ΑΡ. Δ. 808, 30 Ιουλίου 1952.

⁴⁴⁸ ΑΣΚΙ, Αρχείο ΡΣ “Ελεύθερη Ελλάδα”, κ. 62, ΑΡ. Δ. 809, 31 Ιουλίου 1952.

⁴⁴⁹ Το παραπάνω χωρίο αποτελούσε μέρος δημοσιεύματος της *Αυγής* με ημερομηνία 23 Ιανουαρίου 1954 και τον δηλωτικό τίτλο *Τι ήταν και πως ελύθησαν οι περίφημες “συνοριακές διαφορές” του ποταμού Έβρου*. Τα εισαγωγικά αποτελούν επιλογή της εφημερίδας και υποδηλώνουν τον χαμηλό δείκτη σημαντικότητας που είχε για την *Αυγή* και την ΕΔΑ το ζήτημα των μεθοριακών γραμμών μπροστά στην γενικότερη εικόνα. Άλλωστε, πάγια θέση της ελληνικής Αριστεράς ήταν πως μεταξύ ειλικρινών συνομιλητών ένα τέτοιας υφής ζήτημα μπορούσε να λυθεί δίχως άλλες προστριβές. *Αυγή*, “Τι ήταν και πως ελύθησαν οι περίφημες “συνοριακές διαφορές” του ποταμού Έβρου”, 23 Ιανουαρίου 1964, σ. 1.

Βούλγαρου ΥΠΕΞ Νέιτσεφ στην ελληνική νότα δημοσιεύεται μάλιστα δίχως σχόλιο σε μια προσπάθεια να πέσουν οι τόνοι της έντασης: *“Εις απάντησιν της από 25 Ιουνίου 1953 επιστολής του μονίμου αντιπροσώπου της Ελλάδος στον Ο.Η.Ε κ. Κύρου, έχω την τιμήν να σας γνωστοποιήσω, κατ’ εντολήν της κυβερνήσεώς μου, ότι η βουλγαρική κυβέρνηση αποδέχεται την πρότασιν -της ελληνικής κυβερνήσεως, να γίνη προκαταρκτική επαφή μεταξύ των αντιπροσώπων του Γενικού Επιτελείου των βουλγαρικών στρατευμάτων προκαλύψεως και του Ελληνικού Γενικού Επιτελείου. Η συνάντησις θα γίνη στις 10 Ιουλίου 1953 στο καθοριζόμενο σημείον των συνόρων⁴⁵⁰”*. Η *Αυγή* παρακολούθησε στενά την πορεία των εργασιών της επιτροπής σε όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού του 1953. Το όργανο της ΕΔΑ εξήρε την βουλγαρική νηφαλιότητα, παράγοντα που τον θεωρούσε ως λίαν σημαντικό για την σταθεροποίηση της Βαλκανικής⁴⁵¹.

Όπως είχε αναφερθεί στο Κεφάλαιο 1, τον Σεπτέμβριο του 1953 η Ελλάδα ήταν αποδέκτης μιας διπλωματικής “επίθεσης ειρήνης” εκ μέρους της Βουλγαρίας με πρωτοβουλία μάλιστα του ίδιου του πρωθυπουργού της, Βούλκο Τσερβένκωφ. Η ουσία αυτής της “επίθεσης ειρήνης” αφορούσε επισήμως την εκπεφρασμένη επιθυμία της Σόφιας να θέσει το ζήτημα της αποκατάστασης των σχέσεων Ελλάδας-ΛΔ Βουλγαρίας στα διπλωματικά πλαίσια του ΟΗΕ⁴⁵². Την ίδια στιγμή, που οι Έλληνες επίσημοι παρατηρούσαν με σκεπτικισμό τις βουλγαρικές αυτές κινήσεις (τις οποίες θεωρούσαν ως προσπάθεια της Σόφιας να μετριάσει τις συνέπειες από την σύμπτυξη του ελληνο-γιουγκοσλαβο-τουρκικού Βαλκανικού Συμφώνου), η ΕΔΑ σχολιάζε τις εξελίξεις θετικά, ως άλλη μια άλλη απτή απόδειξη των φιλειρηνικών προθέσεων της Σόφιας και του Ανατολικού συνασπισμού γενικότερα, και επομένως ως μια μεγάλη ευκαρία η οποία δεν πρέπει να χαθεί. Στις 10 Σεπτεμβρίου 1953, μία μέρα μετά την εθνική επέτειο της ΛΔ Βουλγαρίας (9η Σεπτεμβρίου, ημέρα της επικράτησης του Πατριωτικού Μετώπου) και τις φιλειρηνικές δηλώσεις του Βούλκο Τσερβένκωφ η *Αυγή* μεταφέρει στους αναγνώστες της το κείμενο των δηλώσεων του βούλγαρου πρωθυπουργού: *“[...] Τίποτε δεν δικαιολογεί, συνέχισε ο κ. Τσερβένκωφ, την εξακολούθησιν της σημερινής μορφή των σχέσεών μας με την Ελλάδα. Οι συνομιλίες για την ρύθμισιν ωρισμένων μεθοριακών ζητημάτων, αποδείχνουν την ανάγκη της ταχύτερης κατά το δυνατόν επαναλήψεως των διπλωματικών σχέσεων ανάμεσα στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία για το συμφέρον της ειρήνης στα Βαλκάνια. [...] Η Βουλγαρική κυβέρνηση επιθυμεί την ρύθμισιν των εκκρεμών ζητημάτων, που υφίστανται ανάμεσα στην Βουλγαρία και τις γειτονικές χώρες, Τουρκία, Ελλάδα και Γιουγκοσλαβία. Η χώρα μας δεν τρέφει εχθρικούς σκοπούς εναντίον οιοδήποτε. Επιθυμούμε να ζήσουμε με όλες τις γειτονικές χώρες εν πνεύματι καλής γειτονίας και είμεθα έτοιμοι να αρχίσουμε συνομιλίες μαζί τους*

⁴⁵⁰ *Αυγή*, “Στις 10 Ιουλίου αρχίζουν οι εργασίες της μικτής επιτροπής Ελλάδος-Βουλγαρίας”, 4 Ιουλίου 1953, σ. 4.

⁴⁵¹ *Αυγή*, “Αρχισαν οι εργασίες της μικτής ελληνοβουλγαρικής επιτροπής. Εξαίρεται η διαλλακτικότητα της βουλγαρικής κυβέρνησης”, 11 Ιουλίου 1953, σ. 4.

⁴⁵² *Αυγή*, “Επίσημη βουλγαρική αίτησις υπεβλήθη διά μέσου του ΟΗΕ προς την Ελλάδα. Η Βουλγαρία επιθυμεί την ταχείαν σύναψιν σχέσεων καλής γειτονίας”, 13 Σεπτεμβρίου 1953, σ. 6.

με βάσιν την αμοιβαίαν κατανόησιν. Σκοπός μας να καταστήσουμε τις σχέσεις μας, σχέσεις καλών γειτόνων [...]⁴⁵³”.

Μια τέτοια δήλωση υποδηλώνει σαφώς την επιθυμία ή ακόμη και την ανάγκη του Βούλγαρου πρωθυπουργού να πείσει τον αποδέκτη να προσέλθει ξανά στο τραπέζι των διμερών διαπραγματεύσεων. Το σημαντικότερο πάντως σημείο των δηλώσεων Τσερβένκωφ ήταν η επίσημη πλέον αναγνώριση εκ μέρους της Σόφιας της ύπαρξης ανοιχτών διμερών ζητημάτων (με πρώτο και κυριότερο εκείνο των πολεμικών επανορθώσεων).⁴⁵⁴. Είτε αυτό επρόκειτο για τακτικισμούς της Σόφιας⁴⁵⁵, είτε αποτελούσε μέρος μιας συνολικής στρατηγικής του Ανατολικού συνασπισμού, η ΕΔΑ και η *Αυγή* ήταν απόλυτα πεπεισμένες για την ειλικρίνεια των γειτόνων: “[...] Οι δηλώσεις αυτές του Βουλγάρου πρωθυπουργού, κατά τους πολιτικούς κύκλους, μαρτυρούν τον σαφή προσανατολισμό της γειτονικής χώρας προς την ειρήνη. Τονίζεται σχετικά ότι η χειρονομία αυτή του κ. Τσερβένκωφ αποτελεί συνέχεια προγενέστερων εκδηλώσεων και δεν μπορεί να προκαλέσει ούτε την παραμικρή αμφιβολία ή παρερμηνεία για τους πραγματικούς σκοπούς και επιδιώξεις της βουλγαρικής πολιτικής [...]⁴⁵⁶”.

Για την ΕΔΑ το κλειδί για τη συνέχιση και την εμβάθυνση της διαπραγματευτικής διαδικασίας άνηκε πλέον ξεκάθαρα στην ελληνική πλευρά και δη στην κυβερνητική πλειοψηφία του Ελληνικού Συναγερμού, η οποία όφειλε να ανταποκριθεί σε μια τέτοια πρωτοβουλία της βουλγαρικής πλευράς⁴⁵⁷. Η επιφυλακτικότητα της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στην βουλγαρική “επίθεση ειρήνης” και η προθεσή της να διαβουλευθεί πρώτα, ως όφειλε άλλωστε, με τους βαλκάνιους συμμάχους της (δηλαδή την Τουρκία και την Γιουγκοσλαβία, με τις οποίες ήταν σύμμαχες στα πλαίσια του Βαλκανικού Συμφώνου) σχολιάστηκε με σκεπτικισμό από την ΕΔΑ, η οποία διέκρινε μια εμφανή *απροθυμία* της Αθήνας να δώσει προτεραιότητα στον διμερή ελληνοβουλγαρικό

⁴⁵³ *Αυγή*, “ Η Βουλγαρία τείνει χείρα φιλίας και συνεργασίας προς την Ελλάδα”, 10 Σεπτεμβρίου 1953, σ. 1

⁴⁵⁴ *Αυγή*, “ Διεβιβάσθη χθες στην ελληνικήν κυβέρνησιν η βουλγαρική πρότασις”, 16 Σεπτεμβρίου 1953, σ. 4.

⁴⁵⁵ Η ΕΔΑ φαίνεται να αρνείται κατηγορηματικά τις συζητήσεις, που λαμβάνουν χώρα αυτή την περίοδο στους κυβερνητικούς και τους δημοσιογραφικούς κύκλους και σχολιάζουν την βουλγαρική “επίθεση ειρήνης” ως μια ένδειξη αδυναμίας της Σόφιας έναντι της ανάπτυξης του Βαλκανικού Συμφώνου. Για την Αριστερά, τέτοιες συζητήσεις δεν έχουν σκοπό πάρα μόνο να δηλητηριάσουν το διμερές κλίμα και να θέτουν συνεχώς εμπόδια στην ανάπτυξη μιας ειλικρινούς φιλίας: “[...] Το τελευταίο ενισχύεται και από τα σχόλια των εφημερίδων, τα οποία δεν βλέπουν στην βουλγαρική χειρονομία εκδήλωσιν φιλίας, αλλά ένδειξιν της αδυναμίας της Βουλγαρίας, η οποία προκύπτει από την ολοένα αυξανόμενη ενίσχυσιν της Βαλκανικής συμμαχίας. Είναι φανερόν ότι οι απόψεις αυτές, καθώς και άλλες, που εμφανίζουν την βουλγαρικήν, πρότασιν αόριστη, δεν συντελούν στη δημιουργία κλίματος καταλλήλου για την εξάλειψιν της εστίας αναταραχής στην περιοχή αυτή των Βαλκανίων. Είναι δε πολύ χαρακτηριστικόν ότι στη δημιουργία της ατμόσφαιρας αυτής τον συναγερμικό τύπο συναγωνίζονται οι εφημερίδες του Κέντρου, για να παράσχουν άλλη μια φορά ακόμα απτά δείγματα της ευθυγραμμίσεως της πολιτικής τους με την κυβερνητική πολιτική [...]”. *Αυγή*, 12 Σεπτεμβρίου 1953., σ. 1

⁴⁵⁶ *Αυγή*, “ Η Βουλγαρία τείνει χείρα φιλίας και συνεργασίας προς την Ελλάδα”, 10 Σεπτεμβρίου 1953, σ.1.

⁴⁵⁷ “[...] Κατά τους πολιτικούς παρατηρητάς το κείμενον και η διατύπωσις της βουλγαρικής προτάσεως επιτρέπουν κάθε αισιόδοξον πρόβλεψιν για την τελική τύχη της χειρονομίας της γειτονικής χώρας, υπό τον όρο, φυσικά, ότι και από την ελληνική πλευρά θα υπάρξη η ανάλογη κατανόησις. Η κυβερνητική αντιμετώπισις του ζητήματος μέχρι τη στιγμή δεν φαίνεται να διέπεται από το στοιχείο αυτό. Δεν αποκλείεται, όμως, κάτω από την πίεσιν του γενικού αισθήματος του λαού, καθώς και τις γενικές συνθήκες υφέσεως, που επικρατούν στις διεθνείς σχέσεις, η Κυβέρνησις να αναγκασθή να επιδείξη την επιβαλλόμενη κατανόησιν [...]”. *Αυγή*, 16 Σεπτεμβρίου 1953, σ. 4.

διάλογο. Παρακολουθώντας τις συζητήσεις σε κυβερνητικό επίπεδο όσο και στον χώρο του Τύπου η ΕΔΑ φαινόταν να δυσανασχετεί με ιδέες που κυκλοφορούσαν ένθεν κακείθεν, όπως το να τεθούν συγκεκριμένοι όροι και προϋποθέσεις στην Σόφια: “ [...] Από την κυβερνητική πλευρά, το θέμα της αποκαταστάσεως των διπλωματικών σχέσεων με την Βουλγαρία δεν παρουσίασε καμμία εξέλιξιν. Η Κυβέρνησις τηρεί επιφυλακτικότητα και επιμένει να μην εκδηλώσει σχετικά καμμία πρωτοβουλία, εφόσον δεν διεβιβάσθη επισήμως αίτησις για την επανάληψιν των διπλωματικών σχέσεων. Ενώ, όμως, η Κυβέρνησις είναι απολύτως συγκρατημένη, ο φιλικός της Τύπος διατυπώσει πληθώρα σχολίων γύρω από το όλο θέμα και δημιουργεί κλίμα ελάχιστα εποικοδομητικό για το αίσιον τέρμα του. [...] Κατά τους πολιτικούς κύκλους, η υποδοχή της βουλγαρικής χειρονομίας με την διατύπωσιν όρων, θεωρείται ο πιο ατυχής τρόπος αντιμετώπισεως του σοβαρού αλλά και λεπτού αυτού θέματος, γιατί αποδείχνει τουλάχιστον έλλειψιν προθυμίας από μέρους εκείνων, προς τους οποίους απευθύνεται η χειρονομία να επωφεληθούν της περιστάσεως για την ρύθμισιν του προβλήματος των Ελληνοβουλγαρικών σχέσεων. Ακριβώς με την απροθυμία αυτή εξηγείται και η διατύπωσις αξιώσεων να αποδείξει η Βουλγαρία ότι είναι πραγματικά ειλικρινής στις εκδηλώσεις της [...]”⁴⁵⁸.

Η κυβέρνηση Παπάγου δεν έδειχνε να ελκύεται από τις βουλγαρικές προτάσεις, προς μεγάλη απογοήτευση της ΕΔΑ. Την ίδια στιγμή ωστόσο, η Γιουγκοσλαβία είχε ανακοινώσει την αποδοχή βούλγαρου πρεσβευτή στο Βελιγράδι, γεγονός που σχολιάστηκε καυστικά από την Αριστερά όσον αφορά τη συνεχιζόμενη αρνητική στάση της Αθήνας. Η *Αυγή* κατηγορήσε την κυβέρνηση, ότι αρνείται να αποκομίσει ωφέλη για την χώρα από τις βουλγαρικές προτάσεις και το περιρρέον διεθνές κλίμα που συνέκλινε υπέρ της ειρηνικής συνύπαρξης, την ίδια στιγμή που άλλοι “βαλκάνιοι συνεταίροι” ακολουθούσαν πιο θετική πολιτική σε αυτό το ζήτημα: “[...] Η ελληνική κυβέρνηση δεν επωφελείται από την βουλγαρική φιλική χειρονομία, ενώ οι άλλοι βαλκάνιοι συνεταίροι σπεύδουν [...]”⁴⁵⁹. Στην ουσία, η ΕΔΑ κατέτεινε στην κατηγορία, ότι η κυβέρνηση του Συναγερμού θυσιάζει τα εθνικά συμφέροντα προς χάριν των συμφερόντων του ΝΑΤΟ και του Βαλκανικού Συμφώνου.

Οι θέσεις αυτές της ΕΔΑ στερούνταν εμφανώς της αναγκαίας σοβαρότητας και ρεαλισμού. Η ελληνική κυβέρνηση, κατ’ αρχήν, δεν μπορούσε να προχωρήσει σε μια ουσιαστική διαπραγμάτευση με τόσο ευρείς στόχους απροϋπόθετα, δίχως να έχει ικανοποιηθεί πρώτα σε κάποιο από τα προαπαιτούμενα που έθετε στην βουλγαρική πλευρά. Η Ελλάδα δήλωνε ότι αποδεχόταν την επανέναρξη του διμερούς διαλόγου υπό τον όρο, όμως, ότι θα επιλύονταν πρώτα τα εκκρεμή ζητήματα. Τα κυριότερα από αυτά ήταν το ζήτημα των επανορθώσεων και το ζήτημα της μείωσης του αριθμού των βουλγαρικών ενόπλων δυνάμεων βάσει των διατάξεων της Συνθήκης

⁴⁵⁸ *Αυγή*, “Η επιφυλακτικότης της ελληνικής κυβερνήσεως”, 11 Σεπτεμβρίου 1953, σ. 4

⁴⁵⁹ *Αυγή*, 12 Σεπτεμβρίου 1953, σ.1.

Ειρήνης του 1947. Η επιμονή στην ικανοποίηση των προαπαιτούμενων σχολιάστηκε από την πλευρά της ΕΔΑ με το επιπόλαιο σκεπτικό, ότι η κυβέρνηση Παπάγου ουσιαστικά αρνήθηκε τις επωφελείς βουλγαρικές προτάσεις, απλά το έκανε με τρόπο διπλωματικό, ώστε να μην αποκομίσει το πολιτικό κόστος μιας ανοιχτής άρνησης⁴⁶⁰.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει (Κεφάλαιο 2), οι προκαταρκτικές επαφές ανάμεσα στις δύο χώρες τελικά οδήγησαν σε διμερείς διαπραγματεύσεις, οι οποίες έλαβαν χώρα στο Παρίσι από το φθινόπωρο του 1953 έως τον Μάιο του 1954. Καρπός αυτής της διαδικασίας ήταν η εμπορική συμφωνία του Δεκεμβρίου 1953, η συμφωνία για την χάραξη της συνοριακής γραμμής (Δεκέμβριος 1953), καθώς και συμφωνία για την ανταλλαγή επιτετραμμένων (Μάιος 1954). Ιδιαίτερη μνεία στις μεταδόσεις και αναλύσεις της *Αυγής* γίνεται στην υπογραφή της συμφωνίας για τον επανακαθορισμό της μεθοριακής ζώνης (30 Δεκεμβρίου 1953) στη Θεσσαλονίκη⁴⁶¹. Με την υπογραφή των κειμένων τερματίστηκε τελικά μια εκκρεμότητα που είχε ταλανίσει τις δύο χώρες επί μία δεκαετία και πλέον. Η ΕΔΑ χαιρέτισε τις διμερείς συμφωνίες ως μια πολλή σημαντική εξέλιξη, καθώς αυτές δημιουργούσαν το έδαφος, πάνω στο οποίο μπορούσε να χτιστεί μια ποιοτική σχέση σεβασμού και αλληλοκατανόησης⁴⁶². Όχι μόνο αυτό, αλλά το γεγονός επίσης ότι το ζήτημα επιλύθηκε με εδαφικά ωφέλη για την Ελλάδα (καθώς εξασφάλισε την κυριαρχία της πάνω σε μέρος των επίδικων νησίδων του Έβρου)⁴⁶³, καταδείκνυε ότι η χρόνια στασιμότητα του ζητήματος και η παράταση της λύσης του ήταν περισσότερο τεχνητής φύσης. Θεωρούσε, δηλαδή, η ΕΔΑ ότι πολιτικοί κύκλοι των Αθηνών (σε συνεργασία ασφαλώς με τα συμμαχικά κέντρα) επιθυμούσαν την διατήρηση της έντασης στο νευραλγικό αυτό σημείο της βαλκανικής χερσονήσου για λόγους, οι οποίοι δεν είχαν να κάνουν με τις ανύπαρκτες (κατά την ΕΔΑ) επιθετικές προδιαθέσεις της Σόφιας. Σε σχόλιό της επί του ζητήματος, η *Αυγή* (19 Δεκεμβρίου 1953) τοποθετεί τόσο την συμφωνία για τις μεθοριακές γραμμές, όσο και τις συνεχιζόμενες ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις στην αρχή μιας νέας εποχής στις σχέσεις των δύο χωρών. Το αν τα νέα δεδομένα ευδοκιμούσαν και οι προσδοκίες επαληθεύονταν στην πράξη, ήταν ζήτημα της ειλικρινούς διάθεσης και των δύο πλευρών: “[...] *Η οριστική ρύθμιση των ζητημάτων σχετικά με τη συνοριακή γραμμή*

⁴⁶⁰ “[...] Σύμφωνα με νεότερες πληροφορίες, επιβεβαιώνονται όσα έγραψε η *Αυγή* στο φύλλο της Κυριακής, ότι δηλαδή η Ελληνική Κυβέρνηση δεν θα απορρίψει την βουλγαρική πρότασιν, αλλά για να την αποδοχή της θα θέση σαν προϋπόθεσιν την προηγούμενη ρύθμισιν των εκκρεμών ζητημάτων ανάμεσα στις δύο χώρες, καθώς και την ικανοποίησιν των ελληνικών αξιώσεων. [...] Με το πρίσμα αυτό στους πολιτικούς κύκλους αναφέρεται ότι η ελληνική απάντησις θα είναι διπλωματική. Θα ισοδυναμή δηλαδή με απόρριψιν της βουλγαρικής προτάσεως, χωρίς όμως να επισύρη και τις ευθύνες της απορρίψεως, εφόσον καταρχήν θα παρουσιάζεται σαν αποδοχή [...]”. *Αυγή*, “Η απάντησις της Ελλάδος στην βουλγαρική πρότασιν”, 15 Σεπτεμβρίου 1953.

⁴⁶¹ *Αυγή*, “Υπεγράφη στην Θεσσαλονίκη το τελικό πρωτόκολλο συνοριακής συμφωνίας Ελλάδας και Βουλγαρίας”, 31 Δεκεμβρίου 1953, σ.1

⁴⁶² *Αυγή*, “Σήμερα υπογράφεται στη Θεσσαλονίκη η οριστική συμφωνία με τη Βουλγαρία, 30 Δεκεμβρίου 1953, σ. 4.

⁴⁶³ Συγκεκριμένα, βάσει του πρωτοκόλλου μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας για το ζήτημα (στο οποίο κατέληξαν στα μέσα Δεκεμβρίου 1953 και υπογράφηκε τελικά επίσημα στα τέλη του μήνα) η Ελλάδα κατοχύρωσε την κυριαρχία της πάνω στις νησίδες “Α” και “Β”, καθώς και σε μέρος της νησίδας “Γ”. Βλ. *Αυγή*, “Η τύχη των τριών νησίδων του Έβρου”, 18 Δεκεμβρίου 1953, σ. 4.

πραγματοποιείται, ύστερα από την υπογραφή της εμπορικής συμφωνίας και ενώ στο Παρίσι συνεχίζονται οι διαπραγματεύσεις για την αποκατάσταση διπλωματικών σχέσεων ανάμεσα στις δύο χώρες. Πραγματοποιείται δηλαδή σε στιγμές αποφασιστικές για το μέλλον των δύο λαών και έρχεται να διαλύσει νέφη του παρελθόντος και να δημιουργήσει κλίμα πρόσφορο για την στενότερη προσέγγιση Ελλάδος και Βουλγαρίας. [...] Η προσέγγιση Ελλάδος και Βουλγαρίας θα πρέπει να κριθεί με γνώμονα το συμφέρον των δύο λαών και την ανάγκη το μίσος και η εχθρότητα να παραχωρήσουν την θέση τους στη συνεργασία και την αλληλοκατανόηση των λαών για το συμφέρον των χωρών τους και την κατοχύρωση της ειρήνης. Και από την πλευρά αυτή δικαίως χαιρετίζεται η μονογράφησις του ελληνο-βουλγαρικού πρωτοκόλλου σαν απαρχή ευτυχών εξελίξεων στην ιστορία των σχέσεων των δύο λαών [...]⁴⁶⁴.

Μετά το Δεκέμβριο του 1953 (και την υπογραφή της εμπορικής συμφωνίας και της συμφωνίας της για τη μεθοριακής ζώνης) οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν στο Παρίσι αμείωτες μέχρι τον Μάιο του 1954. Μπορεί οι επιτυχείς συμφωνίες του Δεκεμβρίου να ήταν εξόχως σημαντικές (ιδίως αν σκεφτούμε το άσχημο παρελθόν), τα εμπόδια, όμως, προς στην αποκατάσταση ήταν ακόμη ιδιαίτερα μεγάλα. Αυτό διαφαίνεται ασφαλώς και στο περιεχόμενο της τελικής συμφωνίας, η οποία κατέληξε στην ανταλλαγή επιτετραμμένων των δύο πλευρών με πολλά, όμως, ζητήματα ανοιχτά. Σε όλη αυτή την περίοδο, η *Αυγή* προεξοφλούσε την θετική έκβαση των διαπραγματεύσεων και αισιοδοξούσε για την πλήρη αποκατάσταση των σχέσεων. Ήδη από τον Ιανουάριο του 1954 η εφημερίδα θεωρούσε ως υπόθεση λίγων ημερών την ανακοίνωση της συμφωνίας⁴⁶⁵, η οποία ασφαλώς θα έπρεπε να καταλήξει και στην ανταλλαγή πρεσβειών⁴⁶⁶ ως επισφράγισμα του τερματισμού τη διμερούς καχυποψίας.

Η τελική συμφωνία (Μάιος 1954) ικανοποίησε την Ελλάδα στο αίτημά της για την βουλγαρική αποδοχή της ισχύος της Συνθήκης Ειρήνης του 1947, γεγονός που πρακτικά σήμαινε ότι η γείτων χώρα αναγνώριζε την υποχρέωση της καταβολής επανορθώσεων. Κατά την *Αυγή*, οι εξελίξεις δεν θα είχαν φτάσει σε αυτό το αποτέλεσμα δίχως την σαφή υποχωρητικότητα που επέδειξε η βουλγαρική πλευρά προκειμένου να ευοδωθούν οι προσπάθειες τόσων μηνών. Λίγες μέρες πριν από την επίσημη λήξη της διαδικασίας το όργανο Τύπου της ΕΔΑ εξέφρασε την ευχή η ελληνική κυβέρνηση να αποδεχθεί τις τελικές αντιπροτάσεις της βουλγαρικής πλευράς δίχως να προβάλλει

⁴⁶⁴ *Αυγή*, “Οι μεθοριακές διαφορές”, 19 Δεκεμβρίου 1953, σ.3.

⁴⁶⁵ *Αυγή*, “Θεωρείται ως βεβαία η συμφωνία στις συνομιλίες με την Βουλγαρία για την αποκατάσταση των σχέσεων”, 12 Ιανουαρίου 1954, σ. 4.

⁴⁶⁶ Σε άρθρο της *Αυγής* (16 Ιανουαρίου 1954) με τις εξελίξεις από το μέτωπο των ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων προαναγγέλλονται ανακοινώσεις των δύο κυβερνήσεων για την τελική αποκατάσταση των σχέσεων και την ανταλλαγή πρεσβευτών. Βλ. *Αυγή*, “Ανακοινούνται εντός των ημερών η συμφωνία για την αποκατάσταση των σχέσεων Ελλάδος-Βουλγαρίας. Συντόμως η ανταλλαγή πρεσβευτών”, 16 Ιανουαρίου 1954, σ. 4.

αδικαιολόγητες αντιρρήσεις⁴⁶⁷. Όταν τελικά ανακοινώθηκε η θετική κατάληψη των συνομιλιών (23 Μαΐου 1954) η ΕΔΑ το θεώρησε αυτό ως ένα πολύ θετικό βήμα, το οποίο μπορούσε να αποτελέσει μέρος ενός γενικότερου κύκλου διπλωματικών επαφών για την σταθεροποίηση της ειρήνης στον Βαλκανικό χώρο μακριά από τις λογικές της στρατιωτικοποίησης, όπως αυτές εκφράζονταν μέσα από την σύμπτυξη του Βαλκανικού Συμφώνου. Παρά τις σαφώς θετικές προβλέψεις της συμφωνίας, η ΕΔΑ δεν θεωρούσε ότι αυτή αποτελεί το τέλος της διαδρομής. Αντιθέτως, καλούσε την κυβέρνηση του Συναγερμού τόσο σε εμβάθυνση του διμερούς ελληνοβουλγαρικού πλαισίου όσο και σε ανάλογες πρωτοβουλίες με τους υπόλοιπους βαλκάνιους γείτονες (ιδίως με την Αλβανία): “[...] Αλλά μόνη της η συμφωνία δεν αρκεί για να επιφέρει τα προσδοκώμενα αγαθά αποτελέσματα . Χρειάζεται να γίνη πράξις. [...] Η συμφωνία που υπεγράφη, πρέπει να συνοδευθή και από ανάλογες συμφωνίες με τις άλλες Λαϊκές Δημοκρατίες, που όπως η Αλβανία και η Ρουμανία, δεν υστέρησαν σε εκδηλώσεις φιλίας προς την χώρα μας. Και αυτό θα είναι το δεύτερο βήμα στο οποίο επιβάλλεται να προχωρήσει η Κυβέρνησις [...]”⁴⁶⁸. Η ίδια θέση περί της αναγκαίας συνέχειας υπάρχει και κύριο άρθρο των ακριβώς επόμενων ημερών με τον εύγλωττο τίτλο “Η ειρήνη νικά τον πόλεμο”. Εκεί, η εφημερίδα εκφράζει την επιθυμία, όπως η ελληνοβουλγαρική συμφωνία να αποτελέσει το πρότυπο και για επόμενες τέτοιες ειρηνόφιλες πολιτικές πρωτοβουλίες. Παράλληλα, όμως, εκφράζει την ευχή, όπως η μείωση της έντασης στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο να βρει εφαρμογή και στο εσωτερικό πεδίο με την επιδίωξη της λήθης και της άρσης των μέτρων του Εμφυλίου Πολέμου: “[...] Και έχει ιδιαίτερη σημασία η υπογραφή της Ελληνοβουλγαρικής συμφωνίας. Γιατί αφορά το επίκεντρο, το κρίσιμο σημείο ενός από τα θέατρα του Ψυχρού Πολέμου. [...] Και πάνω στις υφιστάμενες διαφορές ανάμεσα στις δύο χώρες, η ίδια πολιτική εθεμελίωσε και ανέπτυξε την ατμόσφαιρα του Ψυχρού Πολέμου. Εκορύφωσε τον παροξυσμό της με επεισόδια σαν εκείνα των νησίδων του Έβρου. Εκαλλιεργούσε το μίσος και την εχθρότητα ανάμεσα σε δύο λαούς που αιώνες ζουν και μοχθούν στον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Και επροχωρούσε. [...] Ο Ελληνικός Λαός ιδιαίτερα, από την νέα αυτή πράξιν ειρήνης που προβάλλει στον Βαλκανικό ορίζοντα, αναμένει και αξιώνει ανάλογη αναθεώρησιν και στην εσωτερική πολιτική της χώρας. Γιατί, μια συνεπής ειρηνική εξωτερική πολιτική, μόνο σε μια πραγματική πολιτική εσωτερικής ειρηνεύσεως και ομαλότητος μπορεί να στηριχθή [...]”⁴⁶⁹.

⁴⁶⁷ “[...] η Βουλγαρική κυβέρνηση αποδέχεται ως ισχύουσας την συνθήκην ειρήνης και συμφωνεί, όπως εξοφλήση εντός οκταετίας το οφειλόμενον εις την Ελλάδα ποσόν εξ επανορθώσεων. [...] Κατά τις ίδιες πληροφορίες, η Βουλγαρία έδειξε υποχωρητικότητα και όσον αφορά στην διατύπωσιν της κοινής δηλώσεως και ιδιαιτέρως της παραγράφου που αναφέρεται στην διαδικασία για την παράδοση των Ελλήνων “ομήρων, αιχμαλώτων και παιδών”, που βρίσκονται στο έδαφός της [...]”. *Αυγή*, “Οι ελληνοβουλγαρικές διαπραγματεύσεις έφθασαν στο ουσιαστικό τους τέρμα”, 9 Μαΐου 1954, σ. 1.

⁴⁶⁸ *Αυγή*, “Η ελληνοβουλγαρική συμφωνία υπεγράφη. Αποφασιστική συμβολή στην κατοχύρωσιν της Ειρήνης στον Βαλκανικό χώρο”, 23 Μαΐου 1954, σ. 1.

⁴⁶⁹ *Αυγή*, “Η ειρήνη νικά τον πόλεμο”, 25 Μαΐου 1954, σ. 1.

Συγκεφαλαιωτικά, από την αρχή της διαδικασίας της ελληνοβουλγαρικής προσέγγισης η ΕΔΑ είχε ταχθεί με θέρμη υπέρ της πλήρους *άρσης* των διπλωματικών εμποδίων, που υπήρχαν μεταξύ των δύο χωρών. Υπό αυτό το πρίσμα, οι βουλγαρικές πρωτοβουλίες και ιδίως η βουλγαρική “επίθεση ειρήνης” (που εκδηλώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1953) παρουσιάστηκαν από τον Τύπο της ΕΔΑ ως ένα από δείγμα των φιλειρηνικών διαθέσεων της Σόφιας και του Ανατολικού συνασπισμού έναντι της Ελλάδας. Στον δρόμο για την επανέναρξη των συνομιλιών η ΕΔΑ καλούσε την κυβέρνηση του Ελληνικού Συναγερμού να προχωρήσει σε μια ειλικρινή συνεννόηση με την Σόφια θέτοντας ως κεντρικό στόχο την ανταλλαγή πρεσβευτών και την οριστική *άρση* του Βουλγαρικού Σχίσματος. Εάν μπορούμε να ξεχωρίσουμε ένα από τα επιχειρήματα της ελληνικής Αριστεράς πάνω σε αυτή τη φάση του ελληνοβουλγαρικού ζητήματος, σίγουρα είναι αυτό της *ιστορικής ευκαιρίας*, το οποίο η ελληνική κυβέρνηση όφειλε να εκμεταλλευθεί δίχως τις προκαταλήψεις και τα πάθη της πολεμικής δεκαετίας του 1940. Για να ενισχύσει το αφήγημα της μεγάλης ευκαιρίας, η ΕΔΑ προέβαλλε συχνά τα ωφέλη, που θα έπρεπε να αναμένει η Ελλάδα από μια αποκατάσταση των σχέσεων με τη Σόφια. Σε αυτά δεν περιλαμβάνονταν μόνο τα πρακτικά οφέλη από τη μείωση και την εξάλειψη των μεθοριακών επεισοδίων, αλλά κυρίως τα οικονομικά ωφέλη. Σαν παράδειγμα προβαλλόταν το ζήτημα των εμπορικών και οικονομικών ανταλλαγών, που μπορούσε να αναπτύξει η Ελλάδα με την Βουλγαρία (άλλωστε η περίοδος 1953-54 είναι εποχή “ανοίγματος” του ανατολικού εμπορίου της Ελλάδας), γεγονός που θα βοηθούσε στην προώθηση των ελληνικών προϊόντων σε νέες αγορές⁴⁷⁰. Και όμως, για την ΕΔΑ το σημαντικότερο δεν ήταν οι τεχνικές λεπτομέρειες μιας τυχόν συμφωνίας, όσο η απόδειξη ότι η εξωτερική πολιτική μέχρι του 1953 είχε στηριχθεί πάνω σε λάθους υπολογισμούς και προκαταλήψεις, και ως εκ τούτου ήταν επιτακτική η ανάγκη της αναθεώρησής της. Σε περίπτωση, που οι ελληνοβουλγαρικές συνομιλίες ευοδώνονταν, η ΕΔΑ θα δικαιωνότο και θα μπορούσε να ισχυριστεί βάσιμα πως οι θέσεις της περί ανάγκης συνολικής αναθεώρησης της εξωτερικής πολιτικής δεν ήταν ούτε “ξενόδουλες” και ξενοκίνητες αλλά σύμφωνες με τα εθνικά συμφέροντα της χώρας και απολύτως ρεαλιστικές. Για την ΕΔΑ η δικαίωση θα έρθει το 1964.

IV. Η ΕΔΑ απέναντι στην ομαλοποίηση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων (1963-64):

Όπως επισημάναμε στο Κεφάλαιο 2 αυτής της εργασίας, το 1964 αποτελεί το δεύτερο σημείο-τομή στις διμερείς σχέσεις Ελλάδας-Βουλγαρίας. Πράγματι, τον Ιούλιο του 1964 οι δύο χώρες προέβησαν σε υπογραφή ενός πακέτου δώδεκα συμφωνιών οι οποίες ουσιαστικά αναβάθμισαν τις

⁴⁷⁰ *Αυγή*, “Οι εμπορικές μας σχέσεις με τα Ανατολικά κράτη. Θα υπερισχύσει το εθνικό συμφέρον;”, 21 Μαΐου 1953.

διπλωματικές σχέσεις σε επίπεδο πρεσβευτών. Παρότι η τελική υπογραφή των συμφωνιών έλαβε χώρα επί κυβερνήσεως Ενώσεως Κέντρου και Γεωργίου Παπανδρέου, η διαδικασία είχε ξεκινήσει από την προηγούμενη χρονιά και πιο συγκεκριμένα από το καλοκαίρι του 1963. Τότε, επί υπηρεσιακής κυβέρνησης Πιπινέλη η βουλγαρική πλευρά είχε αποδεχθεί την ελληνική αντίληψη για την αναζήτηση μιας συνολικής λύσης των διμερών ζητημάτων (κυρίως οικονομικής υφής), γεγονός που θα δημιουργούσε ένα νέο πλαίσιο για την διμερή επαφή. Από αυτό το σημείο λοιπόν κρίνεται σκόπιμο να ξεκινήσει η παρουσίαση του πολιτικού λόγου της ΕΔΑ απέναντι σε αυτό το πολύ κρίσιμο διπλωματικό συμβάν του Ψυχρού Πολέμου. Είναι γεγονός, ότι την περίοδο 1963-64 ο πολιτικός λόγος και η ρητορική του κόμματος της ελληνικής Δημοκρατικής Αριστεράς κυριαρχείται από δύο βασικές θεματικούς άξονες: α) την εξέλιξη της ελληνικής πολιτικής κρίσης που ξεκινά από με την δολοφονία του Γρηγόρη Λαμπράκη (Μάιος 1963) και την πρώτη φυγή του Κωνσταντίνου Καραμανλή, για να καταλήξει στη θριαμβευτική επικράτηση της Ένωσης Κέντρου στις εκλογές του Φεβρουαρίου 1964. β) την έξαρση της κυπριακής κρίσης, η οποία ξεκινά το Δεκέμβριο 1963 με την υποβολή των δεκατριών σημείων του Προέδρου Μακαρίου, για να οδηγηθεί στην ραγδαία κλιμάκωση του καλοκαιριού 1964 με την απειλή της τουρκικής εισβολής να πλανάται πάνω από το νησί. Άλλωστε, το Κυπριακό ζήτημα αποτελούσε ένα από τα κυρίαρχα συνθήματα της ελληνικής Αριστεράς από την αρχή ακόμη της διεθνοποίησης της υπόθεσης (1954). Δεν είναι καθόλου υπερβολή η θέση που έχει καταγράψει η Αικατερίνη Λαμπρινού στην μελέτη της για την πολιτική και την ιδεολογία της ΕΔΑ (1956-67). Εκεί, η Λαμπρινού υποστηρίζει ότι η διαρκής κυπριακή κρίση βοηθούσε την ΕΔΑ να τονίσει τον πατριωτικό της χαρακτήρα αποκρούοντας παράλληλα τις κατηγορίες της συντηρητικής παράταξης περί ενός “ξενοκίνητου κόμματος”⁴⁷¹. Παρόλα αυτά, το ζήτημα των διαπραγματεύσεων Αθήνας-Σόφιας αποτελεί ένα πεδίο έντονου ενδιαφέροντος για την ελληνική Αριστερά, καθώς η ίδια από την αρχή του ζητήματος είχε τοποθετηθεί με θέρμη υπέρ της ειρηνικής επίλυσης των διαφορών με όλους του βαλκάνιους γείτονες και τώρα έβλεπε στην τελική κατάληξη του Ιουλίου 1964 την δική της προσωπική δικαίωση.

Ως προς την υπηρεσιακή κυβέρνηση Πιπινέλη, η πολιτική τοποθέτηση της ΕΔΑ ήταν εξ αρχής ξεκάθαρη: θεωρούσε δηλαδή ότι τουλάχιστον στα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής η κυβέρνηση αυτή αποτελούσε μια *συνέχεια* της αντίληψης που διακατείχε το καραμανλικό επιτελείο και τις κυβερνήσεις της ΕΡΕ της περιόδου 1956-63. Σύμφωνα με τη θεώρηση της ΕΔΑ, η κυβέρνηση Πιπινέλη χαρακτηρίζεται από την ίδια “ψυχροπολεμική εξωτερική πολιτική” και “αδυναμία εναρμόνισης με τις λογικές της Ύφεσης”, κατηγορίες που η ΕΔΑ προσήπτε στις κυβερνήσεις της

⁴⁷¹ Αικατερίνη Λαμπρινού, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά: πολιτική και Ιδεολογία (1956-1967)*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2015, σ. 252.

προηγούμενης περιόδου. Για αυτό το λόγο, η ΕΔΑ διά του επίσημου δημοσιογραφικού της οργάνου, της *Αυγής*, θα δώσει μεγάλη έμφαση στην συμφωνία μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής και Λαϊκής Δημοκρατίας Βουλγαρίας στις αρχές Ιουλίου 1963. Με αυτή τη συμφωνία οι δύο πλευρές προχωρούσαν στην επίλυση των οικονομικών τους διαφορών, οι οποίες χρονολογούνται στη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η αναγγελία του γεγονότος, όπως είπαμε και προηγουμένως προκάλεσε κλίμα αμηχανίας σε πολλούς κύκλους τόσο της κυβέρνησης Πιπινέλη όσο και σε κύκλους της απελθούσας κυβέρνησης της ΕΡΕ, οι οποίοι θεωρούσαν ότι η Ουάσινγκτων είχε προχωρήσει σε αυτή την κίνηση δίχως να υπολογίσει τις ελληνικές ευαισθησίες απέναντι σε αυτό ζήτημα. Αυτό το κλίμα της αμηχανίας δεν μπορούσε να μείνει ασχολίαστο από το κόμμα της ελληνικής Αριστεράς, η οποία σε όλη την περίοδο 1956-1963 είχε αναπτύξει συγκροτημένες θέσεις ως προς την ανάγκη απευθείας συνεννόησης με τη Σόφια. Την 5η Ιουλίου 1963 η *Αυγή* θα προτρέψει με καυστικό τρόπο τους ελληνικούς κυβερνητικούς κύκλους να ακολουθήσουν το παράδειγμα των ΗΠΑ και να φροντίσουν «για τα εθνικά συμφέροντα της Ελλάδας χωρίς να τα υποτάσσουν στην ιμπεριαλιστική πολιτική του ΝΑΤΟ»: «[...] *Είναι κομική η εξέγερσις των αστικών εφημερίδων για την...προδοσία των Αμερικανών, που ερρύθμισαν τις οικονομικές τους εκκρεμότητες με την Βουλγαρία εν αγνοία της κυβερνήσεως των Ερέδων. Οι Αμερικανοί δεν έκαναν τίποτε άλλο παρά να αντιληφθούν με ρεαλισμό τις διεθνείς εξελίξεις και να φροντίσουν για τα εθνικά τους συμφέροντα. Ας φροντίσουν τουλάχιστον τώρα οι κυβερνήσεις της χώρας να διδαχθούν από το παράδειγμα των μεγάλων “συμμάχων” και να φροντίσουν για τα εθνικά συμφέροντα της Ελλάδας χωρίς να τα υποτάσσουν στην ιμπεριαλιστική πολιτική του ΝΑΤΟ. Και αν νομίζουν, ότι οι Αμερικανοί τους επρόδωσαν, ας...προδώσουν επί τέλους κι αυτοί τους Αμερικανούς μια φορά, έστω και ανταποδοτικά. Όλο δηλαδή την Ελλάδα θα προδίδουν οι “εθνικόφρονες”;* [...]»⁴⁷². Με τον ίδιο καυστικό τρόπο σχολιάστηκε και η δήλωση Πιπινέλη, ότι σκοπεύει να συνεχίσει την πολιτική που είχε εγκαινιάσει στο υπουργείο Εξωτερικών έναντι της Βουλγαρίας ο Ευάγγελος Αβέρωφ ως υπουργός της ΕΡΕ. Παρά το γεγονός, ότι με αυτή του την αποστροφή ο υπηρεσιακός πρωθυπουργός εννοούσε προφανώς την ιδέα μιας συνολικής λύσης του ελληνοβουλγαρικού προβλήματος (προοπτική την οποία πρώτος είχε συλλογιστεί ο Ευάγγελος Αβέρωφ, όπως είδαμε στο Κεφάλαιο 2), η ΕΔΑ και η *Αυγή* επέμεναν ότι «[...] *Ο κ. Πιπινέλης επιμένει στην ψυχροπολεμική πολιτική έναντι της Βουλγαρίας [...]*»⁴⁷³.

Λίγες μέρες μετά την σύναψη της αμερικανο-βουλγαρικής συμφωνίας και ενώ η κυβέρνηση Πιπινέλη ανέμενε την απάντηση της Σόφιας ως προς την καταρχήν αποδοχή της προοπτικής μιας συνολικής λύσης, οι τρεις μεγάλες πυρηνικές δυνάμεις του Ψυχρού Πολέμου (ΗΠΑ, ΕΣΣΔ και

⁴⁷² *Αυγή*, “Η αμερικανο-βουλγαρική ρύθμισις”, 5 Ιουλίου 1963, σ. 5.

⁴⁷³ *Αυγή*, 5 Ιουλίου 1963, σ. 6.

Μεγάλη Βρετανία) προέβησαν σε μια συμφωνία, η οποία περιόριζε τις πυρηνικές δοκιμές (Limited Test Ban Treaty, Αύγουστος 1963). Το γεγονός αποτελούσε σημαντικό σημείο - καμπή της διεθνούς συνύπαρξης, ιδίως εάν σκεφτούμε ότι έλαβε χώρα λίγους μήνες μετά την κρίση της Κούβας (φθινόπωρο 1962). Το περιεχόμενο της συμφωνίας αυτής χαιρετίστηκε με θέρμη από την ΕΔΑ (“Εμονογραφήθη η συμφωνία για τις δοκιμές. Απαρχή γενικωτέρας συνεννόησης Ανατολής-Δύσεως”⁴⁷⁴). Σε ανακοίνωσή της για το γεγονός, η ΕΔΑ εκφράζει την πλέρια ικανοποίησή της, ενώ παράλληλα θα εκφράσει την ευχή της για εμπέδωση του πνεύματος της Ύφεσης μεταξύ των δύο Κόσμων του Ψυχρού Πολέμου: “[...] Η ΕΔΑ της οποίας η πολιτική απέβλεπε πάντοτε στην ενίσχυσιν της διεθνούς υφέσεως και συνεννόησης χαιρετίζει την μονογραφή του συμφώνου για την απαγόρευσιν των πυρηνικών δοκιμών που έγινε στη Μόσχα. Η ΕΔΑ ελπίζει ότι το σύμφωνο αυτό που απαλλάσσει την ανθρωπότητα από τους κινδύνους που αντιπροσωπεύει για την παγκόσμια υγεία η ραδιενέργεια, θα αποτελέσει στροφή στην διεθνή κατάστασι και ότι θα οδηγήσει σε μια νέα περίοδο συνεννόησης Ανατολικής και Δύσεως, στην λύσι όλων των ζητημάτων του ψυχρού πολέμου [...]”⁴⁷⁵). Όπως έχει καταγράψει επιτυχώς ο Λυκούργος Κουρκούβελας, η επίτευξη της Συμφωνίας συμβόλιζε την “οριστική χρεοκοπία της ψυχροπολεμικής πολιτικής των ΗΠΑ και το θρίαμβό της ύφεσης όπως την είχε προτάξει η πολιτική της ΕΣΣΔ”⁴⁷⁶. Είναι προφανές, ότι η ΕΔΑ επιθυμούσε να κεφαλαιοποιήσει τις εξελίξεις στα ζητήματα της Ύφεσης, τα οποία αποτελούσαν ένα από τα κυριότερα πολιτικά της προτάγματα από την εποχή ακόμη, που τα επίσημα κυβερνητικά κλιμάκια της ΕΡΕ την αντιμετώπιζαν με σκεπτικισμό και αμηχανία. Παρόλα αυτά, η συγκυρία του 1963 δεν ήταν δεκτική για τα υφesiaκά συνθήματα της Αριστεράς, όσο ήταν την περίοδο 1957-60, καθώς η αύξηση της επιρροής του ΚΚΕ στην χάραξη της γραμμής της ΕΔΑ (κυρίως μετά το Α' Συνέδριο της ΕΔΑ, 1959⁴⁷⁷) και η υιοθέτηση όλο και πιο φιλοσοβιετικών θέσεων⁴⁷⁸ σε πολλά ζητήματα είχαν δημιουργήσει την εντύπωση στους αντίπαλους κυβερνητικούς κύκλους, ότι το κόμμα (η ΕΔΑ κινείτο εντός του φιλοσοβιετικού μπλοκ. Ακόμη και κάτω από αυτά τα δεδομένα, η ΕΔΑ θεωρούσε

⁴⁷⁴ Αυγή, 26 Ιουλίου 1963, σ.1.

⁴⁷⁵ Αυγή, “Η ΕΔΑ χαιρετίζει την επίτευξιν συμφωνίας για τις δοκιμές”, 26 Ιουλίου 1963, σ. 5.

⁴⁷⁶ Λυκούργος Κουρκούβελας, *Η Ελλάς και το ζήτημα των πυρηνικών όπλων (1957-63)*, Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2011, σ. 227.

⁴⁷⁷ Ελένη Πασχαλούδη, “Το Α' Συνέδριο της ΕΔΑ”, *Καθημερινή*, 14 Ιουνίου 2015.

⁴⁷⁸ Τέτοια περίπτωση ήταν η στάση που τήρησε η ΕΔΑ κατά τη διάρκεια της Κρίσης του Βερολίνου (Αύγουστος 1961), που οδήγησε στην ανέγερση του Τείχους. Με δημοσίευμα της Αυγής στις 15 Αυγούστου 1961, η ΕΔΑ φάνηκε να υιοθετεί την θέση των Σοβιετικών πάνω στο ζήτημα: “[...] Η Ανατολική Γερμανία ανέλαβε μέτρα ελέγχου στα σύνορα των δύο Βερολίνων. Δυνάμεις της εγκαταστάθηκαν στα σύνορα των δύο Βερολίνων, για να σταματήσει η εκστρατεία ανωμαλίας, που έθεσε σε κίνδυνο την ειρήνη. Οι Δυτικοί απαντούν με απειλές και προκλήσεις που αύξησαν την ένταση [...]”. Σύμφωνα με τον Τάσο Τρίκκα, η υιοθέτηση εκ μέρους της ΕΔΑ θέσεων αρκετά κοντά στην αντίληψη των Σοβιετικών προξενούσε αντιδράσεις ακόμη και στο εσωτερικό του κόμματος. Φορείς αυτών των αντιδράσεων ήταν μέλη και στελέχη, που θεωρούσαν ότι έτσι δίνονταν επιχειρήματα στην αντίπαλη πλευρά (κυρίως της ΕΡΕ), προκειμένου να κατηγορήσει την ελληνική Αριστερά ως υπηρέτη ξένων συμφερόντων. Τάσος Τρίκκας, *ΕΔΑ: 1951-1967, το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, Τόμος Β' (*Η δεκαετία των Άκρων*), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2009, σ. 893.

ότι οι εξελίξεις στο διεθνές πεδίο μετά τον Αύγουστο 1963, καθώς και η προοπτική ήττας της δεξιάς παράταξης στις επόμενες εκλογές, δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις για μια αναθεώρηση της εξωτερικής πολιτικής της χώρας: “[...] Η Ελλάδα αποτέλεσε ένα από τα κυριότερα θύματα της πολιτικής του Ψυχρού Πολέμου. Με την υποστήριξη των υπερατλαντικών αντιδραστικών δυνάμεων, η έξαλλη Δεξιά επέβαλε στη χώρα το καθεστώς της, καθεστώς μισαλλάδοξο, εχθρικό σε κάθε ιδεά διεθνούς συνεργασίας. Ήδη, η αλλαγή της διεθνούς καταστάσεως θέτει το πρόβλημα της αναπροσαρμογής της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Προς ποίαν κατεύθυνση θα πρέπει να γίνη η αναπροσαρμογή αυτή; [...]”⁴⁷⁹.

Τις επόμενες ημέρες από τη Συμφωνία της Μόσχας, θα ακολουθήσει ένας διπλωματικός “πυρετός” προτάσεων από τη πλευρά της Μόσχας και του Ανατολικού συνασπισμού γενικότερα, για τη σύναψη ενός συμφώνου μη επίθεσης μεταξύ του NATO και του Συμφώνου της Βαρσοβίας, καθώς και επαναφορά από μεριάς της Σόφιας του ζητήματος επαναφοράς μιας βαλκανικής απύραυλης ζώνης⁴⁸⁰. Στο διάστημα Ιούλιος-Αύγουστος 1963 ο ραδιοφωνικός σταθμός της Σόφιας μέσα από σειρά εκπομπών του καλούσε τόσο την Αθήνα, όσο και την Τουρκία να έρθουν σε συνεννόηση με τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη, προκειμένου να καταστεί η Βαλκανική μία ζώνη δίχως πυρηνικά⁴⁸¹. Παράλληλα, στις αρχές Αυγούστου η βουλγαρική πλευρά θα φέρει το ζήτημα της απύραυλης βαλκανικής ζώνης στα πλαίσια συζήτησης του ΟΗΕ εκμεταλλευόμενη το ευνοϊκό πλαίσιο της διεθνούς συγκυρίας⁴⁸². Τέτοιες πρωτοβουλίες της Σόφιας παρουσιάζονταν από τη πλευρά της ΕΔΑ ως κινήσεις καλής θέλησης, οι οποίες αποδείκνυαν τις ειλικρινείς φιλειρηνικές προθέσεις τόσο της γειτονικής χώρας ειδικότερα όσο και συνολικά του ανατολικού συνασπισμού γενικότερα. Η κυβέρνηση Πιπινέλη, παρότι χαιρέτισε και αυτή τη σύναψη της Συμφωνίας της Μόσχας, δεν φάνηκε ενθαρρυντική απέναντι στις νέες προτάσεις του Ανατολικού συνασπισμού, ιδίως από τη στιγμή που και άλλες δυνάμεις της Δύσης, όπως η Γαλλία του Ντε Γκωλ⁴⁸³, δεν συμφωνούσαν στην υπογραφή ενός τέτοιου συμφώνου μη επίθεσης. Για την ελληνική Αριστερά, όμως, αυτό το γεγονός φανέρωνε απλώς την “εξάρτηση της Ελλάδας από τις Ηνωμένες Πολιτείες” και την επιμονή της ελληνικής κυβέρνησης στην άσκηση μιας ψυχροπολεμικής εξωτερικής

⁴⁷⁹ Αυγή, “Η εξωτερική πολιτική των χωρών του NATO”, 11 Αυγούστου 1963, σ. 3.

⁴⁸⁰ Σύμφωνα με την Αυγή που αναφέρεται στο γεγονός: “[...] Η βουλγαρική κυβέρνηση, με την ευκαιρία της υπογραφής της τριμερούς συμφωνίας για την αναστολή των πυρηνικών δοκιμών, εξέδωσε ανακοίνωσιν με την οποία καλεί τις βαλκανικές κυβερνήσεις να ευθυγραμμισθούν με τους πόθους των λαών να καταδείξουν την θέλησι προς συνεργασία για να καταστή η περιοχή των Βαλκανίων ζώνη ειρήνης και διεθνούς κατανοήσεως. Η συμφωνία που επετεύχθη στη Μόσχα, τονίζει η βουλγαρική ανακοίνωσις, δημιουργεί πιο ευνοϊκές συνθήκες προς μετατροπή των Βαλκανίων και της Μεσογείου σε αποπυρηνικοποιημένες ζώνες [...]”. Αυγή, “Η Βουλγαρία καλεί τις βαλκανικές κυβερνήσεις σε συνεργασία για δημιουργία απυραύλου ζώνης”, 30 Ιουλίου 1963, σ. 6.

⁴⁸¹ Αυγή, “Η Βουλγαρία καλεί την Ελλάδα σε συνεργασία προς μείωσιν της εντάσεως στην Βαλκανική”, 17 Αυγούστου 1963, σ. 6.

⁴⁸² Αυγή, “Η Βουλγαρία έφερε στον ΟΗΕ το θέμα της δημιουργίας απυραύλου ζώνης στα Βαλκάνια”, 14 Αυγούστου 1963, σ. 6.

⁴⁸³ Αυγή, “Οι αντιδράσεις εναντίον της υφέσεως. Τι κρύβεται πίσω από την άρνηση του Ντε Γκωλ να μετάσχη στην πυρηνική συμφωνία”, 4 Αυγούστου 1963, σ. 3.

πολιτικής απέναντι στις βαλκανικές χώρες.

Παρά την έντονη κριτική της ΕΔΑ απέναντι στους χειρισμούς της κυβέρνησης Πιπινέλη στο βουλγαρικό ζήτημα, μέσα στον Αύγουστο οι διμερείς συνομιλίες συνεχίστηκαν με κανονικό ρυθμό. Στα τέλη Αυγούστου η βουλγαρική πλευρά έδωσε την απάντησή της στις ελληνικές προτάσεις (οι οποίες αφορούσαν την εκπεφρασμένη από την εποχή του Ευάγγελου Αβέρωφ πρόταση για μια λύση-πακέτο) εκφράζοντας παράλληλα και δικά της πρόσθετες παρατηρήσεις. Τα πρόσθετα σημεία αφορούσαν την βουλγαρική πρόταση για εγκατάσταση στο έδαφός της σταθμών παρατήρησης, με σκοπό την αποφυγή μιας αιφνιδιαστικής επίθεσης. Ο μόνος όρος που τέθηκε από την βουλγαρική πλευρά ήταν η ταυτόχρονη εγκατάσταση τέτοιων σταθμών και στα εδάφη της Ελλάδας και της Τουρκίας⁴⁸⁴. Αναμφίβολα, μια τέτοια πρόταση αποτελούσε μέρος της συνολικής σταθεροποιητικής πολιτικής, που ήθελε να ακολουθήσει ο Βούλγαρος Πρόεδρος, Τοντόρ Ζίφκωφ, ο οποίος μετά την σταθεροποίησή του στην εξουσία (το 1962) επιθυμούσε να εφαρμόσει μια πολιτική, η οποία να στηρίζεται στην αποκλιμάκωση της έντασης και την εμπέδωση ενός κλίματος συνεργασίας στα Βαλκάνια (βλ. Κεφάλαιο 2). Ειδωμένη ως τέτοια, η πολιτική Ζίφκωφ αντιμετωπίστηκε από τα κλιμάκια της ΕΔΑ ως άλλη μία απόδειξη της ανυπαρξίας της “βουλγαρικής απειλής”, πάνω στην οποία είχε στηριχθεί η ελληνική εξωτερική πολιτική όλα τα τελευταία χρόνια, και ως μια χρεοκοπία των πολεμοκάπηλων κύκλων στο εσωτερικό της χώρας. Στον απόηχο των βουλγαρικών προτάσεων, η *Αυγή* σχολιάζει λίαν εγκωμιαστικά την νέα αυτή βουλγαρική πρωτοβουλία: “ [...] Η βουλγαρική προσφορά για εγκατάσταση σταθμών παρατήρησης στο έδαφός της, αποτελεί ασφαλώς τη σημαντικότερη εξέλιξη των ζητημάτων της Βαλκανικής κατά την τελευταία περίοδο. Ανοίγει αποφασιστικά το δρόμο για την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης ανάμεσα στους βαλκανικούς λαούς, εμπιστοσύνης με εγγυήσεις, θα έλεγε κανείς, εμπορικές. Κανείς καλόπιστος άνθρωπος δεν θα μπορούσε εύκολα να αποκρούσει τη βουλγαρική πρωτοβουλία. Πολύ περισσότερο στερείται βάσιμων επιχειρημάτων η ελληνική κυβέρνηση, για την οποία η μεγάλη αντίρρηση κατά της αποκαταστάσεως φιλικών ελληνοβουλγαρικών σχέσεων ήταν η δήθεν επιθετικότης της Βουλγαρίας. Ιδού, λοιπόν, ότι η “επιθετική” αυτή χώρα προσφέρεται να θέσει την “επιθετικότητά” της υπό τον έλεγχο των αντιπάλων. Τι καλύτερη λύσις;;; [...]”⁴⁸⁵.

Η ΕΔΑ στις αναλύσεις της δεν διαχώριζε τις εξελίξεις που λάμβαναν χώρα μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων του Ψυχρού Πολέμου (και προήγαγαν την Ύφεση) από την πολιτική των χωρών στις περιφέρειες της παγκόσμιας αναμέτρησης. Αντίθετα, διαβλέπει την μεγάλη ιστορική ευκαιρία που υπάρχει στα δεδομένα του 1963, καθώς έχουν προηγηθεί τόσο οι συμφωνίες για την πυρηνικές δοκιμές στη Μόσχα και η αμερικανοβουλγαρική ρύθμιση των διμερών οικονομικών

⁴⁸⁴ *Αυγή*, “Η Βουλγαρία δίνει το χέρι”, 25 Αυγούστου 1963, σ. 1.

⁴⁸⁵ *Αυγή*, “Η βουλγαρική πρότασις”, 25 Αυγούστου 1963, σ. 9.

εκκρεμοτήτων. Και τα δύο ιστορικά φαινόμενα δημιουργούν το κατάλληλο υφεσιακό πλαίσιο , ώστε οι δύο χώρες της Βαλκανικής να προχωρήσουν και αυτές σε μια διμερή ρύθμιση μιμούμενες το παράδειγμα των ισχυρών του Ψυχρού Πολέμου: “[...]Οι νέες βουλγαρικές φιλειρηνικές χειρονομίες δημιουργούν, χωρίς αμφιβολία, καινούργια κατάστασι στα Βαλκάνια, η οποία θα επηρεάση αποφασιστικά την κατάσταση στη νευραλγική αυτή περιοχή. Σημασία έχει ότι οι προτάσεις αυτές γίνονται σε μια εποχή διεθνούς υφέσεως, σε μια εποχή που από της πλευράς των δύο Μεγάλων Δυνάμεων, γίνεται διευρέυνση των μεταξύ Ανατολής και Δύσεως σχέσεων και καταβάλλεται προσπάθεια προς εξεύρεσι βάσεως προς εξομάλυνσι των διαφόρων προβλημάτων, που δημιουργούν την διεθνή έντασι. Επίσης, σημασία έχει το γεγονός, ότι οι βουλγαρικές πρωτοβουλίες γίνονται σε μια στιγμή, που οι αμερικανοβουλγαρικές σχέσεις βελτιώνονται [...]”⁴⁸⁶. Την ίδια οπτική και αντίληψη εκφράζει και η Επιτροπή για την Βαλκανική Συνεννόηση, η οποία ήταν φίλα προσκείμενη στην ΕΔΑ και μάλιστα την περίοδο 1963-64 πρόεδρός της ήταν ο συνεργαζόμενος με την ΕΔΑ Σταμάτης Μερκούρης (τρεις φορές εκλεγμένος βουλευτής με την ΕΔΑ τα έτη 1958, 1963, 1964). Με ανακοίνωσή της λοιπόν η τελευταία οργάνωση χαιρετίζει τις ευνοϊκές εξελίξεις στις σχέσεις μεταξύ των Μεγάλων εκφράζοντας παράλληλα την ευχή να μην χαθεί αυτή η πολύ θετική συγκυρία για την προώθηση της βαλκανικής συνεργασίας και συνύπαρξης: “[...] Η υπογραφείσα συμφωνία της Μόσχας η οποία αποτελεί το πρώτον σταθερόν βήμα διά την εξαφάνισιν του κινδύνου τον οποίον διέτρεξεν η ανθρωπότης εκ των πυρηνικών όπλων, η επανειλημμένως εκδηλωθείσα απόφασις της Σοβιετικής Ενώσεως, διά του πρωθυπουργού της κ. Χρουστσώφ, και πρόσκλησις αυτού προς τας Ηνωμένας Πολιτείας, όπως αμφότεροι εγγυηθούν την απύραυλον βαλκανικήν ζώνην, η καταβαλλόμενη επιτυχής προσπάθεια των Ηνωμένων Πολιτειών, διά την αποκατάστασιν των σχέσεων με τας βαλκανικάς χώρας και η ανάπτυξις αυτών εις τον οικονομικόν τομέα, η απάντησις η επιδοθείσα προς την ελληνικήν κυβέρνησιν εκ μέρους της βουλγαρικής και τέλος αι δηλώσεις του πρωθυπουργού ό,τι η απάντησις αυτή ενέχει “σοβαρά στοιχεία” συνεννοήσεως θα συντελέσουν εις την ειρηνικήν συνύπαρξιν των βαλκανικών λαών [...]”⁴⁸⁷. Η αναμενόμενη ελληνική απάντηση δόθηκε τελικά στα τέλη Αυγούστου-αρχές Σεπτεμβρίου 1963. Σε αυτές εμπεριείχετο η αποδοχή της επανέναρξης των διμερών διαπραγματεύσεων μέσα στον Σεπτέμβριο, κατ’ αρχήν στη Σόφια, με αίτημα να μεταφερθούν κατόπιν στην Αθήνα⁴⁸⁸. Το περιεχόμενο των συνομιλιών περιελάμβανε το σύνολο των ανοιχτών ζητημάτων, τα οποία θα ετίθεντο σε συζήτηση σε χρόνο παράλληλο. ⁴⁸⁹.

⁴⁸⁶ Αυγή, “Συνομιλίες Ελλάδος-Βουλγαρίας για την λύσιν των εκκρεμών ζητημάτων”, 27 Αυγούστου 1963, σ. 1.

⁴⁸⁷ Αυγή, “Οι εξελίξεις στην Βαλκανική και το Σύμφωνο ΝΑΤΟ-Βαρσοβίας θέμα κυβερνητικών συσκέψεων”, 30 Αυγούστου 1963, σ. 6.

⁴⁸⁸ Αυγή, “Οι ελληνοβουλγαρικές συνομιλίες (προς εξομάλυνσιν των σχέσεων των δύο χωρών) επαναρχίζουν εντός του μηνός”, 1 Σεπτεμβρίου 1963, σ. 10.

⁴⁸⁹ “[...] Με την απάντησιν, ως γνωστόν, προβλέπεται η επανάληψις των ελληνοβουλγαρικών συνομιλιών για το τρίτο δεκαήμερο του μηνός στη Σόφια. Οι συνομιλίες θα διεξάγοντο παράλληλως επί των διαφόρων θεμάτων (ρύθμισις υδάτων κοινών ποταμών, αποκατάστασις συγκοινωνιών και τηλεγραφικών-τηλεφωνικών επικοινωνιών,

Παρά την πρόοδο που συντελέστηκε, λόγω της προκήρυξης των εκλογών του Νοεμβρίου 1963), οι ελληνοβουλγαρικές συνομιλίες αναβλήθηκαν για αργότερα, όταν θα υπήρχε νέα κυβερνητική πλειοψηφία. Άλλωστε η περίοδος Νοέμβριος 1963-Φεβρουάριος 1964 με την κυπριακή κρίση του Δεκεμβρίου και την ανακήρυξη νέων εκλογών έφερε νέα δεδομένα στην εσωτερική πολιτική σκηνή και νέες προτεραιότητες στην εξωτερική πολιτική της χώρας. Επομένως, στο μεσοδιάστημα μεταξύ Νοεμβρίου 1963 και Φεβρουαρίου 1964 οι ελληνοβουλγαρικές συνομιλίες οδηγούνται σε προσωρινή διακοπή εν αναμονή των εξελίξεων και του σχηματισμού της νέας κυβέρνησης. Σε αντίστοιχη παύση οδηγείται και η δημοσιογραφική καταγραφή του ζητήματος από την *Αυγή*. Η επικράτηση της Ένωσης Κέντρου και του Γεωργίου Παπανδρέου στις εκλογές του Φεβρουαρίου 1964 (με συντριπτικό ποσοστό 52 %, που της εξασφάλιζε ευχέρεια κινήσεων έναντι της κριτικής των αντιπάλων της) ενεργοποίησε ξανά τις διαδικασίες των ελληνοβουλγαρικών συνομιλιών, καθώς όπως είδαμε, η κυβέρνηση του Κέντρου είχε στις προτεραιότητες της πολιτικής της την συνέχιση των διαπραγματεύσεων με τη Σόφια⁴⁹⁰.

Από αυτό το σημείο και μέχρι την επανέναρξη των ελληνοβουλγαρικών διαπραγματεύσεων (20 Απριλίου 1964) η *Αυγή* τοποθετούνταν σταθερά υπέρ της ταχείας διεκπεραίωσης της υπόθεσης. Στην σκέψη της η αποκατάσταση των σχέσεων με τη Σόφια ήταν ένα κατάλληλο *αντιστάθμισμα* στην κατάρρευση της ελληνοτουρκικής σχέσης λόγω των δικαιοδικών συγκρούσεων στην Κύπρο. Για αυτό το λόγο παρουσίαζε με ιδιαίτερως ενθουσιώδη πρωτοσέλιδα πρωτοβουλίες της Σόφιας, οι οποίες λογίζονταν ως κινήσεις καλής θέλησης εν αναμονή του νέου γύρου των διαπραγματεύσεων. Επίσης, υποστήριζε ότι η βουλγαρική πολιτική διαπνεόταν από ειλικρινή θέληση ειρηνικής συνύπαρξης με την Αθήνα δίχως τις προστριβές του παρελθόντος⁴⁹¹. Όχι μόνον αυτό, αλλά σε παράλληλο χρόνο δημοσίευε δηλώσεις επωνύμων στελεχών της Σόφιας, οι οποίοι με λόγο ήρεμο θεωρούσαν την παρούσα συγκυρία ως μια μεγάλη ευκαιρία όχι μόνο για τους δύο λαούς (Έλληνες και Βούλγαρους)⁴⁹², αλλά και για το σύνολο της βαλκανικής χερσονήσου. Για παράδειγμα, στις 7

αποζημιώσεις κλπ.), η δε υπογραφή των συμφωνιών θα γίνη για όλα τα θέματα ταυτόχρονα [...]. Βλ. *Αυγή*, “Επεδόθη χθες η ελληνική απάντησις στην Βουλγαρία”, 5 Σεπτεμβρίου 1963, σ. 6.

⁴⁹⁰ Σε αγόρευση του στη Βουλή κατά τη διάρκεια της συζήτησης επί των προγραμματικών δηλώσεων της νέας κυβέρνησης (τέλη Μαρτίου 1964), ο Ηλίας Ηλιού τάχθηκε υπέρ της απεμπλοκής της χώρας από επιθετικά σύμφωνα (ΝΑΤΟ), τα οποία (σύμφωνα με τον ίδιο) όχι μόνο τάσσονταν κατά της αυτοδιάθεσης της Κύπρου, αλλά έθεταν και σοβαρά εμπόδια στην διατήρηση της ειρήνης στα Βαλκάνια. Βλ. *Αυγή*, “Ο λόγος του κ. Ηλία Ηλιού”, 1 Απριλίου 1964, σ. 4.

⁴⁹¹ Λίγες μέρες μετά την εκλογική επικράτηση της Ένωσης Κέντρου (Φεβρουάριος 1964), η *Αυγή* φιλοξένησε δηλώσεις του προέδρου της Βουλγαρικής Επιτροπής Βαλκανικής Συνεννόησης, Σάββα Γκανόφσκι. Ο βούλγαρος διανοούμενος υποστήριζε ότι η στρατηγική της Επιτροπής για βαλκανική συνεννόηση είναι ταυτόσημη με την επίσημη πολιτική του Κομμουνιστικού Κόμματος Βουλγαρίας και της βουλγαρικής κυβέρνησης. Το βασικό του επιχείρημα ήταν, πως εφόσον οι δύο ηγέτιδες χώρες του Ψυχρού Πολέμου (ΗΠΑ και ΕΣΣΔ) ήρθαν σε συνεννόηση για το ζήτημα των πυρηνικών δοκιμών, τότε θα ήταν παράλογο δύο μικρά κράτη της διεθνούς περιφέρειας (Ελλάδα και Βουλγαρία) να μην πράξουν κάτι ανάλογο. *Αυγή*, “Μόνιμες σχέσεις καλής γειτονίας επιθυμεί η Βουλγαρία”, 19 Φεβρουαρίου 1964, σ. 1.

⁴⁹² Με αφορμή τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου 1964, η *Αυγή* δημοσίευσε μήνυμα του Ραδιοφωνικού Σταθμού της Σόφιας, το οποίο συνέδεε τον αγώνα του 1821 κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με την αναγκαιότητα της

Απριλίου 1964 η *Αυγή* δημοσίευσε συνέντευξη του βούλγαρου επιτετραμμένου στην Αθήνα, Μίντσεφ, σε αθηναϊκές εφημερίδες. Εκεί, ο βούλγαρος αξιωματούχος εξέφρασε την θέση, ότι “*η Βουλγαρία έχει την ειλικρινή επιθυμία, την καλή θέλησι και τον ρεαλισμό για την ρύθμιση των εκκρεμοτήτων που υπάρχουν με την Ελλάδα*”⁴⁹³. Παράλληλα, ο Μίντσεφ θεωρούσε ότι λόγω των ελληνικών εκλογών είχε χαθεί πολύτιμος χρόνος λόγω της παράτασης της διευθέτησης του ζητήματος, ο οποίος μέσα στα δεδομένα του 1964 όφειλε να επανακτηθεί. Ο συμβολισμός όλων των παραπάνω ήταν σαφής και αφορούσε το πάγιο αίτημα της ΕΔΑ για αναθεώρηση της εξωτερικής πολιτικής: Την ίδια στιγμή, που η σύμμαχος στο NATO (Τουρκία) απειλεί τα ελληνικά συμφέροντα στην Κύπρο, η Βουλγαρία αποτείνει χείρα φιλίας και ζητά αναθέρμανση των σχέσεων. Ως τέτοια κίνηση φιλίας παραδείγματος χάριν παρουσιάστηκε και η βουλγαρική απόφαση για μείωση των στρατιωτικών δαπανών κατά 10% , μια ανακοίνωση η οποία συνέπεσε σκοπίμως χρονικά με την έκδοση του κοινού ανακοινωθέντος για την επίσημη έναρξη των συνομιλιών στις 20 Απριλίου. Η *Αυγή* χαιρέτισε αυτή τη χειρονομία των Βουλγάρων παρουσιάζοντάς της ως “σημαντική συμβολή στην υπόθεσι της υφέσεως και της ειρήνης”. Στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας υπήρχε ειδικό σχόλιο για την ανάγκη προώθηση της ειρήνης στον πολύπαθο χώρο της Βαλκανικής: “[...] Ο ελληνικός λαός, όπως και ο βουλγαρικός, αλλά και οι λαοί των άλλων βαλκανικών χωρών, περιμένουν με εξαιρετικό ενδιαφέρον έναρξι των διαπραγματεύσεων, η επιτυχής έκβασις των οποίων θα συντελέση στην αποκατάστασι των σχέσεων μεταξύ των δύο γειτονικών χωρών, αλλά και γενικότερα στην δημιουργία κλίματος υφέσεως και ειρήνης στα Βαλκάνια [...]”⁴⁹⁴.

Η θετική κατάληξη της διαπραγματεύσης με τη Σόφια ανακοινώθηκε επισήμως στις 30 Ιουνίου 1964, οπότε και έγινε γνωστό ότι οι δύο πλευρές έφθασαν σε ένα επιθυμητό αποτέλεσμα και ότι η υπογραφή των συμφωνιών επίκειται μέσα στις επόμενες μέρες. Εκείνη την ημέρα η *Αυγή* κυκλοφόρησε με ένα πανηγυρικό πρωτοσέλιδο, το οποίο προεξοφλούσε πως “*η χώρα μας επανασυνδέεται με τον βαλκανικό της κορμό από τον οποίο την είχε αποκόψει η ψυχροπολεμική πολιτική του από βορρά κινδύνου*”. Η προοπτική του τερματισμού μιας ιστορικής διαφοράς εκφράζεται και σε κύριο άρθρο εκείνης της ημέρας με τον δηλωτικό τίτλο “Ένα μεγάλο βήμα”. Εκεί, η εφημερίδα τοποθετεί τις συμφωνίες του Ιουλίου σε ένα κύκλο παρόμοιων τέτοιων κινήσεων, που πρέπει να πραγματοποιηθούν, προκειμένου τα θετικά αποτελέσματα να αποκτήσουν μια πιο στέρεη βάση και να επεκταθούν και στις υπόλοιπες χώρες της Βαλκανικής. Άλλωστε, εφόσον τα κυριότερα προβλήματα της χώρας τοποθετούνταν στις σχέσεις της με την Βουλγαρία,

---

βαλκανικής συνεργασίας προσαρμοσμένη στα δεδομένα του 1964: “[...] Ο ραδιοφωνικός σταθμός της Σόφιας σε εκπομπή του υπεγράμμισε ότι οι παραδόσεις συνεργασίας, που άφησαν οι αγωνιστές του 1821, με τις κοινές επιδιώξεις τους πρέπει να βρουν την έκφρασί τους στη συνεργασία των δύο χωρών που θα είναι προς όφελος των Βαλκανίων [...]”. *Αυγή*, “Φιλειρηνικό πνεύμα στις βαλκανικές χώρες”, 26 Μαρτίου 1964, σ. 1.

⁴⁹³ *Αυγή*, “Βουλγαρία: Ειλικρίνεια, καλή θέλησις, ρεαλισμός”, 7 Απριλίου 1964, σ.1.

⁴⁹⁴ *Αυγή*, “Η Βουλγαρία μειώνει 10% τις στρατιωτικές δαπάνες”, 25 Μαρτίου 1964, σ.1.

μετά την επίλυσή τους δεν υπήρχε λόγος να μην υπάρξουν ανάλογες πρωτοβουλίες και με τα υπόλοιπα σοσιαλιστικά κράτη της Βαλκανικής (όπως τη Ρουμανία ή ακόμη και τη Αλβανία). Ως τέτοιες κινήσεις, η εφημερίδα προτείνει την ταυτόσημη πρόταση της Ρουμανία (που εκφράστηκε πρώτη φορά την περίοδο 1957-58) για την δημιουργία μιας απύραυλης Βαλκανικής: “[...] *Η ελληνοβουλγαρική έντασις, με τις εσωτερικές για την χώρα μας αντιδημοκρατικές προεκτάσεις της, απηχούσε τις συνθήκες του Ψυχρού Πολέμου. Η αποκατάστασις των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων εκφράζει την ανάγκη για μια εποχή ειρήνης και δημοκρατίας. Μπορεί να γίνη η αρχή μιας νέας σελίδας στην ιστορία των Βαλκανίων [...] Ότι το βήμα αυτό, που έγινε, το μεγάλο, δεν πρέπει να μείνη δίχως συνέχεια. Ότι η ελληνική πλευρά πρέπει να αξιοποιήση στο έπακρο τις προτάσεις και τις χειρονομίες καλής θελήσεως που υπάρχουν στην στάσι των βαλκανικών γειτόνων της [...]*”⁴⁹⁵. Στο ίδιο πνεύμα ήταν και η ανακοίνωση που εξέδωσε η Εκτελεστική Επιτροπή της ΕΔΑ μία ημέρα μετά την ανακοίνωση της επίτευξης συμφωνίας. Το επίσημο κείμενο κατέγραφε ως *ορόσημο* στην μεταπολεμική βαλκανική ιστορία τις ελληνοβουλγαρικές συμφωνίες, οι οποίες όμως όφειλαν να βρουν παρόμοια συνέχεια, έτσι ώστε να εμπλουτιστούν και να αποτελέσουν το μοντέλο γύρω από το οποίο θα χτιστούν οι διπλωματικές σχέσεις της Ελλάδας και με τις υπόλοιπες χώρες των Βαλκανίων. Παράλληλα, για την ΕΔΑ η θετική κατάληξη της διαπραγματεύσεως αποδείκνυε περίτρανα την κατάρρευση του δόγματος του “από βορράν κινδύνου”, το οποίο κάτω από τις νέες εξελίξεις δεν είχε πια καμμία ουσία και περιεχόμενο. Άλλωστε, οι δραματικές εξελίξεις στο μέτωπο του Κυπριακού (το καλοκαίρι του 1964 το φάσμα της τουρκικής απόβασης ήταν απειλητικό πάνω από την Μεγαλόνησο) βοηθούσαν εργαλειακά σε αυτό το επιχείρημα⁴⁹⁶. Ταυτόχρονα, η ΕΔΑ εξέφραζε την πεποίθηση, ότι μαζί με το δόγμα του “από βορράν κινδύνου” κατέρρεε και η πολιτική της εσωτερικής επιβολής έναντι της Αριστεράς, η οποία επί χρόνια είχε στηριχθεί πάνω ακριβώς σε αυτές τις θεωρήσεις:

“[...] Η εκκρεμότητα των σχέσεων της χώρας μας με την Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, που διαρκούσε 20 χρόνια μετά την λήξι του πολέμου, παρετείετο σκοπίμως από τις κυβερνήσεις της αντιδραστικής Δεξιάς, για να επικαλούνται τον “από βορρά κίνδυνο”, για να αντλούν προσχήματα για την άσκηση

⁴⁹⁵ Αυγή, “Ένα μεγάλο βήμα”, 30 Ιουνίου 1964, σ. 1.

⁴⁹⁶ Αυτή είναι η θέση που υποστηρίζει και η Αυγή στις 2 Ιουλίου 1964 σε έναν απολογισμό των συμφωνιών και σε μια ανάλυση της διεθνούς σημασίας τους. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, η ένταση στην Κύπρο και η αντιμαχία με την Τουρκία για το ζήτημα είχαν οδηγήσει σε μια τελμάτωση τις διεθνείς σχέσεις της χώρας, καθώς φαινόταν ότι η ένταξη της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ δεν μπορούσε να προστατεύσει τα εθνικά δίκαια. Αυτό το κενό, που δημιουργήθηκε στην εξωτερική πολιτική της χώρας, ήρθαν να καλύψουν οι ελληνοβουλγαρικές συμφωνίες, οι οποίες εδύναντο κάτω από προϋποθέσεις να επανασυνδέσει τη χώρα με την βαλκανική χερσόνησο: “[...] (οι συμφωνίες που επετεύχθησαν στη Σόφια) ενισχύουν την διεθνή θέση της χώρας μας σε μια στιγμή που, λόγω του Κυπριακού, η κρίσις με την Τουρκία οξύνεται και οδηγεί στην χρεωκοπία ολόκληρο το σύστημα των διεθνών μας σχέσεων [...]”. Αυγή, “Η συμφωνία”, 2 Ιουλίου 1964, σ. 1.

ψυχροπολεμικής εξωτερικής πολιτικής και την εφαρμογή αστυνομικών μεθόδων διακυβερνήσεως στο εσωτερικό. Η συμφωνία που επτεύχθη είναι ένα επί πλέον δείγμα του αστήρικτου αυτής της πολιτικής, που εμπνέουν οι ιμπεριαλιστές και της ανάγκης να εγκαταλειφθή, όταν μάλιστα τόσο έχει βλάψει την χώρα μας [...]⁴⁹⁷”.

Η σημασία των συμφωνιών του Ιουλίου 1964 τονίζεται συχνά από τα στελέχη της ΕΔΑ όχι μόνο ως μια τομή στην εξωτερική πολιτική της χώρας, αλλά και ως μια διαφοροποιητική βάση σε σχέση με την εποχή της Ε.Ρ.Ε (1956-63). Λίγες μόλις ημέρες μετά την υπογραφή των επίσημων κειμένων, ο πρόεδρος της ΕΔΑ, Ιωάννης Πασσαλίδης, σε συνέντευξή του στον *Ταχυδρόμο του Βόλου* κατέταξε την ελληνοβουλγαρική προσέγγιση στις θετικές κινήσεις της πρώτης περιόδου της Ενώσεως Κέντρου, οι οποίες όμως όφειλαν να βρουν συνέχεια τόσο στα ζητήματα εξωτερικής πολιτικής (όπως στο φλέγον ζήτημα του Κυπριακού), όσο και στα ζητήματα του εσωτερικού εκδημοκρατισμού : “[...] *Η κυβέρνηση της Ε.Κ. επραγματοποίησε θετικά βήματα σε ορισμένους τομείς. Πρόσφατα θετικά βήματα είναι η στάσις της έναντι των πιέσεων των Αμερικανών για το Κυπριακό, καθώς και οι ελληνοβουλγαρικές συμφωνίες. [...] Το έργο της αναμφισβήτητα θα ήταν θετικότερο αν η κυβέρνηση επραγματοποιεί καταρχήν τις προεκλογικές της επαγγελίες, στο σύνολό του, ιδιαίτερα σε ότι αφορά τον τομέα της αποκαταστάσεως και της στερεώσεως της Δημοκρατίας* [...]”⁴⁹⁸. Βλέπουμε και εδώ λοιπόν, ότι στην πολιτική σκέψη της ΕΔΑ η σχέση μεταξύ μιας πιο ανεξάρτητης εξωτερικής πολιτικής (ανεξάρτητης σε σχέση με τις επίσημες συμμαχικές πολιτικές) και της χαλάρωσης των περιοριστικών μέτρων είναι αλληλένδετη, καθώς για την ελληνική Αριστερά τα βασικά προβλήματα της χώρας ξεκινούσαν από την εξάρτηση της χώρας από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και τα λοιπά συμμαχικά κέντρα της Δύσης (όπως η Δυτική Γερμανία). Η έκδοση του κοινού ανακοινωθέντος⁴⁹⁹ μεταξύ των δύο πλευρών (Σεπτέμβριος 1964) και η ρητή δέσμευση της βουλγαρικής πλευράς⁵⁰⁰, ότι η ΛΔ Βουλγαρίας δεν είχε πλέον καμμία επιθετική πρόθεση έναντι της Ελλάδας, δεν ήταν απλώς ένα πολύ μεγάλο διπλωματικό γεγονός. Για την ΕΔΑ ήταν η δικαίωση μιας συνεχούς πολιτικής υπέρασπισης της σοσιαλιστικής Βουλγαρίας από τους εν Ελλάδι διαμορφωτές της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Στα γεγονότα του 1964 η ΕΔΑ έβλεπε τη δυνατότητα επιβεβαίωσης των πολιτικών της συνθημάτων για χαλάρωση των δεσμών με τις δυτικές Δυνάμεις (οι οποίες άλλωστε είχαν αποτύχει να επιλύσουν το Κυπριακό) και την έναρξη μιας νέας πολυδιάστατης εξωτερικής πολιτικής συνεργασίας με την βαλκανική

⁴⁹⁷ *Αυγή*, “ΕΔΑ:θετικώτατο επίτευγμα η συμφωνία”, 1 Ιουλίου 1964, σ. 1.

⁴⁹⁸ *Αυγή*, “Δισταγμοί-Ταλαντεύσεις”, 19 Ιουλίου 1964, σ. 1.

⁴⁹⁹ *Αυγή*, “Τερματίζονται σήμερα οι ελληνοβουλγαρικές συνομιλίες της Σόφιας με την έκδοσιν κοινού ανακοινωθέντος”, 29 Σεπτεμβρίου 1964, σ. 8.

⁵⁰⁰ *Αυγή*, “Ζίφκωφ: Καμμία εδαφική διεκδίκησις”, 26 Σεπτεμβρίου 1964, σ. 1.

ενδοχώρα, από την οποία η Ελλάδα είχε αποκοπεί διπλωματικά μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου το 1945.

Συμπερασματικά, η ΕΔΑ χαιρέτισε με θέρμη την κατάληξη του Ιουλίου 1964, η οποία ήρθε σε μια ιστορική στιγμή, κατά την οποία πάγιες θέσεις και προτάσεις της Αριστεράς φαίνονταν να δικαιώνονται. Η ισχυρή πολιτική πρωτοβουλία της Ένωσης Κέντρου και η αμοιβαία αποδοχή της Ύφεσης ήταν παράγοντες, οι οποίοι αξιολογούνταν από την ίδια την ΕΔΑ ως λίαν σημαντικοί για την διεκπεραίωση της υπόθεσης. Συμπληρωματικά βοηθούσε η απομάκρυνση από την εξουσία της συντηρητικής παράταξης (ΕΡΕ), η οποία (κατά την ΕΔΑ) στην πολύχρονη πολιτική της κυριαρχία έδειξε χαρακτηριστική αδυναμία (ή μάλλον στείρα άρνηση) να οδηγήσει τις εξελίξεις προς την κατάληξη που έλαβαν το 1964. Ο λόγος ήταν οι στενοί της δεσμοί με τις πλέον σκληροπυρηνικές πολιτικές του Ψυχρού Πολέμου, οι οποίες όμως φάνηκε να ηττώνται μετά την Κρίση των Πυραύλων της Κούβας. Επομένως, η πτώση της ΕΡΕ το 1963 ήταν η απαραίτητη εξέλιξη, που απελευθέρωσε την εξωτερική πολιτική της χώρας από τις λογικές της καχυποψίας και της έντασης. Σε ένα γενικότερο πλαίσιο, οι ελληνοβουλγαρικές συμφωνίες του 1964 αποτελούσαν δικαίωση γενικά για τον ανατολικό συνασπισμό, ο οποίος (κατά την ΕΔΑ) ήταν ο κυριότερος φορέας των ειρηνόφιλων πολιτικών. Πάνω από όλα, στα γεγονότα του 1964 φάνηκε να επιβραβεύεται η Ύφεση ως ένα κυρίαρχο πλέον φαινόμενο στις σχέσεις μεταξύ των δύο συνασπισμών. Η ΕΔΑ θεωρούσε, ότι το μοντέλο των ελληνοβουλγαρικών συμφωνιών μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και με τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη. Ωστόσο, ο αρχικός ενθουσιασμός της ΕΔΑ δεν φάνηκε να δικαιώνεται από τις εξελίξεις των αμέσως επόμενων ετών, καθώς η ελληνοτουρκική ρήξη στην Κύπρο δεν οδήγησε αυτόματα σε πλήρη εξομάλυνση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων. Η συνολική βαλκανική πολιτική, η στερεωμένη πάνω στις λογικές της πολυμερούς συνεργασίας, είναι ένα φαινόμενο, που θα αναβιώσει μετά την Μεταπολίτευση και το “βαλκανικό άνοιγμα” του 1974-76.

Επίλογος

Πολλά και ποικίλλα είναι τα τελικά συμπεράσματα από τη μελέτη του πολιτικού λόγου της Ε.Δ.Α απέναντι στο “βουλγαρικό ζήτημα”, της εικόνας δηλαδή της νέας Βουλγαρίας μετά το 1944 και της ακανθώδους πορείας των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων στην πορεία της μεταπολεμικής εποχής από την εποχή της πλήρους ψυχρότητας μεταξύ των δύο γειτόνων μέχρι την σταδιακή εξομάλυνση. Η Ε.Δ.Α ως κόμμα που δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία του εξόριστου Κ.Κ.Ε παρέμεινε τουλάχιστον έως τα μέσα της δεκαετίας του 1960 ένας πολιτικό φορέας, στον οποίο το κομμουνιστικό στοιχείο μπορεί να μην ήταν πάντα κυρίαρχο, σίγουρα όμως είχε μια ισχυρή επιρροή. Πρέπει να ληφθεί υπ’ όψιν ότι η εξεταζόμενη περίοδος φθάνει έως το 1964, μια εποχή δηλαδή κατά την οποία δεν είχαν ακόμη παρουσιαστεί εξολοκλήρου ούτε οι διαλυτικές τάσεις που οδήγησαν στη διάσπαση του Κ.Κ.Ε (12η Ολομέλεια, Φεβρουάριος 1968) ούτε οι τάσεις του ευρωκομμουνισμού λόγω επέμβασης της Μόσχας στην Πράγα το 1968 προς ανατροπή της μεταρρυθμιστικής κυβέρνησης της Τσεχοσλοβακίας. Το τελευταίο κρίνεται ως στοιχείο λίαν σημαντικό, εφόσον μεγάλες μερίδες που εντάχθηκαν στην Ε.Δ.Α την “σύντομη δεκαετία” του 1960 έσπευσαν να ενταχθούν σε αυτό το νέο μοντέλο σκέψης του αριστερού και κομμουνιστικού κινήματος. Επομένως, η ευνοϊκή στάση της ΕΔΑ προς τις Ανατολικές χώρες (με την εξαίρεση της Γιουγκοσλαβίας λόγω της ιδιότυπης φυσιογνωμίας του τιτοϊκού καθεστώτος και των ασταθών σχέσεων του με τις χώρες του ανατολικού μπλοκ) ήταν ο βασικός άξονας που διέτρεχε όλον τον πολιτικό λόγο της Ε.Δ.Α σε όλη την διάρκεια της περιόδου, που μελετούμε.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, η Βουλγαρία ως Λαϊκή Δημοκρατία είχε μια βαρύνουσα σημασία στο όλο σοσιαλιστικό οικοδόμημα, που είχαν ως πρότυπό της οι ιθύνοντες της ΕΔΑ. Το καθεστώς της Σόφιας ίσως αποτελούσε τον πλέον σημαντικό παράγοντα στην βαλκανική χερσόνησο για την Σοβιετική Ένωση. Αυτό στοιχειοθετείται τόσο από την ισχυρή νομιμοποίηση, που είχε το σοσιαλιστικό καθεστώς της Βουλγαρίας λόγω των ιδιαίτερων κοινωνικών συνθηκών της χώρας δεκαετίες πριν τον πόλεμο, όσο και από τα ισχυρά αισθήματα ρωσοφιλίας, που είδαμε ότι διακατείχαν το σύνολο του πληθυσμού. Όχι μόνον αυτό, αλλά η Σόφια, τόσο στην δύσκολη δεκαετία του 1950 όσο και μετά την σταθεροποίηση του Ζίβκωφ στην εξουσία (αρχές δεκαετίας του 1960), παρέμενε ο πιο πιστός σύμμαχος της Μόσχας σε αυτή την ευαίσθητη απόλειξη της βαλκανικής χερσονήσου, γεγονός που αποδεικνύεται από την “νομιμοφροσύνη” που επέδειξε απέναντι στις κυριότερες επιλογές του μεγάλου επαναστατικού κέντρου. Τόσο κατά την περίοδο της “αποσταλινοποίησης”, όσο και αργότερα, όταν ακολούθησε τους Σοβιετικούς επί ηγεσίας Λεονίντ Μπρέζνιεφ στην επέμβαση στην Τσεχοσλοβακία (καλοκαίρι 1968), εγγχείρημα στο οποίο

σημαντικές σοσιαλιστικές χώρες είχαν αντιδράσει ανοιχτά, η Σόφια απέδειξε, ότι μετά και την αλβανική αποξένωση από την Μόσχα και την προβληματική και ασταθή σχέση με την Γιουγκοσλαβία, αλλά και την σταδιακή τάση της Ρουμανίας για απεξάρτηση, αποτελούσε τον μοναδικό εν δυνάμει σταθερό σύμμαχο, στον οποίο μπορούσε η Μόσχα να στηρίξει την πολιτική της. Οπότε, ως πιστός σύμμαχος της ΕΣΣΔ δεν μπορούσε παρά να παρουσιάζεται στα κείμενα και στις πολιτικές θέσεις της ΕΔΑ (ως πολιτικού φορέα, που αποτελούσε τη μετωπική οργάνωση ενός κομμουνιστικού κόμματος εξίσου “νομιμόφρονος” προς την Μόσχα) με μια εικόνα σαφώς πιο ευμενή από αντίστοιχες άλλες περιπτώσεις σοσιαλιστικών χωρών, όπως η Γιουγκοσλαβία. Ή μάλλον, για να το πούμε κάπως διαφορετικά, η επιθυμία υπεράσπισης της Σόφιας (για την περίοδο μετά το 1944 ασφαλώς) έναντι των “επιθέσεων” του δυτικόφιλου πολιτικού κόσμου αποτελούσε εν πολλοίς και μια υπεράσπιση των κυριότερων επιλογών του σοσιαλιστικού στρατοπέδου, είτε αυτό λέγεται πολιτική της “απυραύλου Βαλκανικής” είτε πολιτική της Ύφεσης.

Η πανσπερμία των αναφορών στην Λαϊκή Δημοκρατία της Βουλγαρίας, στην ρήξη που επιτεύχθηκε με το πολεμικό και το προπολεμικό παρελθόν της χώρας, στο θετικό της ρόλο στην σταθερότητα και στην προώθηση της ειρήνης στα Βαλκάνια, έρχονται να υπηρετήσει δύο κύριους σκοπούς: Από την μία να τοποθετηθεί κριτικά η ΕΔΑ απέναντι στην κύρια θεώρηση της ελληνικής στρατηγικής ασφάλειας μετά το 1945, δηλαδή την στρατηγική της αποφυγής της περικύκλωσης από τις χώρες που βρίσκονταν βορείως των ελληνικών συνόρων. Αυτή η θεώρηση περί της δυσμενούς θέσης της χώρας στον αναδυόμενο μεταπολεμικό κόσμο είχε ως αποτέλεσμα η Ελλάδα (διά των κυβερνήσεων της ΕΠΕΚ, του Ελληνικού Συναγερμού και της ΕΡΕ) να προβεί σε στρατηγικές επιλογές ένταξης σε όλο και περισσότερους θεσμούς του δυτικού κόσμου, αρχικά στο στρατιωτικό του σκέλος (ΝΑΤΟ) και αργότερα στις προσπάθειες πολιτικής και οικονομικής συσσωμάτωσης των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Αυτές οι επιλογές, όπως είναι λογικό, δεν μπορούσαν να βρουν την υποστήριξη ή την ανοχή της ΕΔΑ, της οποίας οι ιδεολογικές καταβολές είχαν μεγαλύτερη εγγύτητα με τις χώρες του ανατολικού συνασπισμού. Μέσα στο πλέγμα της δυσχερούς θέσης της ΕΔΑ στο πλαίσιο της μεταπολεμικής “Καχεκτικής Δημοκρατίας”, οι πολιτικές θέσεις του κόμματος ως προς το ζήτημα της Βουλγαρίας εστίασαν στον σταθεροποιητικό παράγοντα, που έπαιζε η Σόφια στην εδραίωση της ειρήνης στα Βαλκάνια, στην επιθυμία του νέου καθεστώτος της Σόφιας για συνύπαρξη με την Ελλάδα υπό νέες βάσεις (μέσω της τελικής επίλυσης του συνόλου των εκκρεμούσων διαφορών και της επούλωσης των αρνητικών αναμνήσεων) και στην κατάρριψη των θέσεων των αντιπάλων τους για την “βουλγαρική απειλή”, η οποία είναι ακόμη ενεργή και μάλιστα πολύ περισσότερο επικίνδυνη λόγω της ύπαρξης του σοσιαλιστικού στρατοπέδου.

Σε αντιδιαστολή, η ΕΔΑ θα υποστηρίξει σε όσες περιπτώσεις το έκρινε ικανό, ότι υπαίτιος

για την μη εξομάλυνση των σχέσεων μεταξύ Σόφιας και Αθήνας και την παράταση της έντασης δεν ήταν ούτε η επιθυμία της Σόφιας να απειλήσει την ελληνική ασφάλεια, ούτε η γενικότερη πολιτική του Ανατολικού Συνασπισμού στην περιοχή της Βαλκανικής, αλλά η όλο και ενεργότερη πρόσδεση της χώρας στους θεσμούς της Δύσης. Αυτή η θέση θα είναι στο επίκεντρο της κριτικής της σχεδόν σε όλη την οκταετία της διακυβέρνησης της Ε.Ρ.Ε (1956-1963) του Κωνσταντίνου Καραμανλή, η οποία χαρακτηριζόταν ως κατεξοχήν κυβέρνηση “ατλαντιστών” από την πολεμική της Αριστεράς. Θυμίζουμε (Κεφάλαιο 3), ότι την περίοδο 1959-1960 η Ε.Δ.Α διά του προέδρου της, Ι. Πασσαλίδη, είχε χαρακτηρίσει την κυβέρνηση της Ε.Ρ.Ε ως τον “αληθινό ταραξία της Βαλκανικής”, όρος που ο Καραμανλής είχε χρησιμοποιήσει για το καθεστώς του Εμβέρ Χότζα, υποδηλώνοντας έτσι ότι δεν ευθύνονταν οι σοσιαλιστικές χώρες για την τεταμένη κατάσταση στα Βαλκάνια, αλλά η ψυχροπολεμική εξωτερική πολιτική που ακολουθούσε η Ελλάδα, υπερακοντίζοντας πολλές φορές ακόμη και τις ίδιες τις Η.Π.Α σε επιθετικότητα έναντι των γειτόνων της.

Από την άλλη, η περίπτωση της Σόφιας και της πορείας των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων χρησιμεύει στα κλιμάκια του τόσο του Κ.Κ.Ε στο εξωτερικό (διά του ραδιοφωνικού σταθμού “Ελεύθερη Ελλάδα” και “Φωνή της Αλήθειας”) όσο και της Ε.Δ.Α στο εσωτερικό και για ένα δεύτερο λόγο: Λειτουργεί ως παράδειγμα, μέσω του οποίου η ελληνική Αριστερά μπορεί να ασκήσει κριτική στο κλίμα καταστολής, στο οποίο βρίσκεται ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, ο κόσμος των ηττημένων του 1949. Σε περιόδους, όπου η λογική των “Εκτάκτων Μέτρων” μπαίνει πάλι στο προσκήνιο, ιδίως μετά τις εκλογές του Μαΐου 1958, ή που το ζήτημα της Ύφεσης μεταξύ των δύο Συνασπισμών βρίσκεται επίσημα στο τραπέζι, τόσο το Κ.Κ.Ε, όσο και η Ε.Δ.Α στο εσωτερικό της χώρας, υπενθυμίζουν την διαφορετική πορεία που είχαν η Αθήνα και η Σόφια μετά το 1944. Ενώ η πρώτη, σύμφωνα με τη -θεώρηση της Αριστεράς και στις δύο εκδοχές της, λόγω της παρέμβασης των ξένων (Μεγάλης Βρετανίας και ΗΠΑ) μπήκε σε μια εσωτερική διαμάχη με καταστροφικά αποτελέσματα, η δεύτερη ακολούθησε τελείως διαφορετική πορεία. Συγκεκριμένα, ακριβώς λόγω της πολιτικής μεταβολής της 9ης Σεπτεμβρίου 1944 η Βουλγαρία κατόρθωσε να ξεκαθαρίσει τους λογαριασμούς της με το “παλιό”, ιδίως με τα στοιχεία εκείνα που μεσουρανούσαν την περίοδο του Μεσοπολέμου, την βασιλική δυναστεία και τους πολιτικούς συμμάχους της, και τα οποία έσυραν την χώρα στην περιπέτεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οπότε, σύμφωνα με αυτή την οπτική, η τραγωδία του ελληνικού λαού τις επόμενες δεκαετίες έγκειτο ακριβώς στην αποκλίνουσα πορεία που είχαν οι δύο αυτές περιπτώσεις κρατών. Αυτό το στοιχείο της πολιτικής ανάλυσης εντείνεται εμφανώς την περίοδο 1959-1961, οπότε η μια πρώτη περίοδος της διεθνούς ύφεσης από την μία και οι “επιθέσεις φιλίας” των Ανατολικών από την άλλη συμπίπτει με την έξαρση των κατασταλτικών μέτρων κατά των οπαδών της Αριστεράς μέχρι τις εκλογές “βίας και νοθείας” του Οκτωβρίου 1961. Τότε, υποθέσεις, όπως η άρση της δίωξης κατά του Μαξ Μέρτεν

(σημαίνοντας εγκληματία πολέμου την περίοδο 1941-44), η νέα δίωξη κατά του Μανώλη Γλέζου το 1959 (που θα προκαλέσει τον λεγόμενο “Πόλεμο των Γραμματοσήμων με την ΕΣΣΔ), και οι “δίκες κατασκοπίας” του Απριλίου 1960 (την περίοδο ακριβώς που θα πραγματοποιηθεί η μεγάλη σύγκρουση στο Κοινοβούλιο με θέμα την Ύφεση), θα χρησιμοποιηθούν δεόντως από τους βουλευτές της ΕΔΑ, για να καταδείξουν τα βαθύτερα αίτια της άρνησης της κυβέρνησης της ΕΡΕ να εναρμονιστεί με τις λογικές της Ύφεσης και να άρει τις συνέπειες των Εκτάκτων Μέτρων.

Η διαλλακτική στάση της ΕΔΑ έναντι της Σόφιας και οι συνεχείς εκκλήσεις της για ταχεία επίλυση των εκκρεμών ζητημάτων μεταξύ των δύο χωρών σίγουρα συνέβαλαν ενισχυτικά και υποβοήθησαν στο λιώσιμο των πάγων και στην υπέρβαση της εκατέρωθεν καχυποψίας. Η εικόνα της «Νέας Βουλγαρίας», που προέβαλλε επιμόνως και συστηματικώς η ΕΔΑ, είχε ασφαλώς κάποια θετική επίδραση στον νου των συγχρόνων της Ελλήνων, η οποία όμως δεν μπορεί να προσδιοριστεί ποσοτικά. Ωστόσο, σε τελική ανάλυση η λύση, που δόθηκε το καλοκαίρι του 1964, και η οποία χαιρετίστηκε με θέρμη από την ΕΔΑ και το ΚΚΕ, δεν σήμαινε σε καμμία περίπτωση ότι η άλλη πλευρά (η κυβερνητική) άλλαξε από την μία στιγμή στην άλλη τις αντιλήψεις της για το καθεστώς της Σόφιας ή τις γενικότερες προβληματικές γύρω από αυτό το ζήτημα. Απλώς, γινόταν επιτέλους αντιληπτό από όλους, ότι η αέναη αντιπαράθεση με μια πρώην εχθρό ήταν ατελέσφορη. Η ΕΔΑ σαφώς είδε στις εξελίξεις του 1964 μία περίπου δικαίωση για ολόκληρη την επιχειρηματολογία, που είχε ασκήσει από τις εποχές ακόμη, που οι σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών ήταν από ψυχρές έως άκρως τεταμένες (πριν το 1953). Μάλιστα, θα προβάλλει την θέση ή την ευχή η φόρμουλα που βρέθηκε σε αυτή την περίπτωση, να ακολουθηθεί και στις σχέσεις με τα άλλα σοσιαλιστικά κράτη. Η ιστορική πραγματικότητα καταδεινώνει ότι ούτε αυτό δεν ήταν απολύτως ορθό. Η ελληνοβουλγαρική προσέγγιση του 1964 δεν ερμηνεύεται τόσο από την κυβερνητική αλλαγή στην Ελλάδα και τη μεταστροφή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής όσο από τη δυναμική των διεθνών εξελίξεων. Δεν προσχώρησε δηλαδή ο Γεώργιος Παπανδρέου, ένας κατεξοχήν δυτικόφιλος πολιτικός, στις ειρηνόφιλες ή φιλοανατολικές προθέσεις της ΕΔΑ εκείνης της περιόδου. Απλά, η Ύφεση, που επακολούθησε την κρίση των πυραύλων της Κούβας, κατέστησε πιο εύκολη μια μερική συνεννόηση μεταξύ δύο αντιμαχόμενων πλευρών (της Αθήνας και της Σόφιας). Με άλλα λόγια, η ιστορική έχθρα και οι τραυματικές μνήμες των δύο χωρών (της Ελλάδας και της Βουλγαρίας) συνεθλίβησαν και εξαφανίσθηκαν πρακτικά από το προσκήνιο υπό το βάρος των μυλόπετρων του διεθνούς συστήματος ισχύος. Και οι δύο μικρές χώρες της Βαλκανικής ευθυγραμμίστηκαν με τις επιταγές της συγκυρίας των σχέσεων των δύο συνασπισμών, που άκουγαν στο όνομα «Ύφεσις». Από εκεί και πέρα, οι σχέσεις των δύο γειτόνων θα εισέλθουν σε μια κατάσταση που ονομάζεται “καθεστώς ψυχροπολεμικού εκσυγχρονισμού”. Από το 1964 και έως το 1967 η πολεμική της Ε.Δ.Α κατά των αντιπάλων της ως προς αυτό το θέμα, το βουλγαρικό, θα

μετριασθεί και θα ατονίσει, εφόσον μάλιστα νέες προκλήσεις (ο Β' Ανένδοτος και το Κυπριακό) θα έρθουν να προστεθούν στην ατζέντα του δημόσιου διαλόγου και της ιστορικής αναγκαιότητας. Σε κάθε περίπτωση, η απομυθοποίηση του «από βορράν κινδύνου» έκλεισε ένα μεγάλο κεφάλαιο της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ιστορίας.

Πηγές-Βιβλιογραφία:

Α') Πρωτογενείς Πηγές

- 1) Εφημερίδα *Η Αυγή*: (1953-1964).
- 2) *Εφημερίδα των Συνζητήσεων της Βουλής* (ΕΦΣΒ): (1956-1964).
- 3) ΑΣΚΙ, Αρχείο ΕΔΑ.
- 4) ΑΣΚΙ, Διάφορες Μελέτες και Εκδόσεις της ΕΔΑ.
- 5) ΑΣΚΙ, *Ελληνική Αριστερά*, τ. 1-20.
- 6) *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 1945-1947.

Δημοσιευμένες Πηγές

- Δοξιάδης Κωνσταντίνος, *Θυσίες της Ελλάδος. Αιτήματα και επανορθώσεις στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Έκδοση του Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα, 1947.
- Κύρκος Μιχάλης, *Η Ελλάς και το ΝΑΤΟ*, Αθήνα 1961.
- Κύρου Αλέξανδρος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική*, Αθήνα 1955.
- Κύρου Αλέξανδρος, *Όνειρα και πραγματικότητας. Χρόνια διπλωματικής ζωής (1923-1953)*, Αθήνα 1972.
- Παπανδρέου Γεώργιος, *Η Απελευθέρωση της Ελλάδος (1944)*, ΔΟΛ, Αθήνα 2009.
- Παπαδάτης Αριστείδης, *Ιστορία-Αγώνες-Δίκαια του Ελληνισμού της Ανατολικής Ρωμυλίας*, εκδ. Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία, Αθήνα 1948.
- Πιπινέλης Παναγιώτης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος, 1923-1941*, Αθήνα 1948.
- Στεφανίδης Δημοσθένης Σ., *Έλληνες και Βούλγαροι ως οικονομικοί παράγοντες εις την Βαλκανικήν*, Αθήνα 1945.

Β') Δευτερογενής Βιβλιογραφία:

Ελληνόγλωσση:

- Αθανασοπούλου Εκάβη, “Η ένταξη Ελλάδας και Τουρκίας”, *Καθημερινή*, 19 Φεβρουαρίου 2012.
- Αθανασοπούλου Εκάβη, *Τουρκία: Αναζήτηση ασφάλειας-αμερικανοβρετανικά συμφέροντα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1999.
- Αλειφαντής Στέλιος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική: η περίπτωση της ελληνικής βαλκανικής πολιτικής (1974-1981)*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 1987.
- Αλειφαντής Στ., “Η Ελλάδα στο βαλκανικό χώρο (1974-1988)”, στο (συλλ.) *Τα Βαλκάνια στο Σταυροδρόμι των Εξελίξεων*, Ροές, Αθήνα 1988, σσ. 369-450.
- Ανδρικόπουλος Γιάννης, 1944. *Η κρίσιμη χρονιά. 300 ανέκδοτα έγγραφα από το προσωπικό αρχείο του Ουίνστον Τσώρτσιλ για την Ελλάδα από 8.3-5.12.1944*, Τόμος Β', εκδ. Διογένης, Αθήνα 1974.
- Αρχιμανδρίτου-Οικονόμου Έλενα, *Η αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ το 1974*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2013.
- Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Το Μακεδονικό ζήτημα (1856-1913)*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 1993.

- Βαλινάκης Ιωάννης, *Εισαγωγή στην ελληνική εξωτερική πολιτική (1949-1988)*, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1989.
- Βαλντέν Σωτήρης, *Ελλάδα και Ανατολικές χώρες (1950-1967): οικονομικές σχέσεις και πολιτική*, Τόμος Α', Οδυσσεάς, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1991.
- Βαλντέν Σωτήρης, “Οι εμπορικές σχέσεις Ελλάδας-Βουλγαρίας”, στο Μαρούδας-Τσαρδανίδης (επιμ.), *Οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις, σύγχρονες οικονομικές και πολιτικές διαστάσεις*, Ινστιτούτο Διεθνών οικονομικών σχέσεων, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995.
- Βαλντέν Σωτήρης, *Παράταιροι Εταίροι. Ελληνική δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια (1967-1974)*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2009.
- Βερέμης Θάνας, “Οι εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις και οι διεθνείς σχέσεις της Ελλάδος από την αντεπανάσταση του 193 ως την ανατροπή του Πάγκαλου”, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1978, σσ. 271-296.
- Βισβιζή-Δοντά Δόμνα, *Ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου (1945-1970)*, Αθήνα 1973.
- Βλάχος Νίκος, *Το Μακεδονικό ως φάση του Ανατολικού Ζητήματος (1878-1908)*, Αθήνα 1954.
- Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Το εκστρατευτικόν σώμα Ελλάδος εις Κορέαν*, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, Αθήνα 1977.
- Γιαννουλόπουλος Γιάννης, *Ο μεταπολεμικός κόσμος: ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία (1945-1963)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1992.
- Γούναρης Βασίλης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων: Από τον Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη 2007.
- Γρηγοριάδης Σόλων Νεοκ., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)*, τ. 4ος [Νίκος Ζαχαριάδης: Ο μοιραίος ηγέτης], εκδ. Χ.Κ Τεγόπουλος, Αθήνα 2011.
- Δαφνής Γρηγόρης, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων (1923-1940)*, τομ. Α', Αθήνα 1955.
- Δημητριάδης Βασίλειος, *Η στάση της Βουλγαρίας στο Μακεδονικό Ζήτημα (1948-1967): ανάμεσα στο βουλγαρικό εθνικισμό και τον προλεταριακό διεθνισμό*, Πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010.
- Ζαχαρίου Στέλιος, *Σημεία και χαρακτηριστικά της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα από την λήξη του πολέμου μέχρι την εφαρμογή του Σχεδίου Μάρσαλ (1945-1948)*, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής, Αθήνα 2002.
- Θ. Χριστοδουλίδης, *Διπλωματική Ιστορία τριών αιώνων*, Τόμος Β' (Από τη Βιέννη στις Βερσαλλίες 1815-1919), Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 1997.
- Ιωάννης Μπουρλογιάννης-Τσαγγαρίδης, “Η βαλκανική πολιτική του Κωνσταντίνου Καραμανλή: το παράδειγμα των σχέσεων με τη Βουλγαρία (1974-1985)”, στο Κ. Σβολόπουλος-Κ. Μπότσιου-Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αθήνα 2008.
- Καβάλα Μαρία, “Πείνα και επιβίωση, αντιμετώπιση των στερήσεων στην κατεχόμενη Ελλάδα”, στο Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, Τόμος 8ος (Αλβανικό Έπος-Κατοχή και Αντίσταση-Εμφύλιος), Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003, σσ. 49-62.
- Καζάκος Πάνος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά, οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα (1944-2000)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002.
- Καζαμιάς Γιώργος Α., “Το διεθνές διπλωματικό παρασκήνιο και η αποχώρηση των Βουλγάρων από την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη”, στο Ξανθόπη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη (1941-1944)*, ΙΜΧΑ και Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002.
- Καραβάς Σπύρος, *Μυστικά και παραμύθια από την ιστορία της Μακεδονίας*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2014.
- Καρδάρης Χρήστος Δ., *Η βουλγαρική προπαγάνδα στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία. Η βουλγαρική λέσχη Θεσσαλονίκης (1941-1944)*, Εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1997.
- Κλάνης Αντώνης, “Η νίκη του Ελληνικού Συναγερμού”, *Καθημερινή*, 14 Απριλίου 2013.
- Κόκκινος Γιώργος Δ., “100η επέτειος από την απελευθέρωση των Σερρών και Καλών Δενδρών (1913-2013), ιστορικά κι άλλα γεγονότα-αντιπαράθεση απόψεων”, *Σερραϊκά Σύμμεικτα*, τ. 2 (2013).
- Κόντης Βασίλης, “Η διεθνής διάσταση του εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα (1946-1949)”, *Βαλκανικά σύμμεικτα*, vol. 5-6 (1993-1994).
- Κόντης Βασίλης, “Από τη Βάρκιζα στην έναρξη του Εμφυλίου”, *Καθημερινή*, 11 Σεπτεμβρίου 2011.

- Κόντης Βασίλης, “Η λήξη του ελληνικού Εμφυλίου”, *Καθημερινή*, 8 Ιουλίου 2012.
- Κοραντής Αντώνης Ι., *Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης (1919-1945)*, Τόμος Α΄, εκδ. Ελευθέρις Σκέψις, Αθήνα 1996.
- Κοτζαγεώργη Ξανθίπη, “Η παραχώρηση της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης στη Βουλγαρία εκ μέρους των Γερμανών”, στο: Ξανθίπη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η Βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη (1941-1944). Καθεστώς- Παράμετροι-Συνέπειες*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 235-272.
- Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη Ξανθίπη και Χατζηαναστασίου Τάσος, “Αναμνήσεις από τη βουλγαρική κατοχή της δυτικής Μακεδονίας: Τρεις γενιές” στο Mark Mazower (επιμ.) *Μετά τον Πόλεμο, η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2003.
- Κουλουμπής Θ., *Προβλήματα ελληνοαμερικανικών σχέσεων, πως αντιμετωπίζεται η εξάρτηση*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1978.
- Κούμας Μανόλης, “Ένα υπόδειγμα παραδοσιακής ρωσικής πολιτικής; Οι κρίσεις στο βόρειο κρηπίδωμα (1945-1946)”, στο Π. Ήφαιστος-Κ. Κολιόπουλος-Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.) *Η έναρξη του Ψυχρού Πολέμου, 1941-1950: στρατηγικά ή ιδεολογικά αίτια;*, Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2012, σσ. 178-195.
- Κούμας Μανόλης, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική και το ζήτημα της ασφάλειας στην νοτιοανατολική Ευρώπη (1933-1936)*, Εκδόσεις Ι.Σιδέρης, Αθήνα, 2010.
- Κουρκουβέλας Λυκούργος, “Η αντισταυροφορική εξωτερική πολιτική των κυβερνήσεων Καραμανλή και ο Ψυχρός Πόλεμος (1955-1963)”, στο Κ. Σβολόπουλος-Κ. Μπότσιου-Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, σσ. 71-88.
- Κωστόπουλος Τάσος, *Πόλεμος και Εθνοκάθαρση. Η ξεχασμένη πλευρά μιας δεκαετούς εθνικής εξόρμησης*, εκδ.Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008.
- Κωφός Ευάγγελος, “Εθνική κληρονομιά και εθνική ταυτότητα στη Μακεδονία του 19ου και 20ού αιώνα”, στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, μετ. Ιωάννης Στεφανίδης, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1997.
- Λαμπρινού Αικατερίνη, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά: πολιτική και Ιδεολογία (1956-1967)*, Διδακτορική Διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 2015.
- Λεονταρίτης Γεώργιος, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1917-1918)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2001.
- Λίνα Λούβη, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας*, στο Κουλούρη (επιμ.), *Η Μικρασιατική Καταστροφή (1922)*, (συλλ.), ΔΟΛ, Αθήνα, 2010.
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Τόμοι Α΄-Δ΄, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2009.
- Λούβη Λίνα, “Πολιτικές ισορροπίες και μειονότητες: το πρόβλημα των σχέσεων με τη Σερβία και τη Βουλγαρία μετά τις συνθήκες της ειρήνης (1920-1930)”, *Σύγχρονα Θέματα*, 50-51 (Ιανουάριος-Ιούνιος 1994).
- Μηνασίδης Χαράλαμπος, *Η πολιτική των Ηνωμένων Πολιτειών στο Μακεδονικό ζήτημα τη δεκαετία του 1940*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2016.
- Μινώτου Μαριέττα, “Η ευρωπαϊκή επιλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή (1957-1961)”, στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος-Κωνσταντίνα Μπότσιου- Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αθήνα 2008.
- Μίρκος Γεώργιος, *Το Δόγμα Truman και το Σχέδιο Marshall στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 2004.
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος, *Τα πρόσωπα του Ιανού: οι ελληνογιουγκοσλαβικές σχέσεις τις παραμονές του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1944-1946)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004.
- Μπότσιου Κωνσταντίνα, “Η απόφαση για Σύνδεση με την ΕΟΚ”, *Καθημερινή*, 21 Ιουνίου 2015.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, “Μετά τα Δεκεμβριανά: Από τη Βάρκιζα ως την Παλινόρθωση της Βασιλείας”, στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, Τόμος 8ος [Αλβανικό Έπος-Κατοχή και Ανίσταση-Εμφύλιος], εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Νικολακόπουλος Ηλίας, *Η καχεκτική δημοκρατία, κόμματα και εκλογές (1946-1967)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001.

- Πανάκης Κωνσταντίνος, *Η Τιτοϊκή Γιουγκοσλαβία και η Ελλάδα του Καραμανλή: Η ελληνογιουγκοσλαβική προσέγγιση μετά την Μεταπολίτευση (1974-1979)*, Πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Σύγχρονης και Νεώτερης Ιστορίας και Λαογραφίας, Θεσσαλονίκη 2013.
- Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού Μ., *Η Δυτική Θράκη στην εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας. Το ζήτημα της βουλγαρικής οικονομικής εξόδου στο Αιγαίο (1919-1923)*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1997.
- Παπαθανασίου Ιωάννα, “Οι κομμουνιστές στο διεθνές 1947” στο Θανάσης Σφήκας (επιμ.) *Το Σχέδιο Μάρσαλ: Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2011, σσ. 239-264.
- Παπαθανασίου Παρμενίων, *Για τον ελληνικό Βορρά*, Τόμος Β', Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1990.
- Παπασωτηρίου Χαράλαμπος, *Αμερικανικό πολιτικό σύστημα και εξωτερική πολιτική (1945-2002)*, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα, 2012.
- Πατρικιάδου Αντωνία, *Η Βαλκανική συνεννόηση και ο Βουλγαρικός αναθεωρητισμός (1939-1940)*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2013.
- Πλουμίδης Σπυρίδων, “Συμβολή στη κατανόηση της εθνικής ταυτότητας της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης (1893-1912)”, *Μακεδονικά*, τομ.33 (2001-2002), σσ. 77-103.
- Πλουμίδης Σπυρίδων, *Εθνοτική συμβίωση στα Βαλκάνια, Έλληνες και Βούλγαροι στη Φιλιπούπολη (1878-1914)*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2006.
- Πλουμίδης Σπυρίδων, *Η ελληνοβουλγαρική κρίση του 1924-1925, ο πόλεμος της ζωοκλοπής*, Εκδόσεις Γόρδιος, Αθήνα 2006
- Πλουμίδης Σπυρίδων, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια, ο “γεωργικός εθνικισμός” στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-1946)*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2011.
- Πλουμίδης Σπυρίδων, “Συνέχειες και ασυνέχειες του ελληνικού εθνικισμού: Από την ήττα του 1897 στη μακεδονική εξόρμηση”, *Κλειώ*, τ. 6 (Σεπτέμβριος 2012), σσ. 149-178.
- Πλουμίδης Σπυρίδων, *Τα μυστήρια της Αιγίδος. Το Μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική ζωή (1891-1922)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2016.
- Ριζάς Σωτήρης, *Η Ελλάδα, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ευρώπη (1961-1964), πολιτικές και οικονομικές όψεις του προβλήματος ασφάλειας στο μεταίχμιο Ψυχρού Πολέμου και Υφεσης*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2001.
- Ριζάς Σωτήρης, *Τα Βαλκάνια και η Ελλάδα σε μετάβαση, από τον Ψυχρό Πόλεμο στην Υφεση (1960-1974)*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2006.
- Ριζάς Σωτήρης “Το δημοψήφισμα του 1946”, *Καθημερινή*, 23 Οκτωβρίου 2011.
- Ρουμπάτης Ιωάννης, *Ο Δούρειος Ίππος, η αμερικανική διείσδυση στην Ελλάδα (1947-1967)*, Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 1987.
- Σακκάς Ιωάννης, *Ατλαντική Συμμαχία, “Διεθνής Υφεση και ελληνική διπλωματία (1961-1967)”*, στο Βασιλάκης (επιμ.) *Από τον Ανένδοτο στην Δικτατορία*, Πρακτικά Συνεδρίου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2009, σσ. 175-200.
- Σακκάς Ιωάννης, *Η Ελλάδα, το Κυπριακό και ο Αραβικός κόσμος (1947-1974): διπλωματία και στρατηγική στη Μεσόγειο την εποχή του Ψυχρού Πολέμου*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2012.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική πολιτική στα Βαλκάνια (1974-1981). Από την αποκατάσταση της δημοκρατίας ως την ένταξη στις ευρωπαϊκές κοινότητες*, Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα 1987.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική (1900-1945)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1992.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος “Η διεθνής θέση της Ελλάδας (1955-1967)”, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΣΤ΄ (Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα), Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000.
- Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, “Το άνοιγμα της Ελλάδος στα Βαλκάνια”, στο Ευάνθης Χατζηβασιλείου-Χρήστος Χρηστίδης (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η Βόρεια Ελλάδα*, Πρακτικά Δημερίδας, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2006, σσ. 94-98.
- Σταυριανός Λευτέρης, *Τα Βαλκάνια μετά το 1453*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2007.
- Στεφανίδης Ιωάννης, *Από τον εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο: η Ελλάδα και ο συμμαχικός παράγοντας (1949-1952)*, Εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 1999.
- Στεφανίδης Ιωάννης, “Οι εξωτερικές σχέσεις της Ελλάδας (1949-1955): σε αναζήτηση ασφάλειας”, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, Τόμος ΙΣΤ΄ [Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα], Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σσ. 237-247.
- Στεφανίδης Ιωάννης, *Ασύμμετροι εταίροι, οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο (1953-1961)*, Εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 2013.

- Σφέτας Σπυρίδων, “Η βαλκανική περιοδεία του Καραμανλή (Μάιος-Ιούνιος 1975): προάγγελος της βαλκανικής συνδιάσκεψης της Αθήνας (Φεβρουάριος 1976)”, στο Κ. Σβολόπουλος-Κ. Μπότσιου-Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον εικοστό αιώνα*, Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Αθήνα 2008.
- Σφέτας Σπυρίδων, *Ελληνο-βουλγαρικές αναταράξεις 1880-1908, ανάμεσα στη ρητορική της διμερούς συνεργασίας και στην πρακτική των εθνικών ανταγωνισμών*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα 2008.
- Σφέτας Σπυρίδων, *Εισαγωγή στην Βαλκανική Ιστορία*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2009.
- Σφέτας Σπυρίδων, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, Τόμος Β’ (Από τον Μεσοπόλεμο στη λήξη του Ψυχρού Πολέμου, 1919-1989), Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2011.
- Σφήκας Θανάσης, *Οι Αγγλοι Εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 1997.
- Τούντα-Φεργάδη Αρετή, “Η Καβάλα στα κρίσιμα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (1916-1918)”, *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, Τόμος 4, Θεσσαλονίκη 1992.
- Τούντα-Φεργάδη Αρετή, *Η εξωτερική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2000.
- Τούντα-Φεργάδη Αρετή, “Κυπριακό και εξομάλυνση των ελληνοβουλγαρικών οικονομικών εκκρεμοτήτων”, στο Μανώλης Βασιλάκης (επιμ.) *Από τον Ανένδοτο στη Δικτατορία*, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009, σσ. 200-212.
- Τρίκκας Τάσος, *ΕΔΑ: 1951-1967, το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, Τόμος Α’ (Η Ανασυγκρότηση), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2009.
- Τρίκκας Τάσος, *ΕΔΑ: 1951-1967, το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, Τόμος Β’ (Η δεκαετία των άκρων), εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2009.
- Τσουκαλάς Κωσταντίνος, “Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη (1882-1895)”, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΔ’, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σσ. 8-22.
- Τσουνάκος Όθων, “Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη δικτατορία (1963-1967)”, στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ’ [Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 ως το τέλος του αιώνα], Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 2000, σσ. 208-222.
- Υψηλάντης Τριαντάφυλλος, “Η Βουλγαρική κατοχή στις Σέρρες”, *Σερραϊκά Ανάλεκτα*, Τόμος Δ', Σέρρες 2006.
- Φατούρος Αργύρης, “Πώς κατασκευάζεται ένα επίσημο πλαίσιο διείσδυσης: Οι Ηνωμένες Πολιτείες στην Ελλάδα (1947-1948)”, στο Γιάννης Ο. Ιατρίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 419-460.
- Φλάισερ Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα, η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης (1941-1944)*, Τόμος Α’, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1987.
- Φραγκάκη-Syrett Έλενα, “Το κίνημα των Νεοτούρκων, οι συνέπειες για τον Ελληνισμό (1908-1918)”, στο Παναγιωτόπουλος (επιμ.) *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, τόμος 6ος [Από το κίνημα στο Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή], Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Χαραλαμπίδης Μενέλαος, *Δεκεμβριανά 1944. Η μάχη της Αθήνας*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014.
- Χατζηναστασίου Τάσος, *Αντάρτες και καπετάνιοι: η Εθνική Αντίσταση κατά της βουλγαρικής κατοχής της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης (1942-1944)*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2003.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Το γεωπολιτικό περιβάλλον του Κυπριακού και η ελληνική εξωτερική πολιτική στη δεκαετία του 1950*, ΑΠΠΕΙΑ σπίτι της Κύπρου και Εκδόσεις Παρουσία, Αθήνα, 1998.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η ελληνοτουρκική προσέγγιση και το πρόβλημα της ασφάλειας στα Βαλκάνια*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1999.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, “Η Βόρεια Ελλάδα και οι διεθνείς εξελίξεις”, στο Ευάνθης Χατζηβασιλείου-Χρήστος Χρηστίδης (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής και η Βόρεια Ελλάδα*, Πρακτικά Δημερίδας, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2006, σσ. 99-119.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, “Κυπριακό, καλοκαίρι 1964: εσωτερικές όψεις των εθνικών θεμάτων”, στο Α. Ρήγος-Σ. Σεφεριάδης-Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η “σύντομη” δεκαετία του ‘60, θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2008, σσ. 307-323.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Στα σύνορα των Κόσμων, η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος (1952-1967)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008.

- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Ελληνικός Φιλελευθερισμός, το ριζοσπαστικό ρεύμα (1932-1979)*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, 2010.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, “Τα 13 σημεία”, στο Πέτρος Παπαπολυβίου (επιμ.), *1960-2010: Ιστορία της Κυπριακής Δημοκρατίας*, τ.1, [1960-1969: Η δεκαετία της εγκαθίδρυσης], Λευκωσία 2010.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, “Το Σχέδιο Μάρσαλ και η διαμόρφωση της μεταπολεμικής Δυτικής Ευρώπης”, στο Θανάσης Δ. Σφήκας (επιμ.), *Το Σχέδιο Μάρσαλ: Ανασυγκρότηση και διαίρεση της Ευρώπης*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2011, σσ. 117-135.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, “Η πρόσληψη της Αριστεράς από τους αντιπάλους της, 1949-1967: παρατηρήσεις για τη λειτουργία του ελληνικού αντικομμουνισμού”, στο Ψαλλίδας Γρηγόρης (επιμ.), *Γρηγόρης Φαράκος: διαδρομές στην ιστορία*, Τόμος τιμητικός για τον Γρηγόρη Φαράκο, Κέρκυρα, Ιόνιο Πανεπιστήμιο 2011, σσ. 156-182.
- Χατζηβασιλείου Ευάνθης, *Βιώματα του Μακεδονικού ζητήματος, Δοξάτο Δράμας (1912-1946)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014.
- Χρηστίδης Γεώργιος, *Τα κομμουνιστικά Βαλκάνια: Εισαγωγή στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική στην Αλβανία, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία και Ρουμανία την περίοδο 1945-1989*, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2003.
- Χρηστίδης Περικλής, *Οι ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις στη συνδιάσκεψη για την ειρήνη στο Παρίσι (1946)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2007.
- Χριστοδουλίδης Νίκος, *Τα σχέδια λύσης του Κυπριακού (1948-1978)*, Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 2009.
- Ψαλλίδας Γρηγόρης, “Το Σιδηρούν Παραπέτασμα”, *Καθημερινή*, 21 Αυγούστου 2011.

Μετεφρασμένες μελέτες:

- Aleksandrov Emil (επιμ.) *Ιστορία των Βουλγάρων. Βουλγαρικά Διπλωματία από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας*, τόμος Δ΄, Σόφια 2003.
- Applebaum Anne, *Σιδηρούν Παραπέτασμα: Συνθλίβοντας την Ανατολική Ευρώπη (1944-1956)*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2016.
- Bell Philip M.H, *Τα αίτια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη*, μετ. Λουκιανός Χασιώτης, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2009.
- Berstein Serge- Milza Pierre, *Ιστορία της Ευρώπης*, Τόμος Γ΄ [Διάσπαση και ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα], Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Berstein Serge, *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20ο αιώνα*, (μετ.) Ηρακλεία Στροϊκού-Σοφία Βόικου, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα 2007.
- Creveld Martin van, *Η στρατηγική του Χίτλερ (1940-1941): Το Βαλκανικό ζήτημα*, μετ. Βαγγέλης Στεργιόπουλος, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 2013.
- Eudes Dominique, *Οι Καπετάνιοι. Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος (1943-1949)*, μετ. Γιώργος Παπακυριάκης, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975.
- Hobsbawm Eric, *Η Εποχή των Άκρων, ο Σύντομος 20ός αιώνας (1914-1991)*, μετ. Καπετανγιάννης Βασίλης, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2002.
- Hoppe Hans-Loachim, “Γερμανία, Βουλγαρία, Ελλάδα: οι σχέσεις των τριών χωρών και η πολιτική της Βουλγαρίας στην κατεχόμενη Μακεδονία”, Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, *Η Ελλάδα 1936-1944*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σσ. 401-417.
- Iskra Baeva και Evgenia Kalinova, *Σύγχρονη Βουλγαρία, από το ανατολικό μπλοκ στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, (μετ. Γεώργιος Χρηστίδης), Εκδόσεις Επίκεντρο, 2011.
- Jelavich Barbara, *Ιστορία των Βαλκανίων*, τόμος Β΄ [20ός αιώνας], μετ. Σταυρούλα Γιαννοπούλου, εκδ. Πολύτροπον, Αθήνα 2006.
- Lewis Bernard, *Η ανάδυση της σύγχρονης Τουρκίας*, Τόμος Α΄ [Τα στάδια της ανάπτυξης], μετ. Στέφανος Παπαγεωργίου, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2001.
- Mazower Mark, *Η Αυτοκρατορία του Χίτλερ. Ναζιστική εξουσία στην κατοχική Ευρώπη*, μετ. Κώστας Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2009.

- Mazower Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος: ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, μετ. Κώστας Κουρεμένος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2011.
- Mazower Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ: η εμπειρία της Κατοχής*, μετ. Κώστας Κουρεμένος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1994.
- Pavlowitsch Stevan K., *Ιστορία των Βαλκανίων (1804-1945)*, μετ. Λουκιανός Χασιώτης, Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2005.
- Μπαέφ Ιορντάν, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα: Διεθνείς διαστάσεις*, (μετ. Γιώργος Σιακαντάρης), Εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 1997.
- Φονταίν Αντρέ, *Η Ιστορία της Ύφεσης (1962-1981): Ένα μονό κρεβάτι για δύο όνειρα*, μετ. Η. Αθανασιάδη, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1984.
- Χουντιάκοφ Σ., *Η απελευθέρωση των Βαλκανίων*, Εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1976.
- Young John, *Η Ευρώπη του Ψυχρού Πολέμου (1945-1991)*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002.
- Γουντχάουζ Κρις, Καραμανλής, ο Ανορθωτής της Ελληνικής Δημοκρατίας, μετ. Μάρκος Δραγούμης, Μορφωτική Εστία, Αθήνα 1982.
- Woodhouse Christopher Montague, *Το μήλο της Έριδος. Η ελληνική Αντίσταση και η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1976.

Ξενογλώσση:

- Baev Jordan, “The Warsaw Pact in the Balkans: The Bulgarian Perspective”, στο Svetozar Rajak-Konstantina E. Botsiou-Eirini Karamouzi-Evanthis Hatzivassiliou (επιμ.) *The Balkans in the Cold War: Security, Conflict and Cooperation in the Contemporary World*, Macmillan Publishers Ltd., London 2017, σσ. 129-147.
- Bell John, *The Bulgarian Communist Party from Blagoev to Zhivkov*, Καλιφόρνια 1986.
- Crampton R.J., *Bulgaria*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2007.
- Crampton R.J., *A short history of Modern Bulgaria*, Cambridge University Press, 1987.
- Crampton R.J., *Eastern Europe in the twentieth century and after*, Routledge, 1994.
- Crampton Richard J., *A Short History of Modern Bulgaria*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1987.
- D. Sirkov, *Vänšnata politika na Bălgarija 1938-1941* [Η εξωτερική πολιτική της Βουλγαρίας 1938-1941], Σόφια 1979.
- Dragomir Elena, ‘The formation of the Soviet bloc’s Council for Mutual Economic Assistance: Romania’s involvement’, *Journal Cold War Studies*, vol.15 (2012), σσ. 34-47.
- Grigorova Zhrorzhetta, *Balkanskata politika na sochialisticheska Bălgariya 1944-1970* [Η βαλκανική πολιτική της σοσιαλιστικής Βουλγαρίας 1944-1970], Σόφια 1985.
- Groueff Stephane, *Crown of Thorns: The Reign of King Boris III of Bulgaria 1918-1943*, Lanham, Maryland και Οξφόρδη 1987.
- Hatzivassiliou Evanthis, “Greek-Bulgarian and Greek-Soviet Relations,, 1953-1959: a View from the British Archives”, *Modern Greek Studies Yearbook* 8 (1992), σσ. 119-137.
- Hatzivassiliou Evanthis, “Security and the European Option: Green Foreign Policy (1952-1962)”, *Journal of Contemporary History*, 30 (1995), σσ. 187-202.
- Hatzivassiliou Evanthis, “Negotiating with the enemy: the Normalization of Greek-Bulgarian Relations (1960-1964)”, *Southeast European and Black Sea Studies*, 4 (2004), σσ. 138-159.
- Iatrides John O., “Greece and the Origins of the Cold War”, στο Jonh T.A. Koumoulides, *Greece in Transition: Essays in the History of Modern Greece (1821-1974)*, Zeno, London 1977.
- Kofos Evangelos, *Nationalism and Communism in Macedonia*, Θεσσαλονίκη 1964.

- Kofos Evangelos, “The Macedonian Question during World War II”, στο (συλλ.) *Modern Macedonia and the Macedonian Question*, Hellenic Sugar Industry, Θεσσαλονίκη 1992.
- Kondis Basil, “Greek National Claims at the Paris Peace Conference of 1946”, *Balkan Studies*, vol. 32, No 2 (1991), σσ. 309-324.
- McCauley Martin, *The Khrushchev era (1953-1964)*, Routledge, Νέα Υόρκη 1995.
- Miller Marshall Lee, *Bulgaria during the Second World War*, Stanford University Press, Καλιφόρνια 1975.
- Nesovic S., *Yugoslav-Bulgarian relations (1941-1945)*, Σκόπια 1979.
- Rachev St., *Anglo-Bulgarian relations during the second World War (1939-1944)*, Sofia Press, Σόφια 1981.
- Roberts Geoffrey, *Stalin's wars, from world war to cold war (1939-1953)*, Yale University Press, 2008.
- Sfetas Spyridon, “The Fusion of Regional and Cold War Problems: The Macedonian Triangle Between Greece, Bulgaria and Yugoslavia, 1963-1980”, στο Svetozar Rajak-Konstantina E. Botsiou-Eirini Karamouzi-Evanthis Hatzivassiliou (επιμ.) *The Balkans in the Cold War: Security, Conflict and Cooperation in the Contemporary World*, Macmillan Publishers Ltd., London 2017, σσ. 303-330.
- Shaw Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II [Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975], Cambridge University Press, 1977.
- Skalova Ivana, “Bulgarian Participation in Suppressing the Prague Spring in August of 1968”, στο Mark Stolarik (επιμ.) *The Prague Spring and the Warsaw pact invasion of Czechoslovakia (1968)*, εκδ. Bolchazy-Cardussi , 2010, σσ. 171-192.
- Sygkelos Yannis, *Nationalism from the left. The Bulgarian Communist Party during the Second World War and the early Post-War Years*, Leiden-Boston: Brill, 2001.
- Todorova Maria, “The course and discourses of Bulgarian nationalism”, στο: Peter F. Sugar (επιμ.), *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*, Ουάσινγκτον, 1995, σσ. 55-102.
- Veremis Thanos, *Greek Security Issues and Politics*, Adelphy Papers, London 1982.
- Westad Odd Arne *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Our Times*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Wittner Lawrence S., *American Intervention in Greece (1943-1949)*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1982.
- Wolff Robert Lee, *The Balkans in Our time*, Norton, New York 1978.
- Xydis Stephen, “The Truman Doctrine in perspective”, *Balkan Studies*, vol. 8, No.2 (1967), σσ. 239-262.
- Xydis Stephen G., *Greece and the Great Powers (1944-1947). Prelude to the “Truman Doctrine*, Θεσσαλονίκη 1993.